

การศึกษาจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีตามหลักปรมัตถธรรม

A STUDY OF THE CONSCIOUSNESS IN DHAMMASANGANI ACCORDING TO
THE PRINCIPLES OF PARAMATTHADHAMMA

นายราเชนทร์ พงษ์วิทยานุสรณ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริยญาพุทธศาสนามหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๖๑

การศึกษาจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีตามหลักปรมัตถธรรม

นายราเชนทร์ พงษ์วิทยานุสรณ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of the Consciousness in Dhammasangani According to
the Principles of Paramatthadhamma

Mr. Rachane Pongwitthayanusorn

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirements for the Degree of Master of Arts

(Buddhist Studies)

Graduate School

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเรื่อง
“การศึกษาจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีตามหลักปรมัตถธรรม” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบบัณฑิตวิทยาลัย

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระครูพิพิธจารุธรรม, ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ)

กรรมการ

(รศ.ดร.สุทธิชัย ยิ่งสุข)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมบัณฑิตวิทยาลัย

พระครูพิพิธจารุธรรม, ดร.
ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ

ประธานกรรมการ
กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(นายราเชนทร์ พงษ์วิทย์านุสรณ์)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีตามหลักปรมัตถธรรม

ผู้วิจัย : นายราเชนทร์ พงษ์วิทยานุสรณ์

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระครูพิพิธจารุธรรม ดร., พธ.บ.(ปรัชญา), กศ.ม.(จิตวิทยาการแนะแนว),
ศน.ด.(พุทธศาสนศึกษา)

: ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, ป.ธ.๙, พธ.บ.(พุทธจิตวิทยา),
กศ.ม.(การบริหารการศึกษา), Ph.D.(Buddhist studies)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๑ ตุลาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์คือ (๑) เพื่อศึกษาจิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณี (๒) เพื่อศึกษาจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาชื่ออรรถสาลินี (๓) เพื่อวิเคราะห์จิตในคัมภีร์ธัมมสังคณี และอรรถสาลินีตามแนวปรมัตถธรรม การศึกษาวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า

จิตคือธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ เป็นศาสตร์แห่งนามธรรม เพราะว่าจิตนี้เป็นธรรมชาติที่ตื่นนอน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ธรรมชาติของจิตนี้ ย่อมตื่นนอนไปมา เป็นธรรมชาติที่เกี่ยวไปไกล เกี่ยวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในอัมภีคือร่างกาย และจิตนี้เป็นธรรมชาติที่วิจิตรและทำสิ่งอื่นๆ ให้วิจิตรด้วย กล่าวโดยชื่อจิตนี้ มี ๑๐ คือจิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ และมโนวิญญาณธาตุ อนึ่ง คำว่าจิต มโน วิญญาณ ดังนี้เป็นต้นโดยเนื้อความก็อันเดียวกันคือความรู้แจ้ง แต่ว่าโดยชาติเป็น ๓ อย่างคือ เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต

ในคัมภีร์ธัมมสังคณี พระพุทธองค์จำแนกจิตตามหลักติกมาติกา ในหมวดจิตตูปาทกัณฑ์ เรียกว่ากุสลติกะ เป็นต้นคือ กุศล อกุศล อัปยากตะ ติกะที่ ๑ หมวดกุศล คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศล ที่สัมปยุตด้วยกุศลธรรม มีโลภะ โทสะ อโมหะ ติกะที่ ๒ หมวดอกุศล คือสภาวะธรรมที่เป็นอกุศล เป็นจิตที่ประกอบด้วยอกุศลเจตสิกธรรม คือเจตสิกฝ่ายที่ไม่สวยงาม หรือเจตสิกฝ่ายชั่ว มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ติกะที่ ๓ อัปยากตะ คือสภาวะธรรมที่ไม่ได้กระทำให้งั้นโดยความเป็นกุศลและอกุศล แสดงโดยความเป็นอัปยากตะที่เป็นวิบากจิต และอัปยากตะที่เป็นกิริยาจิต ในคัมภีร์อรรถสาลินี กล่าวลักษณะของจิตเป็นต้นไว้ ๔ ประการ คือ จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์ เป็นลักษณะ มีความเป็นหัวหน้า เป็นกิจ มีความเกี่ยวข้องกันสืบต่อกันเป็นปัจจุปัจภูฐานคืออาการปรากฏ มีนามและรูป เป็นปทัฏฐานคือเหตุใกล้

จิตตามหลักปรมาัตถธรรม มี ๔ ประเภท (๑) กามาวจรจิต (๒) รูปาวจรจิต (๓) อรูปาวจรจิต (๔) โลกุตตรจิต ในจิต ๔ ประเภทเหล่านี้ จำแนกตามหลักปรมาัตถธรรม ได้ดังนี้ (๑) อกุศลจิต ๑๒ (๒) อเหตุกจิต ๑๘ (๓) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ (๔) รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และ (๕) โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ รวมเป็นจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ โดยความเป็นกุศล อกุศล วิบากและกิริยา

Thesis Title : A Study of Consciousness in Dhammasangani according to Principles Paramatthadhamma

Researcher : Mr. Rachane Pongwittharanusorn

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee :

Phrakru Phiphitchcharutham Dr., B.A. (Philosophy), M.Ed. (Guidance Psychology), Ph.D. (Buddhist Studies)

Assist.Prof.Dr. Prapat Srikulkich, Pali IX, B.A.(Buddhist Psychology), M.Ed. (Educational Administration), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : October 11, 2018

ABSTRACT

The purposes of this research are: (1) to study of consciousness in Dhammasangani text (2) to study of consciousness in Atthasalini Atthakathā (3) to analyze a consciousness in Dhammasangani according the principles Paramatthadhamma. This study is a documentary research.

The Result of research is found as following :

This mind is Knowles as a consciousness or thought, a state of consciousness. It's immateriality science. This mind is the flickering, fickle mind, Difficult to guard, difficult to control as an arrow. By the nature of consciousness, it's faring afar, solitary, incorporeal, lying in the body. This consciousness is nature of fineness. This mind make fine of our-self and the other thing. By name this mind it's 'Citta, Mano, Manus, Hadaya, Pandara, Manayatana, Manindriya, Vinnana, Vinnanakhandha and Manovinnanadhatu', However but that the 'Citta, Mano, Vinnana' etc. an essence of consciousness means to 'know' but by rebirth along in worlds 'skillful, unskillful and the indeterminate'.

In Dhammasangani the Buddha analyze the consciousness along in world 'Kusalatiga' etc. There are profitable states, unwholesome or unprofitable states and the indeterminate. In Atthasalini Atthakathā present about consciousness : 'The characteristics locality of consciousness is forming , The mind foreruns of all mental

conditions it's the task, The relation between consciousness and mental it's responsibility, and all of the mind and matter it's near causal condition'.

The consciousness in the principles of Paramatthadhamma, it presents four points. There are consciousness of the sense-sphere, Form-sphere consciousness, Formless-sphere resultant consciousness and super-mundane consciousness. In these four consciousness, presents the mind as the follows : (1) twelve immoral consciousness (2) eighteen rootless consciousness (3) four twenty Sense-Sphere beautiful consciousness (4) fifteen form-sphere consciousness (5) twelve Formless-sphere resultant consciousness (6) eight or twenty super-mundane consciousness. The total there are eighty-nine or one hundred twenty-one along profitable states, unprofitable states, resultant and functional consciousness.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นงานการศึกษาค้นคว้าที่มีความสำคัญของผู้วิจัยและเป็นความภาคภูมิใจอย่างมากตลอดระยะเวลาที่ได้เข้ารับการศึกษาระดับปริญญาโท สาขาพุทธศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทำให้มีความรู้ในงานวิชาการทางพระพุทธศาสนาเปิดกว้างให้ผู้ที่ต้องการศึกษาได้ศึกษาอย่างอิสระและสามารถพัฒนาความรู้ความเข้าใจงานวิชาการทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จลงได้ด้วยดีเพราะความอนุเคราะห์ของอาจารย์ผู้เกี่ยวข้องทุกรูป/คน ผู้วิจัยต้องขอขอบพระคุณท่านเป็นอย่างสูงมายังท่านพระครูพิพิธจารุธรรม, ดร. และ ผศ.ดร. ประพัฒน์ ศรีภูกิจ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และอาจารย์ประจำหลักสูตรทุกรูป/คน พร้อมทั้งผู้บริหาร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่ของวิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช ที่ได้ให้ความสะดวกและให้คำแนะนำในการจัดทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นอย่างดีมาโดยตลอด และช่วยตรวจสอบให้คำปรึกษาแนะนำ ปรับปรุง แก้ไข วิทยานิพนธ์ให้แก่ผู้วิจัยจนสำเร็จลุล่วงด้วยดี

ผู้วิจัยขออ้อางเอาอำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย และอานิสงส์แห่งคุณความดีที่เกิดจากการวิจัยครั้งนี้ จงดลบันดาลให้บุพพการี ครูบาอาจารย์ ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ บุคคลผู้มีอุปการคุณและกัลยาณมิตรทั้งหลายที่เป็นกำลังใจให้แก่ผู้วิจัยตลอดมา และขอตั้งจิตอธิษฐานส่งความปรารถนาดีต่อผู้ที่ได้ศึกษาวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ให้บังเกิดความรู้ความเข้าใจและสามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและสังคมต่อไป

นายราเชนทร์ พงษ์วิทยานุสรณ์

ตุลาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญตาราง	ฅ
คำอธิบายอักษรย่อชื่อคัมภีร์	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๔
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๑๕
บทที่ ๒ จิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณี	๑๖
๒.๑ โครงสร้างสังเขปพระอภิธรรมปิฎก	๑๖
๒.๒ ประเภทของจิตในคัมภีร์ธรรมสังคณี	๒๐
๒.๓ หมวดธรรมฝ่ายกุศล (กุสลา ฅมมา)	๒๓
๒.๔ หมวดธรรมฝ่ายอกุศล (อกุสลา ฅมมา)	๓๒
๒.๕ หมวดธรรมฝ่ายอัพยากตะ (อพฺยากตา ฅมมา)	๓๖
๒.๖ สรุปความรู้ประจำบท	๔๘
สรุปแผนผังองค์ความรู้ประจำบทที่ ๒	๕๐
บทที่ ๓ จิตที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาชื่ออัฐฐสาลินี	๕๔
๓.๑ จำแนกจิตตามนัยจิตตูปบาทกัณฑ์แห่งติกมาติกา	๕๔
๓.๒ จำแนกจิตตามมาติกาที่ปรากฏในคัมภีร์อัฐฐสาลินี	๕๕

๓.๓ จำแนกจิตที่เป็นกุศล	๖๐
๓.๔ จำแนกจิตที่เป็นอกุศล	๙๖
๓.๕ จำแนกจิตที่เป็นอภัยกตะ	๑๐๔
๓.๖ อภัยกตะที่เป็นกิริยาจิต	๑๑๒
๓.๗ สรุปรูปร่างรู้ประจำบท	๑๑๖
สรุปร่างองค์ความรู้ประจำบทที่ ๓	๑๑๘
บทที่ ๔ วิเคราะห์จิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีและอรรถสาลินีตามหลักปรมัตถธรรม	๑๒๑
๔.๑ ความหมายของปรมัตถธรรม	๑๒๑
๔.๒ วิเคราะห์จิตตามหลักปรมัตถธรรม	๑๒๓
๔.๓ วิเคราะห์อกุศลจิต ๑๒	๑๓๒
๔.๔ วิเคราะห์อเหตุกจิต ๑๘	๑๔๗
๔.๕ วิเคราะห์กามาวจรโสภณจิต ๒๔	๑๕๕
๔.๖ วิเคราะห์รูปาวจรจิต ๑๕	๑๕๙
๔.๗ วิเคราะห์อรูปาวจรจิต ๑๒	๑๖๓
๔.๘ วิเคราะห์โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐	๑๖๖
๔.๙ สรุปลักษณะจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีและอรรถสาลินี ตามหลักปรมัตถ์ โดยนัยทั้ง ๙	๑๗๙
๔.๑๐ สรุปรูปร่างรู้ประจำบทที่ ๔	๑๘๔
๔.๑๑ สรุปร่างองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย	๑๘๔
บทที่ ๕ สรุปลักษณะการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๘๘
๕.๑ สรุปลักษณะการวิจัย	๑๘๘
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๙๕
บรรณานุกรม	๑๙๗
ประวัติผู้วิจัย	๑๙๙

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
ตารางที่ ๑	แผนผังการจำแนกจิตในมาติกา (กุสลติก)	๒๐
ตารางที่ ๒	สรุปองค์ความรู้ประเภทที่ ๒ แผนผังที่ ๑ กุสลติกะ	๕๐
ตารางที่ ๓	สรุปองค์ความรู้ประเภทที่ ๒ แผนผังที่ ๒ จำแนกหัวข้อจิต แบ่งตามชาติ	๕๑
ตารางที่ ๔	สรุปองค์ความรู้ประเภทที่ ๒ แผนผังที่ ๓ จำแนกหัวข้อจิต แบ่งตามภูมิ	๕๒
ตารางที่ ๕	สรุปองค์ความรู้ประเภทที่ ๒ แผนผังที่ ๔ จำแนกหัวข้อจิตที่เป็น อภัยกตธรรม แบ่งออกเป็น ๒	๕๓
ตารางที่ ๖	แผนผังจำแนกจิตในคัมภีร์ธัมมคณี	๕๕
ตารางที่ ๗	แผนผังกุสลจิตที่เป็น สัมปยุต และวิปยุต	๖๒
ตารางที่ ๘	แผนผังสาเหตุกะที่เป็นกามาวจรจิต	๗๒
ตารางที่ ๙	แผนผังกุสลจิตที่ประกอบด้วยเหตุ, เวทนา, สสังขาร	๗๓
ตารางที่ ๑๐	แผนผังองค์ความรู้ รูปาวจรกุสลจิต	๘๒
ตารางที่ ๑๑	แผนผังองค์ความรู้ อรูปาวจรกุสลจิต	๙๐
ตารางที่ ๑๒	แผนผังการประหารอกุสลจิตโดยโลกุตระกุสล	๙๕
ตารางที่ ๑๓	แผนผัง อกุสลจิต ๑๒	๑๐๔
ตารางที่ ๑๔	สรุปองค์ความรู้ประเภทที่ ๓ แผนผังที่ ๑ จิตในธัมมสังคณี, อัญญาสาลินี, กุสลติก	๑๑๘
ตารางที่ ๑๕	สรุปองค์ความรู้ประเภทที่ ๓ แผนผังที่ ๒ จำแนกจิต แบ่งออกเป็นโสภณ จิต และ อโสภณจิต	๑๑๙
ตารางที่ ๑๖	สรุปองค์ความรู้ประเภทที่ ๓ แผนผังที่ ๓ จำแนกจิต แบ่งเป็นชาติทั้ง ๔	๑๒๐
ตารางที่ ๑๗	แผนผังสัมปยุตตธรรมในอกุสลจิต	๑๔๗
ตารางที่ ๑๘	แผนผังกามาวจรกุสลจิต, มหากุสลจิต, มหาวิปากจิต, มหาภิริยาจิต	๑๕๘
ตารางที่ ๑๙	แผนผังสรุปฌานปัญญาจนัย	๑๖๐
ตารางที่ ๒๐	แผนผังสรุปองค์ความรู้ใน ธัมมสังคณี, อัญญาสาลินี, อภิธัมมัตถสังคหะ	๑๘๔
ตารางที่ ๒๑	แผนผังภาคผนวกท้ายบท	

คำอธิบายอักษรย่อชื่อคัมภีร์

อักษรย่อในในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก ๒๕๐๐ และ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙, อรรถกถาภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ ในการอ้างอิง มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

การใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก เริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้ว ตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗. หมายถึง ทีฆนิกาย สลิลกชนธวคคปาติ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗.

- ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๗. หมายถึง ทีฆนิกาย สลิลกชนธวคค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗.

การใช้คำย่อชื่อคัมภีร์ชั้นรองจากพระไตรปิฎก เช่น อรรถกถา ปกรณวิเสส ฎีกา ทำแนวเดียวกันกับพระไตรปิฎก คือเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วรวมด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๒๐. หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิงคอฎฐกถา ฉบับภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐.

- วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๒๐. หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิงคอรรถกถา ฉบับภาษาไทย เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐.

- ที.สี.ฎีกา. (บาลี) ๑/๒๗๖/๓๗๓. หมายถึง ทีฆนิกาย สิ้นตลุปกาสิณี สลิลกชนธวคคีกา ฉบับภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๓๗๓.

ตัวอย่างการใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทย จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับ เล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ม.ม.(บาลี) ๑๓/๓๒๗/๓๙๕. หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๑๓ ข้อที่ ๓๒๗ หน้า ๓๙๕ ฉบับ สยามรัฐเตปิฎก, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๕. หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก เล่มที่ ๑๓ ข้อที่ ๓๒๗ หน้า ๓๙๕ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การใช้หมายเลขอ้างอิงอรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ชุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๓๐๕/๒๒๓. หมายถึง ชุททกนิกาย ธมมปทอฎฐกถา เล่มที่ ๓ ข้อที่ ๓๐๕ หน้า ๒๒๓. ฉบับ มหามกุฏราชวิทยาลัย หรืออปภจสุทนี (บาลี) ๑/๑๐๙. หมายถึง เล่มที่ ๑ หน้า ๑๐๙. เป็นต้น

การใช้หมายเลขอ้างอิงฎีกา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม/หน้า เช่น วิ.มติ.ฎีกา.(บาลี) ๒/๑๕๐. หมายถึง วิมติวินทนีฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๕๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อธิบายอักษรย่อพระวินัยปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๘	วิ.ป. (ไทย)	= วินัยปิฎก ปริวาร	ภาษาไทย
	วิ.ป. (บาลี)	= วินัยปิฎก ปริวาร	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่อพระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๒๔	อง.ทสก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	ภาษาไทย
๒๕	ขุ.ธ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ฆมมปทปาติ	ภาษาบาลี
	ขุ.ธ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	ภาษาไทย
	ขุ.อิติ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	ภาษาไทย
๓๐	ขุ.จ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬเทสน	ภาษาไทย
๓๑	ขุ.ป. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่อพระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๓๔	อภิ.วิ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ฉัมมสังคณี	ภาษาไทย
๓๕	อภิ.วิ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก วิภังค์	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่ออรรถกถาพระอภิธรรม (บาลีและไทย)

อภิ.สง.อ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ฉัมมสังคณี อรรถกถาอรรถสาลินี	ภาษาไทย
อภิ.วิ.อ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่อปกรณ์วิเสส (บาลีและไทย)

เนตติ. (ไทย)	= เนตติปกรณ์	ภาษาไทย
วิสุทธิ. (ไทย)	= วิสุทธิมรรคปกรณ์	ภาษาไทย

อธิบายอักษรย่ออรรถกถาปกรณ์วิเสสและอื่นๆ (บาลีและไทย)

วิภาวินี. (ไทย)	อภิฉัมมัตถวิภาวินี	ภาษาไทย
-----------------	--------------------	---------

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระไตรปิฎกจัดว่าเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนาเถรวาท แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก^๑ บรรดาพระไตรปิฎกนั้น พระวินัยปิฎก หมายถึงคัมภีร์ที่กล่าวถึงระเบียบ แบบแผน ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ เพื่อความดีงามของหมู่สงฆ์ เพื่อให้พระสงฆ์ได้อยู่ร่วมกันอย่างผาสุก ช่มคนที่สอนยาก เพื่อให้พระสัทธรรมดำรงอยู่ถาวร ทำให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใส^๒ เป็นต้น โดยสรุปพระวินัยปิฎก ได้แก่ข้อที่พระพุทธองค์ทรงห้ามและข้อที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตนั่นเอง พระสุตตันตปิฎก เป็นคัมภีร์ที่บันทึกเกี่ยวกับประวัติ เรื่องราว เหตุการณ์ของบุคคลต่างๆ ภายในพระพุทธศาสนา ตลอดจนพระธรรมเทศนาทั้งส่วนบุคลาธิษฐาน หรือหลักทางสมมติบัญญัติเป็นสำคัญ และปิฎกส่วนที่สาม คือพระอภิธรรมปิฎกนั้น หมายถึงพระธรรมเทศนาที่เป็นส่วนของธรรมาธิษฐาน เป็นปิฎกที่รวบรวมพระธรรมคำสอนซึ่งเป็นสภาวะธรรมล้วนๆ กล่าวถึงหลักการทางปรมัตถธรรมโดยเฉพาะ อภิธรรมเปรียบเหมือนกับแก่นของพระพุทธศาสนา (แก่นธรรม) เรียกว่า ‘ธรรมอันยิ่ง ธรรมอันประเสริฐ และธรรมอันวิเศษ’^๓ นอกจากนั้นแล้วก็ยัง สามารถที่จะสงเคราะห์พระไตรปิฎกเข้าในปาพจน์ ได้อีกคือพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก จัดเป็นส่วนพระธรรม ส่วนพระวินัยปิฎก จัดเป็นพระวินัย^๔

การศึกษาในพระอภิธรรมปิฎกจัดได้ว่า เป็นการศึกษาที่อำนวยการประโยชน์มาก ทั้งนี้ก็เพราะเหตุว่า การศึกษาในพระอภิธรรมปิฎกนั้นเข้าช่วยสนับสนุนส่งเสริมการศึกษาในปิฎกทั้ง ๒ ขจัดความเข้าใจผิด เกิดความเข้าใจถูกต้องกว่าความรู้ที่ตนได้รับมาจากการศึกษาเล่าเรียน พระสุตตันตปิฎกนั้น มิได้ทำให้เกิดประโยชน์เฉพาะแต่ในการตั้งตัวเป็นหลักฐาน ในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น หากแต่เป็นการให้เข้าใจในความประพฤติปฏิบัติทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว เพื่อจะได้ปลีกตัวจากความชั่วแล้วมาดำเนินชีวิตตามแนวทางที่ดี นับตั้งแต่ขั้นต่ำตลอดจนขั้นสูงให้สำเร็จทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน ทั้งในภพนี้และภพหน้า สำหรับความรู้ที่เกิดจากการศึกษาพระวินัยปิฎก ก็มีใช้เป็นแต่เพียงเพื่อให้มีระเบียบ

^๑ วิ.ป. (บาลี) ๘/๘๒๘/๒๒๔.

^๒ อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๓๑/๗๔.

^๓ คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **อภิธรรมปิฎก**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๒.

^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๑๕๕๑), หน้า ๑๐๓-๑๐๔.

เรียบร้อยทางกาย และวาจาในการสมาคมที่สำคัญๆ เฉพาะหน้าเท่านั้นก็หามิได้ หากแต่มุ่งหมายให้กายและวาจาบริสุทธิ์ เพื่อมิให้ตนต้องได้รับความเดือดร้อน หรือผู้อื่นได้รับความเดือดร้อน โดยอาศัยกาย วาจาของตน ข้อนี้ เมื่อจะยกเปรียบเทียบแล้ว พระอภิธรรมปิฎกเหมือนรากแก้ว พระวินัยปิฎกเหมือนลำต้น พระสุตตันตปิฎกเหมือนกิ่งก้านสาขา หรือ อีกนัยหนึ่งถ้าจะเปรียบกับร่างกาย พระอภิธรรมปิฎกเหมือนกับหัวใจ พระวินัยปิฎกเหมือนกับชีวิต พระสุตตันตปิฎกเหมือนกับอวัยวะ^๕

พระอภิธรรมนั้นเป็นการศึกษาหลักปรมัตถธรรม มีทั้งหมด ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นนี้เป็นเบื้องต้น เนื้อหาสาระโดยสรุป มีเพียง ๗ คัมภีร์เท่านั้น คือคัมภีร์ธัมมสังคณี คัมภีร์วิวัฏฏ์ คัมภีร์ธาตุกถา คัมภีร์ปุคคัลบัญญัติบัญญัติ คัมภีร์กถาวัตถุ คัมภีร์ยมก และคัมภีร์ปฎิฐาน^๖

ธัมมสังคณี เป็นคัมภีร์แรกของพระอภิธรรมปิฎก เป็นคัมภีร์ที่แสดงหัวข้อธรรมอันเป็นแม่บทสำคัญของพระอภิธรรมปิฎกเรียกว่า มาติกา ไว้เป็นเบื้องต้น เป็นคัมภีร์แรกและเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดที่พระพุทธองค์ทรงแสดงก่อนเนื้อหาอื่นๆ ในบรรดาสภาวธรรมที่เรียกว่า “ปรมัตถธรรม” สภาวธรรมอันลึกซึ้ง สุขุมคัมภีร์ภาพและประเสริฐยิ่งกว่าธรรมทั้งปวงที่จะยังสัตว์ให้ไปสู่สวรรค์และนิพพาน อภิธรรมจึงเปรียบเหมือนกับฉัตรแก้วอันยิ่งใหญ่ที่ประเสริฐกว่าฉัตรทั้งหลาย เพราะเป็นคัมภีร์ที่มีได้กล่าวถึงแสดงสัตว์ บุคคล สถานที่และเหตุการณ์ต่างๆ เข้ามาประกอบแต่อย่างใดสิ้น นับว่าเป็นวิชาการทางพระพุทธศาสนาล้วนๆ โดยแบ่งออกเป็นลักษณะต่างๆ เช่นแสดงวิธีว่าด้วย “การรวบรวมหัวข้อหลักธรรมแม่บท การแจกแจงปรมัตถ์ การสังเคราะห์ธรรมที่เข้ากันได้และไม่ได้ การแสดงบัญญัติ การแสดงวิธีการโต้ตอบ การยกหลักธรรมมาเป็นคู่และการแสดงเหตุปัจจัยอย่างพิสดาร” ในบรรดาสัตตปปรณปรณนั้น พระพุทธองค์ทรงเลือกแสดงหลักธรรมที่จัดเป็นกลุ่มมาติกาอันเป็นแม่บทก่อน เพื่อจะได้เรียงลำดับความสำคัญและจัดหมวดหมู่ให้ชัดเจน โดยนำเอาสาระสำคัญของธัมมสังคณี นี้เป็นพื้นฐานและนำไปแจกแจงและวิเคราะห์สังเคราะห์ในคัมภีร์อภิธรรมที่เหลือทั้ง ๖ ต่อไป

ธรรมสังคณีเป็นการรวมกลุ่มธรรมะคือจัดระเบียบธรรมะต่างๆ ที่กระจายกันอยู่มากมายมาไว้ในหัวข้อสั้นๆ เรียกว่า มาติกา เทียบด้วยการนำเครื่องประกอบต่างๆ ของนาฬิกามาคุมกันเข้าเป็นนาฬิกาทั้งเรือนมีเล่มเดียว คือพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๔ จากนั้นจึงนำไปแสดงขยายออกไปเป็น ๔ กัณฑ์

^๕ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิทยวิสุทธิ, ๒๕๕๖), หน้า ค-ฆ.

^๖ วิศิษย์ ชัยสุวรรณ, **สารนาฎเกี่ยวกับพระอภิธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๐.

คือจิตตูปาทกัณฑ์ รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์ และอัฐกถากัณฑ์ตามลำดับ เพื่อให้ผู้ศึกษาได้ทราบความพิสดารของพระอภิธรรมปิฎกส่วนนี้มากยิ่งขึ้น^๗

คัมภีร์อัฐกถาสาลี เป็นคัมภีร์ชั้นที่ ๒ ซึ่งเป็นแต่งเพื่อการอธิบาย ขยายความ วิเคราะห์ เนื้อหาของมาติกาต่าง ๆ ในอัมมสังคณี ให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น อัฐกถาสาลีเป็นคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในอัมมสังคณีแห่งพระอภิธรรมปิฎก เป็นผลงานของพระพุทธโฆสะ แต่งขึ้นโดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาปัจจรัย ซึ่งนอกจากจะอธิบายคำและศัพท์เทคนิคทางจิต เจตสิก รูปนิพพาน ทางพระพุทธศาสนาในอัมมสังคณีแล้ว ยังให้ข้อมูลด้านประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์อีกด้วย ทั้งนี้ คัมภีร์อัฐกถาสาลีเป็นที่นิยมศึกษากันมากในหมู่นักศึกษาพระอภิธรรม และเป็นหนึ่งในผลงานของพระพุทธโฆสะที่เป็นที่รู้จักกันมากที่สุด^๘ อภิธัมมัตถสังคหะเป็นผลงานของพระอนุรุทธาจารย์ชาวอินเดียใต้ (บางแห่งกล่าวว่า เป็นชาวลังกา) ไม่ปรากฏแน่ชัดว่า แต่งขึ้นเมื่อใด แต่สันนิษฐานว่า คงแต่งขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ในสมัยเดียวกับที่ พระพุทธโฆสาจารย์ แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์พระอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ที่ รวบรวมเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก มากล่าวไว้ แต่โดยย่อ แบ่งออกเป็น ๙ ปริเฉท ถือกันว่าอภิธัมมัตถสังคหะนี้ เป็นเพชรน้ำเอกเล่มหนึ่งในบรรดาคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท คือ นอกจากพระไตรปิฎกแล้ว หนังสือที่ถือว่าเป็นเพชรน้ำเอกของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท มีอยู่ ๓ คัมภีร์ คือ ๑. มลिनทปัญหา ๒. วิสุทธิมรรค ๓. อภิธัมมัตถสังคหะ อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวิภาวีนีฎีกาเป็นคัมภีร์ที่อธิบายอภิธรรมโดยใช้หลักปรมาตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในการอธิบายรองรับสภาวะธรรมที่เป็นองค์ธรรมต่างๆ

ดังนั้น การศึกษาในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจึงตั้งประเด็นศึกษาเฉพาะเรื่องจิต (จิตปรมาตถ) จากลำดับเนื้อหาของคัมภีร์ดังกล่าวที่ยกมาข้างต้น เพราะผู้วิจัยเห็นว่าเป็นการศึกษาเพื่อจัดหมวดหมู่ของจิตปรมาตถให้กระจ่างและชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจึงได้วางแนวทางในการศึกษาประเด็นสำคัญที่เป็นพัฒนาการ คือศึกษาความหมายของจิต ธรรมชาติของจิต ประเภทของจิต ลำดับชั้นภูมิของจิต ในปรากฏคัมภีร์อัมมสังคณี อัฐกถาสาลี อภิธัมมัตถสังคหะ อภิธัมมัตถวิภาวีนี เป็นต้นอย่างชัดเจนตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาในงานวิจัยนี้สืบต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการ ดังนี้

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อัมมสังคณี

^๗ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/[บทนำ]/๙. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙.

^๘ คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, อภิธรรมปิฎก, หน้า ๓.

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาอัฐสาลินี

๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์จิตในคัมภีร์อัมมสังคณีและอัฐสาลินี ตามหลักปรมัตถธรรม

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) มีขอบเขตการศึกษา ดังนี้

๑.๓.๑ **ขอบเขตด้านเนื้อหา** มุ่งเน้นศึกษาสาระสำคัญของจิต ที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก คัมภีร์อัมมสังคณี อรรถกถาชื่ออัฐสาลินี อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่งเป็นแนวคิด เรื่องจิตในกลุ่มอภิธรรมปิฎกในฝ่ายพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยเฉพาะในอภิธัมมัตถสังคหะ ซึ่งพระ อนุรุทธาจารย์ได้รจนาไว้จากอภิธรรม ๗ คัมภีร์ซึ่งมีทั้งหมด ๙ ปริจเฉท ที่อธิบายและสังเคราะห์ อภิธรรมลงในปรมัตถธรรม

๑.๓.๒ **ขอบเขตด้านเอกสารที่ใช้ในการศึกษา** ได้แก่ เอกสารชั้นปฐมภูมิ คือพระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ และเอกสารชั้นทุติยภูมิ คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตโนมติ คู่มือการศึกษาอภิธรรมปริจเฉท ๑-๙ หนังสืออัมมสังคณีสรุปัตถะ ของ อภิธรรมโชติกวิทยาลัย ตำราเรื่องจิตวิทยาในอัมมสังคณี จิตวิทยาในพระไตรปิฎก จิตวิทยาแนว พุทธ รวมทั้งตำราเอกสารวิชาการและงานวิจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

๑.๓.๓ **ขอบเขตด้านเวลา**

เริ่มทำงานการศึกษาตั้งแต่ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙ ถึงเดือน พฤศจิกายน ๒๕๖๐ เดือน

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยต้องการทราบประเด็นเกี่ยวกับจิตที่ปรากฏในกลุ่มคัมภีร์ อภิธรรมปิฎก ในประเด็นต่อไปนี้

๑.๔.๑ ต้องการทราบจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อัมมสังคณี อภิธรรมปิฎก ว่ามีเนื้อหาสาระ อย่างไร

๑.๔.๒ ต้องการทราบจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อัฐสาลินีชื่ออัฐสาลินี ว่ามีเนื้อหา สาระอย่างไร

๑.๔.๓ ต้องการทราบวิธีการวิเคราะห์จิตในคัมภีร์อัมมสังคณีและอัฐสาลินี ตามแนว ปรมัตถธรรม ว่ามีวิธีการวิเคราะห์และสังเคราะห์อย่างไร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในงานวิจัย

คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัยนี้ มีดังนี้

๑.๕.๑ คำว่า อภิธรรม หมายถึง สภาวะธรรมที่มีเนื้อความอันประเสริฐที่สุด สภาวะธรรมที่ปรากฏมีอยู่ตามความเป็นจริง หรือว่าสภาพธรรมที่เป็นอารมณ์ของญาณอันประเสริฐสูงสุดที่ชื่อว่า ปรমัตถ์ ซึ่งมีเนื้อความที่แท้จริงอย่างแน่นอนแบบปรมัตถ์สัจจะ

๑.๕.๒ คำว่า ปรมัตถธรรม หมายถึง สภาวะธรรม ๔ อย่างนี้คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ซึ่งเป็นสภาวะธรรมล้วนๆ ไม่เกี่ยวข้องกับสมมุติสัจจะ บัญญัติ สัตว์ หรือบุคคลใดๆ ทั้งสิ้น โดยมีลักษณะพิเศษยิ่งกว่าธรรมทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในพระวินัย และพระสูตรต่างๆ ไป

๑.๕.๓ คำว่า จิต หมายถึง ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ มีรู้อารมณ์เป็นลักษณะ เป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่าง ไม่มีสีณฐาน ตรงกับภาษาอังกฤษว่า ‘Mind or Consciousness’ ได้แก่ กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยาगतจิต เป็นต้น ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณี อัญญกถาธัมมสังคณี อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา

๑.๕.๔ คำว่า คัมภีร์ธัมมสังคณี หมายถึง คัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกเล่มที่ ๑ อันเป็นเล่มแรกของอภิธรรมปิฎก กล่าวถึงบทมัตถิกา ๒๒ ซึ่งเป็นหัวข้อของแม่บทแห่งธรรมทั้งปวง ในงานวิจัยนี้ได้อธิบายตามนัยแห่งจิตตูปปาตกัณฑ์

๑.๕.๕ คำว่า อัญญกถาธัมมสังคณี หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายมัตถิกาในคัมภีร์ธัมมสังคณี เป็นคัมภีร์ชั้นที่ ๒ รองจากพระไตรปิฎก มีชื่อเรียกว่าอรรถกถาอัญญสาสนี ซึ่งรจนาโดยพระพุทโธโสภารจารย์

๑.๕.๖ คำว่า อภิธัมมัตถสังคหะ หมายถึง การรวบรวมเนื้อหาของพระอภิธรรมปิฎกนำมากล่าวไว้โดยย่อ แบ่งออกเป็น ๙ ปริจเฉท เป็นการย่อเนื้อหาของมัตถิกาอภิธรรมทั้งหลายลงใน จิต เจตสิก รูป นิพพาน แต่งโดยพระอนรุทธาจารย์

๑.๕.๗ คำว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี หมายถึง อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา เป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ที่อธิบายขยายความในสิ่งที่มีจริง ๔ ประการ อันได้แก่ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน เป็นคัมภีร์ลำดับที่ ๓ เรียกว่า “ฎีกา” คัมภีร์ชั้นฎีกาจัดเป็นแหล่งความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญรองลงมาจากคัมภีร์ชั้นอรรถกถา เป็นการอธิบายความในอรรถกถาให้กระจ่าง กลุ่มผู้แต่งเรียกว่า “พระฎีกาจารย์” ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ได้แก่ “พระสมุ้งคละมหาสามี” (พระสมุ้งคละจารย์) เนื้อหาอภิธรรมในคัมภีร์นี้ ใช้วางเป็นโครงสร้างของหลักสูตรการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบัน คือหลักสูตรเปรียญธรรม ๙ ประโยค (อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา) หลักสูตรอภิธรรมโศติกวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและหลักสูตรอภิธรรมมหาวิทยาลัย วัดระฆังโฆสิตามราม

๑.๕.๘ คำว่า การวิเคราะห์จิต หมายถึง การวิเคราะห์ลักษณะของจิต ประเภทของจิต หน้าที่ของจิต ตามหลักปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

๑.๕.๙ คำว่า เจตสิก หมายถึง สภาวะที่ประกอบกับจิต คุณสมบัติและอาการของจิต (mental factors)

๑.๕.๑๐ คำว่า การสังเคราะห์จิต หมายถึง การสังเคราะห์จิตในคัมภีร์ธัมมสังคณี และคัมภีร์อัฐสาลินีตามหลักปรมัตถธรรม โดยยึดรูปแบบคัมภีร์อภิมัตถสังคหะและอภิมัตถวิภาวินี เป็นแนวทาง โดยวิธีคณนสังเคราะห์ คือการรวบรวมสิ่งที่มีจำนวนโดยการนับ

๑.๕.๑๑ คำว่า จิตตูปบาท หมายถึง ความเกิดขึ้นพร้อมกันของจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ในขณะที่จิตแต่ละขณะ (ละแต่ละดวง) โดยลักษณะที่ประกาย คือ เกิดขึ้นพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน มีที่อาศัยเกิดที่อย่างเดียวกันกับจิต

๑.๕.๑๒ คำว่า “วิเคราะห์จิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีและอัฐสาลินีตามหลักปรมัตถ์” ในงานวิจัยนี้หมายถึง การวิเคราะห์จิตที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ชื่อธัมมสังคณี และคัมภีร์อรรถกถาชื่ออัฐสาลินี สรุปลงในปรมัตถธรรม คือจิตจิตปรมัตถ์ (จิต ๘๙) ว่าโดยนัยยะ ทั้ง ๙ คือ ขาติเภทนัย ภูมิเภทนัย โสภณเภทนัย โลกเภทนัย เหตุเภทนัย ฌานเภทนัย เวทนาเภทนัย สัมปยุตตเภทนัย สังขารเภทนัย

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

คัมภีร์ธัมมสังคณี เป็นคัมภีร์เล่มแรกของอภิธรรมปิฎก จัดอยู่ในลำดับของพระไตรปิฎกเล่ม ๓๔^๙ ต้นเล่มแสดงมาติกา (แม่บท) อันได้แก่บทสรุปแห่งธรรมทั้งหลายที่จัดเป็นชุดๆ มีทั้งชุด ๓ เช่น จัดทุกสิ่งทุกอย่างประดามีเป็นกุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกถุธรรม ชุดหนึ่ง เป็นอดีตธรรม อนาคตธรรม

ปัจจุบันธรรม ชุดหนึ่ง ฯลฯ และชุด ๒ เช่น จัดทุกสิ่งทุกอย่างเป็นสังขตธรรม อสังขตธรรม ชุดหนึ่ง รูปีธรรม

อรุปีธรรม ชุดหนึ่ง โลภีธรรม โลกุตตรธรรม ชุดหนึ่ง เป็นต้น รวมทั้งหมดมี ๑๖๔ ชุด หรือ ๑๖๔ มาติกา จากนั้นขยายความมาติกาที่ ๑ เป็นตัวอย่าง แสดงให้เห็นกุศลธรรม อกุศลธรรม และอภัยกถุธรรมที่กระจายออกไปโดย จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ท้ายเล่มมีอีก ๒ บท แสดงคำอธิบาย

^๙ คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, อภิธรรมปิฎก, หน้า ๕๐-๕๑.

ย่อหรือคำจำกัดความข้อธรรมทั้งหลายในมาติกาที่กล่าวถึงข้างต้นจนครบ ๑๖๔ มาติกา ได้คำจำกัดความข้อธรรมใน ๒ บท เป็น ๒ แบบ (แต่บทท้ายจำกัดความไว้เพียง ๑๒๒ มาติกา)

ธัมมสังคณีปกรณ์ คือคัมภีร์ที่ประมวลสภาวะธรรมหรือปรมัตถธรรมล้วนๆ มาไว้เป็นหมวดหมู่ หรือคัมภีร์ที่แสดงการนับจำนวนสภาวะธรรม นิยมเรียกว่า “มาติกา” อันมีความหมายว่าเป็นแม่บท หรือหัวข้อหลักแห่งธรรมทั้งหลาย คำว่า “มาติกา” หมายถึง แม่บทหรือหัวข้อธรรมะ ที่ทรงแสดงไว้ในเบื้องต้น ได้แก่ กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา^{๑๐} เป็นต้น

คำว่า **ธัมมสังคณี** (ธมม+สงคณี) หมายถึงการรวบรวม การประมวล หรือการนับตามหัวข้อหลักธรรม^{๑๑}

คำว่า ธัมมสังคณี (บางแห่งใช้สั้นๆ ว่า สังคณี ก็มี) ว่าด้วยการจัดสรรสภาวะธรรมเข้าเป็นหมวดแม่บท เรียกว่า มาติกา แล้วนำไปจำแนกโดยพิสดารพอสมควร สภาวะธรรมแม่บท หรือมาติกา นั้นมี ๒ นัย นัยแรกจัดสรรตามนัยพระอภิธรรม นัยที่สอง จัดสรรตามนัยพระสูตร (เรียกว่า สุตตันติกทุกมาติกา) ดังนั้น เมื่อรวมเป็น **ธัมมสังคณี** จึงหมายถึงคัมภีร์ที่ประมวลสภาวะธรรม หรือปรมัตถธรรมล้วนๆ มาไว้เป็นหมวดหมู่ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงคัมภีร์ที่แสดงการนับจำนวนสภาวะธรรม^{๑๒}

พระอนุทฺทธาจารย์เถระ ได้รจนาคัมภีร์อรรถกถา ที่ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะบาลี พอสรุปใจความโดยสังเขปได้ว่า อภิธัมมัตถสังคหะ มีการอธิบายถึงพระอภิธรรม ได้อย่างสมบูรณ์ โดยมีการซ่อนความหมายไว้อย่างลึกซึ้งยิ่งนัก โดยมีการประมวลเรื่องราวของจิต เจตสิก รูป และนิพพาน โดยแยกเป็นแต่ละปริจเฉท ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า จิตตสังคหวิภาค รวบรวมแสดงจิตปรมัตถ์

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า เจตสิกสังคหวิภาค รวบรวมแสดงเจตสิกปรมัตถ์

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า ปกิณณกสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมต่างๆ ๖ หมวด คือ เวทนา เหตุ ทวาร กิจ อารมณฺ์ และวัตถุ

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า วิถีสังคหวิภาค รวบรวมแสดงวิถีจิต

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า วิถีมุตตสังคหวิภาค รวบรวมแสดงจิตที่พ้นวิถีสละธรรมที่เกี่ยวข้องกับจิตที่พ้นวิถีสละ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า รูปสังคหวิภาค รวบรวมแสดงรูปปรมัตถ์และนิพพาน

^{๑๐} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกแก่นธรรม : อภิธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑.

^{๑๑} ธรรมสังคณี เป็นบทสมาส ประกอบด้วย ธัมมะ (ธมม) + สังคณี (สงคณี > ส + คห + อน + อี > สงคณี > สงคณี อีกนัยหนึ่ง มาจาก ส + คณ + อี = สงคณี) ธัมมะ หมายถึง สภาวะธรรมล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับอดีต ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา อ้างใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า สมุจจยสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมที่สงเคราะห์เข้าเป็นหมวดเดียวกันได้

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า ปัจจยสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมที่อุปการะซึ่งกันและกัน และแสดงบัญญัติธรรมด้วย

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า กัมมัฏฐานสังคหวิภาค รวบรวมแสดงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการงานทางใจ คือ สมถะ และ วิปัสสนา^{๑๓}

พระสุมังคลาจารย์เถระ ได้แต่งคัมภีร์อภิธรรมชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวินิฎฐิกา ซึ่งสรุปใจความโดยย่อว่า หนังสืออภิธรรมเล่มนี้ได้อธิบายถึง ความหมาย ลักษณะ อานาจ และประเภทของ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ไว้ในปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ ส่วนปริจเฉทที่เหลือคือปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า ปกิณณกสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมต่างๆ ๖ หมวด คือ เวทนา เหตุ ทวาร กิจ อารมณ์ และวัตถุ ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า วิถีสังคหวิภาค รวบรวมแสดงวิถีจิต ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า วิถีมุตตสังคหวิภาค รวบรวมแสดงจิตที่พ้นวิถีสังคหวิภาค รวบรวมแสดงจิตที่พ้นวิถีสังคหวิภาค ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า สมุจจยสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมที่สงเคราะห์เข้าเป็นหมวดเดียวกันได้ ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า ปัจจยสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมที่อุปการะซึ่งกันและกัน และแสดงบัญญัติธรรมด้วย ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า กัมมัฏฐานสังคหวิภาค รวบรวมแสดงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการงานทางใจ คือ สมถะ และ วิปัสสนา^{๑๔}

พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจาริยะ ได้ประพันธ์ผลงานเรื่อง “ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน” สรุปสาระสำคัญว่าด้วยจิตไว้ว่า “ธรรมชาติของจิตคือรู้แจ้งอารมณ์ อารมณ์เป็นสิ่งที่ถูกรู้ จิตมี ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง สรุปท้ายเรื่องจิต ท่านจำแนกเป็น ๙ นัย คือ ชาติเภท นัย ภูมิเภท นัย โสภณเภท นัย โลกเภท นัย เหตุเภท นัย ฌานเภท นัย เวทนาเภท นัย สัมปโยคเภท นัย สังขารเภท นัย^{๑๕}

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ได้ประพันธ์เรื่อง “อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี” โดยสรุปสาระสำคัญเทียบเปรียบเทียบระหว่างอภิธัมมัตถสังคหะ กับ ปรมัตถทีปนี ดังนี้

อภิธัมมัตถสังคหะ	ปรมัตถทีปนี
๑. จิตสังคหวิภาค	๑. จิตตสังคหะ

^{๑๓} คณะกรรมการแผนกตำรา, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินิฎฐิกา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒).

^{๑๔} คณะกรรมการแผนกตำรา, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินิฎฐิกา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒).

^{๑๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจาริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หลักสูตรชั้นจุฬอภิศรรมิกตรี, (กรุงเทพมหานคร : ห.จ.ก. ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๖).

๒. เจตสิกสังคหวิภาค	๒. เจตสิกสังคหะ
๓. ปกิณณกสังคหวิภาค	๓. ปกิณณกสังคหะ
๔. วิธีสังคหวิภาค	๔. วิธีสังคหะ
๕. วิถีมุตตสังคหวิภาค	๕. วิถีมุตตสังคหะ
๖. รูปสังคหวิภาค	๖. รูปสังคหะ
๗. สมุจจยสังคหวิภาค	๗. สมุจจยสังคหะ
๘. ปัจจยสังคหวิภาค	๘. ปัจจยสังคหะ
๙. กัมมัฏฐานสังคหวิภาค	๙. กัมมัฏฐานสังคหะ ^{๑๖}

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) จากหนังสือคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมในปริจเฉทที่ ๑ เป็นการอธิบายจิต ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง โดยมีเนื้อความกว้างขวางพิสดาร ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิก ๕๒ ดวง ปริจเฉทที่ ๖ อธิบายสาระสำคัญเรื่องนิพพาน เป็นต้น^{๑๗}

ศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล ประพันธ์หนังสือเรื่อง “อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่” ซึ่งมีเนื้อหาสรุปได้ดังนี้ อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่ได้นำเอาหลักอภิธรรมของพระพุทธศาสนามาผสมผสานกับการตีความด้วยโลกทัศน์ ชีวทัศน์ทางอภิธรรมสมัยใหม่ เปรียบเทียบกับโลกทัศน์ชีวทัศน์ทางวิทยาศาสตร์ เรื่อง อวกาศ เวลา และขณะจิต เป็นต้น^{๑๘}

วโรพร ภาวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม มีผลงานหนังสือที่ชื่อว่า “จิตวิทยาพุทธศาสนา” โดยมีเนื้อหาสรุปได้ดังนี้ว่า แนวคิดจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาโดยมีรากฐานมาจาก นิยาม ๕ ประมัตถธรรม ๔ มีการกระจายกระแสการทำงานของจิต เจตสิก โดยอธิบายอารมณ์และพฤติกรรมของมนุษย์ และสุดท้ายอธิบายถึงพุทธสุขวิทยาจิต เป็นต้น^{๑๙}

^{๑๖} พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต, พระคันธสาราภิวังศ์ แปล, **อภิธัมมัตถสังคหะ และ ประมัตถทีปนี**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒).

^{๑๗} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : ศิวพร, ๑๕๑๗).

^{๑๘} ศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล, **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, (กรุงเทพมหานคร : กระดาษการพิมพ์, ๒๕๓๑).

^{๑๙} วารีย์ญา (วโรพร) ภาวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, **จิตวิทยาพุทธศาสนา, ภาควิชามานุษยศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

ประพจน์ ศรีกุลกิจ^{๒๐} ได้กล่าวไว้ในเอกสารประกอบการสอนรายวิชา “จิตวิทยาในพระไตรปิฎก” โดยสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้ คำสอนในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท พระพุทธเจ้าได้ทรงสอนว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นใหญ่ มีใจเป็นหัวหน้า สำเร็จได้ด้วยใจ” อธิบายปรากฏการณ์ของมนุษย์และธรรมชาติ พระพุทธองค์มิได้ใช้ความเชื่อถือในความเหนือเหตุผล ที่ไร้เหตุผล แต่โดยการใช้กฎแห่งความเป็นเหตุผล ที่เป็นเหตุเป็นผล ทุกสิ่งทุกอย่างทั้งที่เป็นรูปธรรมและไม่เป็นรูปธรรมทั้งหมดต้องอยู่ในกฎเกณฑ์แห่งธรรมชาติ (นิยาม) กฎธรรมชาติหรือนิยามคือกรรมนิยาม อุดุนิยาม พิษนิยาม จิตตนิยาม และธรรมนิยาม กฎธรรมชาติหรือนิยามนั้นแม้จะมีลักษณะทั่วไปอย่างเดียวกันทั้งหมดคือความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย แต่ก็อาจแยกประเภทออกไปได้ตามลักษณะอาการจำเพาะที่เป็นแนวทางหรือเป็นแบบหนึ่งๆ ของความสัมพันธ์ตามกฎธรรมชาติ ธรรมชาติของปรมัตถธรรม เป็นธรรมชาติที่มีอยู่จริงๆ ไม่วิปริตผันแปร เป็นความจริงที่มีอยู่จริงๆ ซึ่งมีอยู่ ๔ อย่าง คือ (๑) จิตปรมัตถ คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือรู้แจ้งอารมณ์ (๒) เจตสิกปรมัตถ คือธรรมชาติที่ประกอบกับจิต ประจักษ์จิต ให้เกิดการรู้อารมณ์และรู้สึกเป็นไปตามตนเองที่ประกอบ (๓) รูปปรมัตถ คือธรรมชาติที่แตกดับย่อยยับด้วยความเย็นความร้อน (๔) นิพพานปรมัตถ คือธรรมชาติที่สงบจากกิเลสและขันธทั้ง ๔ นี้เป็นธรรมชาติที่มีอยู่จริงๆ มีอยู่โดยความเป็นปรมัตถ์ พิสูจน์ได้ รู้ได้ ด้วยปัญญา เป็นอารมณ์ของปัญญา จากการเรียนการศึกษา จากการพิจารณาหาเหตุ ผล และจากการปฏิบัติคือภาวนามัย

สาระสำคัญประเภทของจิตในพระพุทธศาสนา สรุปไว้ว่า มี ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ในจิตดังกล่าวนี้เมื่อจัดโดยประเภทแบ่งออกเป็น ๔ คือกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ การที่จิตมี ๑๒๑ ดวงนั้น ก็เพราะนับโลกุตตรจิต ๘ ของท่านผู้ได้ฌาน ๕ เข้าไปด้วย

ด้านการพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์ตามหลักจิต สรุปไว้ว่า *จริต หรือจริยา* เป็นภูมิปัญญาของพุทธศาสนาในการวิเคราะห์บุคคลในการเลือกวิถีปฏิบัติกรรมฐานให้เหมาะสมกับตน คนเรามีจริตที่เป็นหัวหน้าอยู่ ๖ อย่างคือ รากจริต สัทธาจริต โทสจริต พุทธิจริต โมหจริต และ วิตกกจริต การเข้าใจในจริตที่เป็นพฤติกรรมดั้งเดิมย่อมสามารถพัฒนาจิตของตนเองได้โดยการเลือกสมถกรรมฐานนำมาประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมกับจริตของตน เช่น (๑) คนมีรากจริต เป็นคนที่มีนิสัยหนักไปในทางรักสวยรักงามจะต้องเจริญกรรมฐาน ๑๑ อย่างคือ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ ๑ (๒) คนมีโทสจริต เป็นคนที่มีนิสัยหนักไปในทางโทสะ เช่น หงุดหงิดง่าย โกรธง่าย จะต้องเจริญกรรมฐาน ๘ อย่าง คืออัปปมัญญา ๔ และวันณกสิณ ๔ (กสิณที่มีสี่ ซึ่งมีสี่เขียว สี่เหลือง สี่แดง และสี่ขาว) (๓) คนมีโมหจริต เป็นคนที่มีนิสัยหนักไปในทางโมหะโง้งเขลา งมงาย และคนมีวิตกกจริต ได้แก่คนที่มีนิสัย

^{๒๐} ดร.ประพจน์ ศรีกุลกิจ, *จิตในพระไตรปิฎก*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (พิษณุโลก : โฟกัสการพิมพ์, ๒๕๕๘), อ้างในสรุปรายงานสาระสำคัญเอกสารประกอบการสอนรายวิชาจิตวิทยาในพระไตรปิฎก, ๒๕๕๙, หน้า ๒-๓.

หนักไปในทางคิดจับจดฟุ้งซ่าน จะต้องเจริญอานาปานสติ (๔) คนมีสัทธาจริต เป็นคนที่มีนิสัยหนักไปในทางศรัทธา เชื่อง่าย ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ชื่นบาน น้อมใจเลื่อมใสโดยง่าย ฟุ้งซ่านนำไปในสิ่งที่ควรแก่ความเลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล จะต้องเจริญอนุสสติ คือพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และ เทวดานุสสติ (๕) คนมีพุทธิจริต หรือ ญาณจริต เป็นคนที่มีนิสัยหนักไปในทางความรู้ มักใช้ความคิดในการพินิจ วิเคราะห์ และสังเคราะห์ จะต้องเจริญเจริญกรรมฐาน ๔ อย่าง คือ มรณานุสสติ อุปमानุสสติ อาหเรปฏิกูลสัจญญา จตุธาตววัตถาน (๖) วิตกจริต เป็นผู้มีความประพฤติปกติ ประพฤติหนักไปทางนึกคิดจับจดฟุ้งซ่าน ฟุ้งแก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น เจริญอานาปานสติ หรือเพ่งกลีณ เป็นต้น

จากการศึกษาจิตวิทยาในพระไตรปิฎกทำให้ทราบถึงหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องจิตเจตสิกที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และจิตวิทยาตะวันตกยุคปัจจุบันของแต่ละท่านที่แตกต่างกัน ทั้งในแง่ความหมาย ประเภท โครงสร้าง และกระบวนการทำงานของจิต ซึ่งทำให้เห็นถึงภูมิหลังและพัฒนาการการศึกษาเรื่องจิตศาสตร์ หรือพฤติกรรมศาสตร์โดยกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ ทำให้เข้าใจแง่มุมต่างๆ ของแนวคิดทางจิตวิทยาที่สำคัญๆ เมื่อกล่าวโดยศาสตร์ของจิตวิทยาแล้วมีเป้าหมายของการศึกษาคือเพื่ออธิบายหรือเข้าใจ พฤติกรรมของบุคคลและสังคมเพื่อทำนายพฤติกรรมของบุคคลและสังคมเพื่อควบคุมพฤติกรรมของบุคคลและสังคม เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับหลักคำสอนเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาแล้ว ยิ่งทำให้เกิดความกระจ่างมากยิ่งขึ้น ทำให้เห็นถึงความเหมือนและความแตกต่างในการทำความเข้าใจและการนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและสังคม^{๒๑}

นอกจากนี้ยังได้ผลิตผลงานเรื่อง “จิตวิทยาแนวพุทธ” ซึ่งสรุปสาระสำคัญได้ตั้งนี้การศึกษาจิตวิทยาแนวพุทธ ทำให้ทราบถึงลักษณะ ธรรมชาติ อานาจ การทำหน้าที่ และประเภทของจิตทั้งในหลักจิตวิทยาแนวพุทธที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ตลอดถึงหนังสือที่แต่งโดยการอธิบายความจากคัมภีร์ข้างต้นให้กระจ่างชัดเจน และหลักจิตวิทยาตะวันตก ที่มีความแตกต่างกันในแต่ละทฤษฎี แต่สิ่งที่เหมือนกันคือนักปราชญ์เหล่านั้นมีการศึกษาค้นคว้าพยายามสืบค้นหากระบวนการทำงานของจิตในมิติที่อยากรู้เหมือนกัน ปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดเจนเกี่ยวกับเรื่องจิตก็คือลักษณะของการอธิบายความของจิตวิญญูณแบบปรัชญากับจิตวิญญูณแบบพุทธศาสนาซึ่งมีเป้าหมายที่แตกต่างกัน ปรัชญาพยายามอธิบายปรากฏการณ์ของจิตในรูปของสสารหรือพลังงาน ที่เป็นวัตถุเพื่อให้สามารถสัมผัสได้ พิสูจน์ได้โดยผัสสะบางอย่าง ส่วนพระพุทธศาสนาพยายามอธิบายจิต

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

ในลักษณะที่เป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่าง แต่เป็นสิ่งที่เกิดของกิเลสตัณหา และจิตในพระพุทธศาสนา สามารถฝึกฝนพัฒนาได้จนเป็นจิตบริสุทธิ์^{๒๒}

สรรคชัย พรหมภาณี ได้กำหนดทิศทางการศึกษาอิทธิธรรม ด้วยการแสดงจุดมุ่งหมายของในปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ การเรียนธรรมะไว้ ๓ ประการ คือ

๑. ให้เกิดประโยชน์ปัจจุบันชาตินี้ คือให้มีทรัพย์สิน มีหลักฐานมั่นคง เป็นที่เชิดหน้าชูตาในสังคม ให้มีมิตรดี มีความเป็นอยู่ในระดับที่ดีได้

๒. ให้ประโยชน์ในอนาคตด้วย ปัจจุบัน ด้วย เพื่อชีวิตที่ดีกว่าในปัจจุบัน เช่น คนยากจน อาจจะเป็นคนรวยได้ ถ้าปฏิบัติตามหลักธรรม เช่น รู้จักขยัน หมั่นรักษาทรัพย์ คบมิตรที่ดี ปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับฐานะ

๓. ให้ประโยชน์อย่างยิ่ง คือหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด เข้าถึงพระนิพพานได้ เมื่อปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน คำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงสั่งสอนแก่สัตว์โลก มี ๒ ลักษณะ คือ บัญญัติธรรม และ ปรมัตถธรรม

๑) บัญญัติธรรม เป็นธรรมที่แสดงตามโวหารของชาวโลก เพื่อสื่อความหมายให้เข้าใจกัน เป็นความจริงที่ไม่มีอยู่จริง เป็น อสังขตธรรม และ บัญญัติธรรม มีอยู่ ๒ ชนิด คือ (๑) สัททบัญญัติ เช่น เสียงต่างๆ (๒) อัถตบัญญัติ คืออาภัพปกิจริยาต่างๆ

๒) ปรมัตถธรรม คือ ธรรมที่มีอยู่จริง ๆ มีลักษณะปรากฏได้ พิสูจน์ได้ ดำรงลักษณะของตนเองไว้ ไม่ผันแปร ไม่เปลี่ยนแปลง มีอยู่ ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก (นามธรรม อาศัยอดีตกรรม อารมณ์ วัตถุ เป็นปัจจัยปรุงแต่ง) รูป (สังขตธรรม) และนิพพาน เป็นอสังขตะ (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง คือกรรม จิต อุตุ อาหาร)^{๒๓}

๖.๑.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

มาลี อาณากุล ได้กล่าวถึงส่วนของพระอภิธัมมัตถสังคหะ ว่าเป็นหัวข้อที่สรุปพลความใน อภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์เท่านั้น แสดงโครงเรื่องส่วนสำคัญๆ พื้นฐานที่ต้องการอธิบายต่อไป เป็นการสรุปส่วนสำคัญในเชิงปริยัติมากกว่าปฏิบัติ เนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติ ทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน (ในปริจเฉทที่ ๙) แต่ต้องศึกษาพื้นฐานมาจากปริจเฉทต้นๆ ทั้ง ๘ ปริจเฉท เช่น เรื่อง จิต เจตสิก รูป และการประกอบกัน ถ้าไม่เรียนก็จะไม่รู้ ในการปฏิบัติที่ให้ผู้รู้รูป รูนามนั้นเป็นอย่างไร

^{๒๒} ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, **จิตวิทยาแนวพุทธ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พิษณุโลก : โปกัสการพิมพ์, ๒๕๕๗), สรุปรายงานสาระสำคัญตำรารายวิชาจิตวิทยาแนวพุทธ, ๒๕๕๙).

^{๒๓} สรรคชัย พรหมภาณี, **เอกสารการเรียนพระอภิธรรมทางไปรษณีย์**, (กรุงเทพมหานคร : ชมรมผู้เฝ้าในธรรม, ๒๕๓๗). หน้า ๒-๔.

เปรียบเทียบคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา^{๒๓} แต่ละคำจะมีความหมาย รหัสเฉพาะตน เมื่อเรียนรู้พื้นฐานแล้ว การจะไปค้นคว้าต่อก็จะง่าย และเข้าใจในอรรถรสได้ว่าหมายถึงอะไร พระอนุรุทธจารย์ได้วางโครงเรื่องไว้ว่า สิ่งใดควรรู้อีกก่อน สิ่งใดเป็นพื้นฐานให้เราไปรู้ลักษณะที่ละเอียดขึ้น ถ้าไม่มีความรู้ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะแล้ว จะไม่รู้ความหมายในเนื้อหาของจิต เจตสิก รูปและนิพพานเท่าที่ควร

ดังนั้น การถอดรหัสและความหมายของคัมภีร์เฉพาะทางพระพุทธศาสนา ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ จึงเป็นกุญแจดอกแรก ซึ่งจะไม่มีการกล่าวถึงรายละเอียดของความหมายเฉพาะเหล่านี้ในอื่นๆ มากนัก เช่น มหาสติปัฏฐานและวิสุทธิมรรค อรรถรสขั้นสูงสุดของอภิธรรมมัตถสังคหะ จึงเป็นจุดเริ่มของการเจริญสติในมหาสติปัฏฐาน และการเจริญปัญญาในวิสุทธิมรรค^{๒๔}

นัตติมา ชูดวงแก้ว ได้กล่าวถึง เจตสิกว่าเจตสิกมีอิทธิพลต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิตของบุคคล ดังจะเห็นได้ว่าความสุขและความทุกข์ของคนเรานั้นล้วนเกี่ยวข้องกับเจตสิกทั้งสิ้น เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตไม่ดีเป็นจิตที่เศร้าหมองคือ อกุศลเจตสิก ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ที่ตรัสว่าเป็นรากเหง้าของอกุศลและจิตที่มีสุขภาพดี คือ จิตที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิก ได้แก่ ปัญญา สติ ศรัทธา เมตตา กรุณา เป็นต้น เป็นจิตที่ผ่องแผ้วเหมาะแก่การทำงานทั้งทางโลกและการปฏิบัติเพื่อบรรลุป่าหมายในพระพุทธศาสนา การปฏิบัติเพื่อการพัฒนาจิตให้มีสุขภาพดีจึงหมายถึงการปฏิบัติเพื่อให้อกุศลเจตสิกเกิดขึ้น การปฏิบัตินี้ ทรงแสดงไว้เป็นจำนวนมาก เมื่อกกล่าวโดยรวมแล้วได้แก่ การปฏิบัติตามหลัก ศีล สมาธิ ปัญญา นั่นเอง^{๒๕}

กัณฑ์ทิพย์ ชลวิสุทธิ มีผลงานวิจัยเรื่องการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระอภิธรรม : คำสอนของพระพุทธเจ้าที่นำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ สรุปได้ว่าพระอภิธรรมเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ประกอบด้วยส่วนที่เป็นปรมัตถธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน แต่บัญญัติธรรมสมมติขึ้นเพื่อใช้ในการสื่อสารปรมัตถธรรมให้เข้าใจ ปรมัตถธรรมเป็นธรรมที่จริงแท้ทนต่อการพิสูจน์ ทดลองและสามารถนำไปใช้ในชีวิตได้ การกระทำอกุศลแต่ละอย่างล้วนเกิดจากอกุศลจิตที่ประกอบด้วยอกุศลเจตสิกอันได้แก่ โลภเจตสิก โทสเจตสิก โมหเจตสิก เป็นต้น ทำให้มีพฤติกรรมผิดศีลธรรม รวมทั้งกฎหมายบ้านเมือง แก้ไขด้วยการสร้างกุศลอันประกอบด้วยกุศลจิตและโสภณเจตสิกที่เป็นฝ่ายดีงามให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนาตามสมควรแก่กำลัง การรู้ความจริงเหล่านี้ก็โดยอาศัยการศึกษาและ

^{๒๓} มาลี อาณากุล, การศึกษาเปรียบเทียบกรรมฐานในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ และคัมภีร์วิสุทธิมรรค, ของสำนักวิปัสสนาอ้อมน้อย กับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙), หน้า บทคัดย่อ.

^{๒๔} นัตติมา ชูดวงแก้ว, การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในอภิธรรมปิฎกกับสุตตันตปิฎก, ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า บทคัดย่อ.

ปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า โดยเฉพาะการเข้าถึงเหตุผลหลักสัจธรรมในพระ
อภิธรรม^{๒๖}

จากการทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่าสาระสำคัญของเรื่องจิตมี
ปรากฏในอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ธัมมสังคณี เป็นการอธิบายถึงหลักธรรมตามบทมาติกาทิ้ง ๒๒ มาติกา
เรียกว่า “หัวข้อธรรม” ส่วนในอรรถกถาอัฐสาสนี เป็นการอธิบายเนื้อหาและขยายความของแต่ละ
มาติกาบางส่วนบางตอนที่ยังไม่ชัดเจนแจ่มแจ้งจากธัมมสังคณี โดยจำแนกเป็นกัณฑ์นำไปแสดงขยาย
ออกไปเป็น ๔ กัณฑ์ คือ จิตตูปาทกัณฑ์ รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์ และอัฐกถากัณฑ์ตามลำดับ เพื่อให้
ผู้ศึกษาได้ทราบความพิสดารของพระอภิธรรมปิฎกส่วนนี้มากยิ่งขึ้น^{๒๗} ส่วนคัมภีร์ที่นอกจากธัมม
สังคณี และอัฐสาสนี ที่เหลือส่วนใหญ่แล้วเป็นการอธิบายขยายความ เป็นกุญแจไขความของ
อภิธรรมจากสองคัมภีร์ข้างต้น โดยวิธีการอธิบายจิต เจตสิก รูป และนิพพานซึ่งแยกออกเป็นปริจเฉท
ตั้งแต่ ปริจเฉทที่ ๑ ถึง ปริจเฉทที่ ๙ ไว้อย่างกว้างขวางและละเอียดลึกซึ้ง ในส่วนงานวิจัยที่อธิบาย
เรื่องจิตตามแนวปรมัตถธรรม ๔ ในมิติของการจัดหมวดหมู่และลำดับคัมภีร์ว่าด้วยองค์ธรรมรองรับ
เช่นนี้ ยังไม่ปรากฏพบว่ามีเนื้อหาที่ศึกษาค้นคว้าวิจัยแต่ประการใด ดังนั้น ผู้วิจัยจึงทำการศึกษาวิจัย
จิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณีตามแนวปรมัตถธรรม เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีขั้นตอนการ
ศึกษาวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่
พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

๑.๗.๒ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source)
ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัมภีร์ โยชนา เป็นต้น

๑.๗.๓ ศึกษาค้นคว้าหนังสือเอกสารสิ่งพิมพ์ต่างๆ ที่เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ที่
ได้อธิบายเนื้อความเรื่องจิตจากพระไตรปิฎกให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เช่นคู่มือการศึกษาพระอภิธรรม
อภิธรรมโศติกวิทาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คู่มือการศึกษาอภิธรรม วัด
ระฆังโฆสิตาราม อภิธรรมมหาวิทยาลัย ตำราเรื่องอภิธรรมปิฎก ตำราเรื่องจิตวิทยาธัมมสังคณี ตำรา

^{๒๖} กัณฑ์ทิพย์ ชลวิสุทธิ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระอภิธรรม : คำสอนของพระพุทธเจ้าที่นำไปใช้ใน
ชีวิตประจำวันได้”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย,
มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า บทคัดย่อ.

^{๒๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/[บทนำ]/๙.

เรื่องจิตวิทยาในพระไตรปิฎก ตำราเรื่องจิตวิทยาแนวพุทธ ตลอดถึงตำรา หนังสือ วิทยานิพนธ์ รวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๔ วิเคราะห์ข้อมูล จัดเรียงลำดับและแยกแยะข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้มาจาก เอกสารชั้นปฐมภูมิ ทุติยภูมิ และหนังสือ ตำรา เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียง ให้สอดคล้องตามจุดประสงค์ของการวิจัยที่กำหนดไว้

๑.๗.๕ เขียนบรรยายเนื้อหาที่ได้ทำการวิเคราะห์แล้ว และจัดทำข้อมูลเป็นรูปเล่มในแต่ละ บทนำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาเพื่อรายงานความก้าวหน้า และแก้ไขปรับปรุงตามข้อเสนอแนะของ อาจารย์ที่ปรึกษา

๑.๗.๖ สรุปการวิจัยผล และข้อเสนอแนะ

๑.๗.๗ เสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์

๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับ

เมื่องานวิจัยนี้สำเร็จลงแล้ว จะทำให้ทราบผลการวิจัย ดังนี้

๑.๘.๑ ทำให้ทราบถึงและมีความเข้าใจเกี่ยวกับสาระสำคัญของจิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณี

๑.๘.๒ ทำให้ทราบถึงและมีความเข้าใจเกี่ยวกับสาระสำคัญของจิต ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธัมมสังคณีชื่ออัญญาสาลินี

๑.๘.๓ ทำให้ทราบถึงการวิเคราะห์ และการสังเคราะห์จิตในคัมภีร์สังคณีและคัมภีร์อรรถกถาชื่ออัญญาสาลินีตามแนวปรมาตถธรรม โดยยึดคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีและอภิธรรมัตถวิภาวินี เป็นแนวทางในการสังเคราะห์โดยวิธีคณนาสังเคราะห์

๑.๘.๔ ทำให้เข้าใจกระบวนการและหมวดหมู่การอธิบายเรื่องจิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณี และอัญญาสาลินี โดยยึดหลักมาติกา เรียกว่ากุศลติกะเป็นต้น เป็นประธาน เป็นหลักการในการอธิบาย ความเกี่ยวกับจิต โดยเริ่มจาก กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปายาทะธรรม ในส่วนคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะและอภิธรรมัตถวิภาวินี อธิบาย วิเคราะห์และสังเคราะห์จิตตามหลังสังคหะ คือรวบรวมจิตโดยการนับเป็นหมวด เรียกว่า คณนาสังคหะ (คณนสังเคราะห์ คือการรวบรวมสิ่งที่มีจำนวนโดยการนับ) โดยเริ่มนับจาก อกุศลจิต อเหตุกจิต กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต โดยเป็นการยึดหลักในธัมมสังคณีและอัญญาสาลินี มาเป็นแนวในสังเคราะห์รวบรวม

๑.๘.๕ ได้นำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับงานวิจัยเรื่อง การศึกษาจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีตามแนวปรมาตถธรรม เพื่อตีพิมพ์เผยแพร่ในบทความวิชาการระดับชาติ หรือตีพิมพ์เผยแพร่ในบทความวิชาการในฐานข้อมูล TCI 1-2 ต่อไป

บทที่ ๒

จิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณี

ในบทที่ ๒ นี้ ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับจิตตามที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณี และอื่นๆ มีพระสูตรต้นตอเป็นต้น ตามลำดับดังนี้

๒.๑ โครงสร้างสังเขปพระอภิธรรม

อภิธรรมปิฎก เป็นปิฎกหนึ่งในสามปิฎก ธรรมใดที่แสดงถึงปรมาตมสังคณี คือความเป็นจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้นๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญนั้น เรียกว่า พระอภิธรรมปิฎก มี ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น พระอภิธรรมนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรคให้มีสติว่องไว มั่นคง และมีปัญญาหลักแหลมพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งมี ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นนี้ จำแนกเป็น ๗ คัมภีร์มีชื่อว่า คัมภีร์ธรรมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา บุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน^๑

คัมภีร์ธรรมสังคณี ว่าด้วยหมวดแห่งปรมาตมธรรม ที่ประมวลไว้เป็นหมวดเป็นกลุ่ม เรียกว่า กัณฑ์ (มาติกา) มีทั้งหมด ๔ กัณฑ์ กล่าวคือ ๑) จิตตวิภังคิกัณฑ์ แสดงการจำแนกจิตและเจตสิก เป็นต้น ๒) รูปวิภังคิกัณฑ์ แสดงการจำแนกรูป เป็นต้น ๓) นิกเขปวิภังคิกัณฑ์ แสดงธรรมที่เป็นแม่บท (มาติกา) ของปรมาตมธรรม ๔) อัฏฐกถากัณฑ์ แสดงการจำแนกเนื้อความตามแม่บทของปรมาตมธรรม^๒

คัมภีร์วิภังค์ ว่าด้วยการจำแนกปรมาตมธรรม ว่าด้วยการจำแนกมาติกาในคัมภีร์ธรรมสังคณี ทั้งติกมาติกา ๒๒ หมวด และทุกมาติกา ๑๐๐ หมวด โดยแบ่งเป็น ๑๘ วิภังค์ เช่น ชั้นวิภังค์ จำแนก

^๑ ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, จิตวิทยาในพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (พิษณุโลก : บริษัทโพกัส พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๒๐-๒๓.

^๒ ในอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ธรรมสังคณี จำแนกลำดับมาติกาตั้งกล่าวแบ่งออกเป็น ๔ กัณฑ์ (ตอน) คือ ๑) **จิตตูปาทกัณฑ์** ตอนที่แสดงเรื่องจิตและเจตสิกเป็นประธาน โดยพิศดาร ๒) **รูปกัณฑ์** ตอนที่แสดงจำแนกรูป โดยเอกกนัย จนถึง เอกาทสกนัย โดยพิศดาร ๓) **นิกเขปกัณฑ์** ตอนที่แสดงทั้งติกมาติกา และทุกมาติการวมกันโดยปรมาตมธรรมทั้ง ๔ ด้วยวิธีการที่ไม่ย่อและไม่ละเอียดเกินไป อย่างกลางๆ ๔) **อัฏฐกถากัณฑ์** ตอนที่แสดงเนื้อความของปิฎกทั้ง ๓ ซึ่งเป็นพุทธวจนะ แล้วจำแนกโดยติกมาติกาและทุกมาติกา อย่างย่อๆ ซึ่งเป็นกัณฑ์ที่แสดงเพื่อเก็บองค์ธรรมของติกะและทุกะทั้งหมด ยกเว้นสูตรต้นติกะทุกะ อ้างใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/บทหน้า/[๑๓]

ชั้น^๓ อายตนะวิภังค์ จำแนกอายตนะ, ธาตุวิภังค์จำแนกธาตุ, สัจจวิภังค์ จำแนกสัจจะ, อินทริยวิภังค์ จำแนกอินทริย, ปฏิจจสมุปบาทวิภังค์ จำแนกปฏิจจสมุปบาท, สติปัญญาวิภังค์ จำแนกสติปัญญา เป็นต้น

คัมภีร์ธาตุกถา ว่าด้วยธาตุแห่งปรมัตถธรรม ว่าด้วยคำอธิบายเรื่องชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ โดยนำมาติกาของคัมภีร์นี้ จำนวน ๑๐๕ บท และ มาติกาจากคัมภีร์ธัมมสังคณี จำนวน ๒๖๖ บท (ติกาติกา ๖๖ บท ใน ๒๒ หมวด และทุกมาติกา ๒๐๐ บท ใน ๑๐๐ หมวด) มาแสดงด้วย นัยต่างๆ (จำนวน ๑๔ นัย) เพื่อหาคำตอบว่าสภาวะธรรมบทนั้นๆ สงเคราะห์เข้าได้กับชั้นเท่าไร เข้าได้กับอายตนะเท่าไร และเข้าได้กับธาตุเท่าไร เข้าไม่ได้กับชั้นเท่าไร เข้าไม่ได้กับอายตนะเท่าไร และเข้าไม่ได้กับธาตุเท่าไร

คัมภีร์บุคคลบัญญัติ ว่าด้วยบัญญัติ บุคคล และปรมัตถ์ ว่าด้วยการบัญญัติ (การประกาศ แสดง หรือชี้แจง) ในเรื่อง ๖ เรื่อง คือ (๑) ชั้นบัญญัติ การบัญญัติเรื่องชั้น (๒) อายตนะบัญญัติ การบัญญัติเรื่องอายตนะ (๓) ธาตุบัญญัติ การบัญญัติเรื่องธาตุ (๔) สัจจบัญญัติ การบัญญัติเรื่องสัจจะ (๕) อินทริยบัญญัติ การบัญญัติเรื่องอินทริย (๖) บุคคลบัญญัติ การบัญญัติเรื่องบุคคล

คัมภีร์ภควัตถุ ว่าด้วยการถามและตอบในปรมัตถธรรม ว่าด้วยการไต่ถามเพื่อชี้แจงแสดง เหตุผลให้เห็นว่าวาทกถา ความเห็นของฝ่ายปรวาที (พวกภิกษุในนิกายที่แตกไปจากเถรวาท ในสมัย พระเจ้าอโศกมหาราช) จำนวน ๒๒๖ กถา ล้วนผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากพระพุทธพจน์ดั้งเดิม ที่ ภิกษุฝ่ายเถรวาทยึดถือปฏิบัติอยู่ วิธีการไต่ถามที่ใช้หลักตรรกศาสตร์ที่น่าสนใจมาก นับเป็น พุทธ ตรรกศาสตร์ที่สมบูรณ์แบบที่สุด ซึ่งมีในคัมภีร์นี้เท่านั้น

คัมภีร์ยมก ว่าด้วยการแสดงปรมัตถธรรมเป็นคู่ๆ ว่าด้วยการปุจฉา-วิสัชนา สภาวะธรรม ๑๐ หมวด ด้วยวิธีการยมก คือการถาม-ตอบ เป็นคู่ๆ ซึ่งเป็นวิธีการเฉพาะของคัมภีร์ยมก

สภาวะธรรม ๑๐ หมวด ได้แก่ (๑) หมวดมูล (สภาวะธรรมที่เป็นเหตุ) (๒) หมวดชั้น (๓) หมวดอายตนะ (๔) หมวดธาตุ (๕) หมวดสัจจะ (๖) หมวดสังขาร (๗) หมวดอนุสัย (๘) หมวดจิต (๙) หมวด สภาวะธรรมในกุสลติกะ เรียกสั้นๆ ว่า หมวดธรรม (๑๐) หมวดอินทริย

สภาวะธรรม ๑๐ หมวดนี้ทำให้แบ่งเนื้อหาของคัมภีร์ยมกออกเป็น ๑๐ ยมก เรียกชื่อตาม หมวดสภาวะธรรมที่เป็นเนื้อหา คือ (๑) มูลยมก (๒) ชั้นยมก (๓) อายตนะยมก (๔) ธาตุยมก (๕) สัจจยมก (๖) สังขารยมก (๗) อนุสัยยมก (๘) จิตตยมก (๙) ธัมมยมก (๑๐) อินทริยมก

คัมภีร์มหาปัญญา ว่าด้วยปัจจัยของปรมัตถธรรม ว่าด้วยการจำแนกสภาวะธรรมที่เป็น

^๓ ชั้น หมายถึง ชั้น ๕ อันประกอบด้วย รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น รูป ชั้น ก็คือ รูป, เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น รวมเรียกว่า เจตสิก ส่วนวิญญาณชั้น ก็คือ จิต ดังนั้น ชั้น ๕ ก็คือ จิต + เจตสิก + รูป นั่นเอง

แม่บท หรือมาติกา ทั้ง ๒๖๖ บท (๑๒๒ หมวด) ในคัมภีร์ธัมมสังคณี โดยอำนาจปัจจัย ๒๔ ประการ^๔ มี เหตุปัจจัย เป็นต้น เพื่อให้เห็นว่าสภาวะธรรมทั้งหลายปรากฏเกิดขึ้น ตามเหตุ ตามปัจจัยทั้งสิ้น มิได้เกิดจากการบงการของผู้ใด แต่เป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ที่เรียกว่า จิตตนิยาม กรรมนิยาม และ ธรรมนิยาม^๕

สรุปแล้วพระอภิธรรมก็คือ ธรรมะหมวดที่ ๓ ในพระไตรปิฎกที่สอนให้รู้จักธรรมชาติอันแท้จริงที่มีอยู่ในตัวเราและสัตว์ทั้งหลายอันได้แก่ จิต เจตสิก รูป และรู้จักพระนิพพานซึ่งเป็นจุดหมายอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา ธรรมชาติทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพานนี้รวมเรียกว่าปรมัตถธรรม หากแปลตามศัพท์ คำว่า อภิธัมม หรืออภิธรรม แปลว่าธรรมอันประเสริฐ, ธรรมอันยิ่ง, ธรรมที่มีอยู่แท้จริงปราศจากสมมุติ เนื้อความในพระอภิธรรมเกือบทั้งหมด จะกล่าวถึงปรมัตถธรรมล้วนๆ โดยไม่มี บัญญัติธรรม (สมมุติโวหาร) เข้ามาเกี่ยวข้อง ดังนั้นจึงควร ทำความเข้าใจไว้ในเบื้องต้นก่อนว่า ปรมัตถธรรม และ บัญญัติธรรมนั้น ต่างกันอย่างไร

ธัมมสังคณีปกรณ์ คือ คัมภีร์ที่ประมวลสภาวะธรรม หรือปรมัตถธรรมล้วนๆ มาไว้เป็นหมวดหมู่ หรือคัมภีร์ที่แสดงการนับจำนวนสภาวะธรรม นิยมเรียกว่ามาติกา อันมีความหมายว่า เป็นแม่บท หรือหัวข้อหลักแห่งธรรมทั้งหลาย คำว่า มาติกา หมายถึง แม่บทหรือหัวข้อธรรมะ ที่ทรงแสดงไว้ในเบื้องต้น ได้แก่ กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา^๖ เป็นต้น

คำว่า ธัมมสังคณี (ธมม+สังคณี) หมายถึงการรวบรวม การประมวล หรือการนับตามหัวข้อหลักธรรม^๗ คำว่า ธัมมสังคณี (หรือ สังคณี) ว่าด้วยการจัดสรรสภาวะธรรมเข้าเป็นหมวดแม่บท เรียกว่า มาติกา แล้วนำไปจำแนกโดยพิสดารพอสมควร ดังนั้น เมื่อรวมเป็นธัมมสังคณี จึงหมายถึงคัมภีร์ที่ประมวลสภาวะธรรม หรือปรมัตถธรรมล้วนๆ มาไว้เป็นหมวดหมู่ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงคัมภีร์ที่แสดงการนับจำนวนสภาวะธรรม^๘

มาติกาตามนัยพระอภิธรรมนัยที่ ๑ เรียกว่า ติกมาติกา คือหมวดสภาวะธรรมแม่บทหมวดละ ๓ บท มี ๒๒ หมวด จำนวน ๖๖ บท เช่น สภาวะธรรมที่เป็นกุศล (กุสลา ธมมา) สภาวะธรรมที่เป็น

^๔ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑-๒๔/๑-๑๔.

^๕ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/บทนำ/[๑๐]

^๖ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกแก่นธรรม : อภิธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑.

^๗ อ้างใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑. ธรรมสังคณี เป็นบทสมาส ประกอบด้วยธัมมะ (ธมม) + สังคณี (สังคณี > ส + คท + อน + อี > สังคณี > สังคณี อีกนัยหนึ่ง มาจาก ส+คณ+อี = สังคณี) ธัมมะ หมายถึงสภาวะธรรมล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับอัตตา ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา

^๘ เรื่องเดียวกัน.

อกุศล (อกุสลา ฌมมา) และ สภาวธรรมที่เป็นอัปยากฤต (อพยากตา ฌมมา) ทั้ง ๓ บทนี้รวมเป็นหมวดเดียวกัน เรียกว่า หมวดกุสลติกะ

มาติกาตามนัยพระอภิธรรมนัยที่ ๒ เรียกว่า **ทุกมาติกา** คือหมวดสภาวธรรมแม่บทหมวดละ ๒ บท มี ๑๐๐ หมวด ๒๐๐ บท เช่น สภาวธรรมที่เป็นเหตุ (เหตุ ฌมมา) และ สภาวธรรมที่ไม่เป็นเหตุ (น เหตุ ฌมมา) รวม ๒ บท เป็นหมวดเดียวกัน เรียกว่า หมวดเหตุทุกะ

และ สุตตันติกทุกมาติกา คือการนำหมวดสภาวธรรมแม่บทที่เป็นทุกมาติกาจำนวน ๔๒ หมวดไปแสดงตามนัยพระสูตร เช่น วิชาภาคิทุกะ คือหมวดที่ว่าด้วยธรรมที่มีส่วนแห่งวิชา (วิชา ภาคิโน ฌมมา) และ ธรรมที่มีส่วนแห่งวิชา (อวิชาภาคิโน ฌมมา) เป็นต้น

ในอัมมสังคณีสปกรณ์ เป็นปกรณ์หนึ่งในบรรดาอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ เมื่อว่าโดยกัณฑ์ จำแนกลำดับมาติกาตั้งกล่าว แบ่งออกเป็น ๔ กัณฑ์ (ตอน) คือ

๑. **จิตตูปปาทกัณฑ์** เป็นกัณฑ์ที่แสดงจำแนก ติกมาติกา และทุกมาติกา โดยปรมัตถธรรม ทั้ง ๔ ซึ่งมีจิตและเจตสิกเป็นประธาน โดยพิสดาร

๒. **รูปกัณฑ์** เป็นกัณฑ์ที่แสดงจำแนกรูป โดยเอกกนัย จนถึง เอกาทสกนัย โดยพิสดาร

๓. **นิกเขปกัณฑ์** เป็นกัณฑ์ที่แสดงทั้งติกมาติกาและทุกมาติกา รวมกันโดยปรมัตถธรรม ทั้ง ๔ ด้วยวิธีการที่ไม่ย่อและไม่ละเอียดเกินไป อย่างกลางๆ

๔. **อัฐฐกถากัณฑ์** เป็นกัณฑ์ที่แสดงเนื้อความของปิฎกทั้ง ๓ ซึ่งเป็นพุทธวจนะ แล้ว จำแนกโดยติกมาติกาและทุกมาติกา อย่างย่อๆ^๙

ในกัณฑ์ทั้ง ๔ นั้น จิตตูปปาทกัณฑ์มี ๒ อย่างคือ

(๑) **มาติกา** เป็นการแสดงแม่บท ได้แก่ กุสลา ฌมมา อกุสลา ฌมมา เป็นต้น จนถึง ขยญาณิ, อนุปปาเท ญาณิ

(๒) **ปทภาชนะ** เป็นการแสดงขยายความแม่บท คือ กตเม ฌมมา กุสลา เป็นต้น จนถึง อโมโห อพยากตมูลิ ฯลฯ อิเม ฌมมา อพยากตา^{๑๐}

ลักษณะที่ทรงแสดงมาติกา มี ๒ อย่างคือ

๑. **ติกมาติกา** เป็นมาติกาที่จำแนกปรมัตถธรรมทั้ง ๔ โดยแบ่งออกเป็น ๓ บทมี ๒๒ ติกะ คือกุสลติกะ เป็นต้น จนถึง สนิทสนตติกะ เป็นที่สุด

๒. **ทุกมาติก** เป็นมาติกาที่จำแนกปรมัตถธรรมทั้ง ๔ โดยแบ่งออกเป็น ๒ บท มี ๒ อย่าง คืออภิธรรมทุกมาติกา มี ๑๐๐ ทุกะคือเหตุทุกะ เป็นต้น จนถึงสรณทุกะ เป็นที่สุด ส่วน สุตตันติกทุกมาติกา มี ๔๒ ทุกะ คือ วิชาภาคิทุกะ เป็นต้น จนถึง ขยญาณทุกะ เป็นที่สุด^{๑๑}

^๙ อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/บทหน้า/[๑๖].

^{๑๐} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/บทหน้า/[๑๗].

^{๑๑} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/บทหน้า/[๑๓].

ดังนั้น *มาติกา* จึงมี ๒ กลุ่มใหญ่ และ แบ่งกันออกเป็น ๕ ส่วนดังกล่าวมา เพราะฉะนั้น เพื่อตอบโจทย์ของการวิจัยในเรื่องนี้ ผู้วิจัยจึงเน้นศึกษาเรื่องเกี่ยวกับจิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณี ที่ว่าด้วยหมวด “จิตตูปาทกัณฑ์” อันเป็นการอธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับจิตและเจตสิกที่ประกอบโดย ยี่ดโครสร้างของ “กุสลติกะ” (คือ กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา) ไว้เพื่อเป็นประธาน ในการอธิบายเนื้อหาในบทนี้ และบทต่อไป

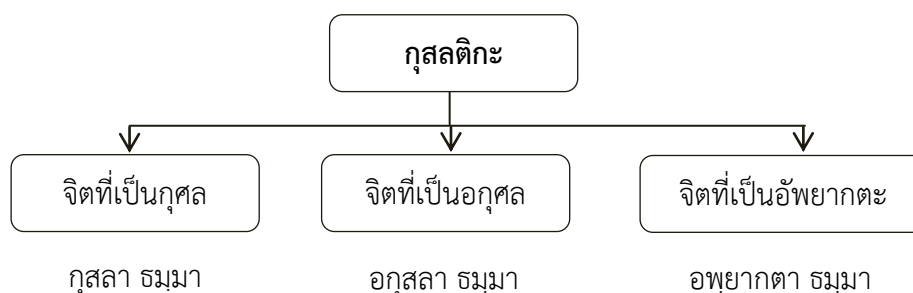
คัมภีร์ธัมมสังคณี เป็นคัมภีร์แรกของอภิธรรมปิฎก และเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่สุด เพราะเป็น คัมภีร์ที่แสดงหัวข้อธรรมะหรือเนื้อหาหลักของพระอภิธรรมเรียกว่า *มาติกา* ไว้เป็นเบื้องต้น จากนั้นจึง ขยายออกไปเป็น ๔ กัณฑ์มีจิตตูปาทกัณฑ์เป็นต้น และอัฐฐกถาตามลำดับ^{๑๒} นับได้ว่าเป็นคัมภีร์ที่ สำคัญเป็นอันดับต้นๆ ของอภิธรรมปิฎกก็ว่าได้ เพราะเป็นการกล่าวถึงหัวข้อที่เป็นมาติกา และสถานะ ของธรรมที่จะนำไปอธิบาย วิเคราะห์ จำแนก แยกแยะในอภิธรรมปิฎกคัมภีร์อื่นๆ นั้นเอง^{๑๓}

๒.๒ ประเภทของจิตในคัมภีร์ธรรมสังคณี

ในจิตตูปาทกัณฑ์ (คือหัวข้อที่ว่าด้วยการเกิดขึ้นของจิต) พระพุทธองค์ได้อธิบายเกี่ยวกับ จิตตามลักษณะของมาติกา ทั้ง ๒๒ มี กุสลติกะเป็นต้น (กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา) และมี สนิทสสันติกะเป็นที่สุด^{๑๔}

ดังนั้นการอธิบายเกี่ยวกับจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีนี้ จึงเป็นการอธิบายเรื่องจิตตามหลัก มาติกา(หัวข้อธรรมที่เป็นแม่บท) ในคัมภีร์นี้ จึงเป็นการอธิบายตามทัศนะที่ว่า “กุสลติกะ” เมื่อ ทำการศึกษาค้นคว้าโดยละเอียดแล้วก็พบว่า “ติกะ” แรก (หมวดละ ๓ หัวข้อ) เป็นติกะที่อธิบายจิต ทั้งหมด และครอบคลุมทุกๆ ติกะที่เหลือ เพราะเป็นติกะแม่บทที่หนึ่ง และเป็นติกะแรกที่พระพุทธ องค์กรงยกหัวข้อแม่บทขึ้นมาอธิบายไว้อย่างละเอียด

การจำแนกจิตในมาติกา(กุสลติกะ) โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ดังแผนผัง ดังนี้

^{๑๒} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/บทนำ/[๙].

^{๑๓} ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, *จิตวิทยาในพระไตรปิฎก*, หน้า ๑๔-๑๖.

^{๑๔} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/[๑-๒๒]/๑-๔.

หมวดกุศลธรรม หรือกุศลจิต (กุสลา ธมมา)

(๑) กามาวจร คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในกามภูมิ หรือ กามคุณอารมณ์ ที่เป็นฝ่ายกุศล มี ๘
 (๒) รูปาวจรภูมิ คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูป (รูปบัญญัติ) ที่เป็นฝ่ายกุศล หมายถึง จิตที่เป็นรูปฌาน หรือฌานที่เพ็งรูปเป็นอารมณ์ มี ๕

(๓) อรูปาวจร คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปอรูปที่เป็นฝ่ายกุศล หมายถึง จิตที่เป็นอรุฌาน คือ ฌานที่เพ็งนาม หรือสิ่งที่ไม่มรูปร่างเป็นอารมณ์ มี ๔

(๔) โลกุตตร คือ จิตที่พ้นจากโลกทั้ง ๓ ได้แก่จิตที่เป็นมรรคจิต มี ๔

หมวดอกุศลธรรม คืออกุศลจิต (อกุสลา ธมมา)

จิตที่เป็นอกุศล หรือ อกุศลจิต มีประเภทเดียว จิตที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในกามคุณอารมณ์ เป็นจิตที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล ให้ผลเป็นความทุกข์ เป็นจิตที่ประกอบด้วยโลภจิต ๘ โทสจิต ๒ โมหจิต ๒ จึงรวมเป็น ๑๒ ชนิด

หมวดอัพยาตาธรรม (อพยากตา ธมมา)

(๑) กามาวจร คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในกามภูมิ หรือ กามคุณอารมณ์ ที่เป็นอัพยากตะ (หรือ อัพยากฤต) มีได้กล่าวไว้โดยความเป็นกุศล และอกุศล แต่กล่าวโดยความเป็นวิบากจิต และกิริยาจิต มี ๓๔ คือ แบ่งเป็นอัพยากตะที่เป็นวิบากจิต ๒๓ (อกุศลวิบากจิต ๗ อเหตุกะกุศลวิบากจิต ๘ มหาวิบากจิต ๘) และ ที่เป็นอัพยากตะที่เป็นกิริยาจิต ๑๑ (อเหตุกะกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘)

(๒) รูปาวจรภูมิ คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูป (รูปบัญญัติ) ที่เป็นอัพยากตะฝ่ายวิบากจิต และอัพยากตะฝ่ายกิริยาจิต (เว้นรูปาวจรกุศล) หมายถึง จิตที่เป็นรูปาวจรวิบากฌาน มี ๕ และ จิตที่เป็นรูปาวจรกิริยาฌาน มี ๕ รวมเป็น อัพยากตะที่เป็นรูปาวจรจิต ๑๐

(๓) อรูปาวจร คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปอรูปฌาน ที่เป็นอัพยากตะฝ่ายวิบากจิต และอรูปาวจรกิริยาจิต (เว้นอรูปาวจรกุศล) หมายถึง อัพยากตะจิต ที่เป็นอรูปาวจรวิบากฌาน มี ๔ และ อัพยากตะจิต ที่เป็นอรูปาวจรกิริยาฌาน มี ๔ รวมเป็น อัพยากตะที่เป็นอรูปาวจรจิต ๘

(๔) โลกุตตระ คือจิตที่พ้นจากโลกทั้ง ๓ ได้แก่ อัพยากตะที่เป็นโลกุตตรวิบากจิต มี ๔ ชนิดคือ โสตาปัตติผลจิต สกทาคามีผลจิต อนาคามีผลจิต อรหัตตผลจิต

รวมอัพยากตะ (อัพยากตธรรม) ทั้ง ๔ ประเภท คือ อัพยากตะที่เป็นกามาวจรจิต ๓๔ อัพยากตะที่เป็นรูปาวจรจิต ๑๐ อัพยากตะที่เป็นอรูปาวจรจิต ๘ อัพยากตะที่เป็นโลกุตตระ ๔ จึงมีอัพยากตะที่มีใช้กุศลและอกุศลทั้งสิ้น ๕๖ ชนิด ๆ และเมื่อทำการรวบรวมสงเคราะห์ตามหลัก “กุศล

ติกะ” คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัปยากตธรรม ทั้งหมด แล้วจะมีสภาวะธรรมปรากฏ ดังนี้ คือ กุศลธรรม ๒๑ อกุศลธรรม ๑๒ อัปยากตธรรม ๕๖ เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็นจิต ๘๙ ชนิด^{๑๕}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า เมื่อกล่าวตามสภาวะ คือกล่าวตามลักษณะของจิตแล้ว จิตนี้มีเพียง ๑ (คือ รู้แจ้งอารมณ์ - อารมมวิขานนลกขณ) เพราะจิตมีสภาวะ มีสภาพ มีลักษณะ รับรู้อารมณ์ แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้นเอง แต่เมื่อกล่าวตามอารมณ์ที่รู้ ตามประเภทที่รู้ กล่าวคือ รู้ในเรื่องกามที่เป็นบุญเป็นบาปรู้เรื่องรูปฌาน รู้ในเรื่องอรุฌาน รู้ในเรื่องนิพพานเหล่านี้แล้ว จิตก็มีจำนวนนับอย่างพิสดารได้ถึง ๑๒๑ ดวง หรือ ๑๒๑ อย่าง ๑๒๑ ชนิด และจำแนกได้เป็นประเภทตามอาการที่รู้นั้นได้เป็น ๔ ประเภท คือ

๑. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง
๒. รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง
๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง
๔. โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง

ดังนั้น จิตทั้งหมดจึงรวมเป็น ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง (โดยความเป็นกุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปยากตธรรมทั้งหมดรวมกัน)

คำว่า “กามาวจร”^{๑๖} คือสภาวะธรรมที่เป็นกามาวจร คือ ชันธ ชาติ อายุ ตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งท่องเที่ยวอยู่ นับเนื่องอยู่ในภุมิระหว่างนี้ คือ *เบื้องต่ำ* กำหนดเอาอเวจีมหานรกเป็นที่สุด *เบื้องสูง* กำหนดเอาเทพชั้นปรนิมิตตวสวัตตีเป็นที่สุด สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นกามาวจร^{๑๗} ดังนั้น จะเห็นได้ว่า คำว่า *กามาวจร* ในที่นี้คือจิตตูปบาท ที่ท่องเที่ยวและนับเนื่องในกามาวจรภูมิ หรือกามาวจรอารมณ์ ซึ่งพระพุทธรองค์กำหนดขอบเขตของ “กามาวจร” (การรับอารมณ์ หรือท่องเที่ยวไปของจิต) ไว้อย่างชัดเจนคือ ชั้นต่ำสุด ได้แก่ อเวจีมหานรก และสูงสุดไม่เกินเทวภูมิชั้นปรนิมิตตวสวัตตี

กามาวจรจิต เป็นจิตประเภทที่ข้องอยู่ที่ติดอยู่ที่หลงอยู่ที่เจืออยู่ในกามตัณหา หรือเป็นจิตที่ส่วนมากท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามภูมิ จิตประเภทนี้เรียกสั้นๆ ว่า กามจิต มีจำนวน ๕๔ ดวง

รูปาวจรจิต เป็นจิตที่ถึงซึ่งรูปฌาน พอใจที่จะเป็นรูปพรหม หรือเป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ จิตประเภทนี้มีจำนวน ๑๕ ดวง

^{๑๕} คำว่า “อัปยากตะ” เขียนตามภาษาบาลี, อัปยากต เขียนตามสันสกฤต แต่มีความหมายอย่างเดียวกัน และจิต ๘๙ ชนิดนี้ ถ้าจำแนกโดยพิสดาร ก็จะเป็นจิต ๑๒๑ ชนิด คือจิตที่เป็นโลกุตตระ (เป็นโลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ มรรคจิต ๔) ๘ ชนิดนั้น คู่ด้วยฌาน ๕ (ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน) ก็จะได้ ๔๐ ดังนั้น เมื่อกล่าวโดยพิสดาร จิตจึงมี ๑๒๑ ชนิด

^{๑๖} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๘๗/๑๖๐๑.

^{๑๗} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๘๗/๓๒๕.

อรุปาวจรจิต เป็นจิตประเภทที่เข้าถึงซึ่งอรุปฌาน พอใจที่จะเป็นอรุปพรหมหรือ เป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ใน อรุปภูมิ จิตประเภทนี้มีจำนวน ๑๒ ดวง

โลกุตตรจิต เป็นจิตประเภทที่กำลังพ้นและพ้นแล้วจากโลกทั้ง ๓ คือ พ้นจากกามโลก (กามภูมิ), จากรูปโลก (รูปภูมิ) และจากอรุปโลก (อรุปภูมิ) โลกุตตรจิตนี้มีจำนวนเพียง ๘ ดวง ถ้าจิต ๘ ดวงนี้ประกอบด้วยฌานด้วยแล้ว จิตแต่ละดวงก็แจกได้เป็น ๕ ตามขั้นตามประเภทของฌาน ซึ่งมี ๕ ขั้น จึงเป็นจิตพิสดาร ๔๐ ดวง

ดังนั้น จิตทั้งหมด นับโดยย่อก็เป็น ๕๔ ดวง และนับโดยพิสดารก็เป็น ๑๒๑ ดวงที่นับอย่างพิสดารนั้น จำนวนที่เพิ่มขึ้น ก็เพิ่มที่โลกุตตรกุศลจิตประเภทเดียวกันนั้น

ในบรรดาจิตทั้งหมดเหล่านี้ พระพุทธองค์จำแนกออกเป็นประเภทต่างๆ โดยละเอียด ดังนี้คือ

๒.๓ หมวดธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ธมฺมา)

การอธิบายจิตในจิตตูปาทกัณฑ์แห่งกุสลดิเกะนี้ เป็นการอธิบายตามลำดับแห่ง “กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม” ดังนี้

๒.๓.๑ กามาวจรมหากุศลจิต ๘

กุศลจิตดวงที่ ๑ : กามาวจร กุสล จิตต อุปปนนิ โหติ *โสมนสฺสทคตฺ ญาณสมฺปยุตฺต* รูปารมมณฺ ฺวา สทฺทารมมณฺ ฺวา คนฺธารมมณฺ ฺวา รสธารมมณฺ ฺวา โผฏฐัพฺพารมมณฺ ฺวา ธมฺมารมมณฺ ฺวา ยํ ยํ ฺวา ปนารพฺภ.....

สภาวะธรรม^{๑๘} ที่เป็นกุศล คือ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล *สทคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ* มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารถนาอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ ทิริพละ โอตตปฺปพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อภัยบาท สัมมาทิฏฐิ ทิริ โอตตปฺปะ ภายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ ภายลหุตา จิตตลหุตา ภายมุทุตา จิตตมุทุตา ภายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา ภายปาคุณฺญูตา จิตต

^{๑๘} คำว่า *สภาวะธรรม* บาลีคือ *ธมฺมา* ในพระอภิธรรมนี้ ใช้ในความหมายว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวะธรรมเท่านั้น อ้างใน อภิ.สง.อ.(บาลี) ๘๖, สัททนีติธาตุมาลา ๔๔๙.

ปาคุญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชัญญะ สมณะ วิปัสสนา ปัคคาหะ และ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ **ชื่อว่า** เป็น

กุศลจิตดวงที่ ๒ : กามาวจร กุสล จิตต์ อุปปนน์ โหติ โสมนสฺสสทคฺตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขารน รุปารมมณฺ ภา ฯลฯ สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สทฺรคตฺตวฺย โสมนสฺ สัมปยุตฺตวฺย ญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น โดยมีเหตุชุกจุง (สสังขาร) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ **ชื่อว่า** เป็นกุศล^{๒๐}

กุศลจิตดวงที่ ๓ : กามาวจร กุสล จิตต์ อุปปนน์ โหติ โสมนสฺสสทคฺตํ ญาณวิปฺยุตฺตํ รุปารมมณฺ ภา สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สทฺรคตฺตวฺย โสมนสฺ วิปยุต จากญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือ ปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา สัทธินทริย วิริยินทริย สตินทริย สมาธินทริย มนินทริย โสมนสฺสสินทริย ชิวิตินทริย สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ หิริพละ โอตตปฺพละ อโลกะ อโทสะ อนภิชณา อพฺยาบาท หิริ โอตตปฺปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สมณะ ปัคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรม เหล่านี้**ชื่อว่า** เป็นกุศล^{๒๑} ฯลฯ

กุศลจิตดวงที่ ๔ : กามาวจร กุสล จิตต์ อุปปนน์ โหติ โสมนสฺสสทคฺตํ ญาณวิปฺยุตฺตํ สสงฺขารน รุปารมมณฺ ภา ฯลฯ

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สทฺรคตฺตวฺย โสมนสฺ วิปยุต จากญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น โดยมีเหตุชุกจุง (สสังขาร) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้**ชื่อว่า** เป็นกุศล^{๒๒}

กุศลจิตดวงที่ ๕ : กามาวจร กุสล จิตต์ อุปปนน์ โหติ อฺเปกฺขาสทคฺตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ รุปารมมณฺ ภา ฯลฯ

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สทฺรคตฺตวฺย อฺเปกฺขา สัมปยุต ตวฺย ญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโณภูมัพพะ เป็น

^{๑๙} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/[๑]/๒๗.

^{๒๐} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๔๖/๕๒.

^{๒๑} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๔๗/๕๒.

^{๒๒} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๔๘/๕๓.

อารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ อุปেকชินทรีย์ ซีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ ทิริพละ โอตตป্পพละ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อพยาบาท สัมมาทิฏฐิ ทิริ โอตตป্পะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมูทุตา จิตตมูทุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชัญญะ สมณะ วิปัสสนา ปคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิง อาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **เป็นกุศล**^{๒๓}

กุศลจิตดวงที่ ๖ : กามาวจร กุสล จิตต์ อุปปนน์ โหติ *อุเปกขาสหคตฺ ญาณสมปยุตต์* สสงฺขารเณ รูปารมมณฺ ภา ฯลฯ

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล *สหคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ* มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกจง (สังขาร) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **เป็นกุศล**^{๒๔}

กุศลจิตดวงที่ ๗ : กามาวจร กุสล จิตต์ อุปปนน์ โหติ *อุเปกขาสหคตฺ ญาณวิปยุตต์* รูปารมมณฺ ภา ฯลฯ

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล *สหคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ* มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ มนินทรีย์ อุปেকชินทรีย์ ซีวิตินทรีย์ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ทิริพละ โอตตป্পพละ อโลภะ อโทสะ อนภิชฌา อพยาบาท ทิริ โอตตป্পะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมูทุตา จิตตมูทุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สมณะ ปคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ **ชื่อว่า เป็นกุศล**^{๒๕} ฯลฯ

กุศลจิตดวงที่ ๘ : กามาวจร กุสล จิตต์ อุปปนน์ โหติ *อุเปกขาสหคตฺ ญาณวิปยุตต์* สสงฺขารเณ รูปารมมณฺ ภา ฯลฯ

^{๒๓} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๐/๕๓-๕๔.

^{๒๔} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๖/๕๕.

^{๒๕} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๗/๕๕-๕๖.

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุต จากญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชกุง (สังขาร) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็น กุศล

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจรกุศล ท่านเรียกว่า “กุศลจิต” มี ๘ ประการ (๑) กุศลจิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุชกุง (๒) กุศลจิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชกุง (๓) กุศลจิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุชกุง (๔) กุศลจิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วย ญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชกุง (๕) กุศลจิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยไม่มี เหตุชกุง (๖) กุศลจิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชกุง (๗) กุศลจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุชกุง (๘) กุศลจิตที่เกิดพร้อมด้วย อุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชกุง

ในหมวดนี้ จิตทั้งหมดยังปรากฏอยู่ในหมวดกุศล หรือกุศลธรรม (กุสลา ธมมา) ในฝ่ายที่ เป็นกามาวจรโสภณจิต หรือกามาวจรกุศลจิต

๒.๓.๒ รูปาวจรกุศลจิต^{๒๖}

ความหมายของรูปาวจรจิต

สภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจร คือ สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมบัติ^{๒๗} ของผู้ที่ กำลังอุบัติ^{๒๘} หรือของผู้ที่อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน^{๒๙} ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภุมิระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำ กำหนดพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องสูง กำหนดเทพชั้นอนิรุทธภาพเป็นที่สุด สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็น รูปาวจร^{๓๐}

รูปาวจรจิต เป็นจิตที่ถึงซึ่งรูปฌาน (รูปฌาน ๔ หรือ รูปฌาน ๕) ยินดีและพอใจที่จะเป็น รูปพรหม หรือเป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ

องค์ประกอบของรูปาวจรจิต (องค์ฌาน) ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

ประเภทของรูปาวจรกุศลจิต จตุกกนัย :

^{๒๖} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๐-๒๖๔/๕๗-๘๔.

^{๒๗} คำว่า “ผู้เข้าสมบัติ” คือผู้กำลังเข้ากุศลฌานที่เป็นรูปาวจร

^{๒๘} ผู้กำลังอุบัติด้วยวิปากฌานที่เป็นรูปาวจร

^{๒๙} คำว่า “ผู้ที่กำลังอุบัติ” คือ ผู้กำลังเข้ากิริยาฌานที่เป็นรูปาวจร

^{๓๐} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๘๘/๓๒๕.

๑) **รูปาวจรกุศลจิต** : *สภาวะธรรมที่เป็นกุศล* คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรค^{๓๑} เพื่อเข้าถึง รูปภพ สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว *บรรลุปฐมฌาน* ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุข อันเกิดจากวิเวก อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า *เป็นกุศล*

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะวิตกวิจารณ์ สงบระงับไปแล้ว *บรรลุตุติยฌาน* ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ มีความผ่อนคลายในภายใน มีภาวะที่จิตเป็น หนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ปิติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปัคคาหะ และ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า *เป็นกุศล*^{๓๒} ฯ

รูปฌานกุศลจิต ปัญจนัย :

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรค เพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม ฯลฯ *บรรลุปฐมฌาน* ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า *เป็นกุศล*

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ *บรรลุตุติยฌาน* ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ *ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์* มีปิติ และสุขอันเกิดจากสมาธิ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปัคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้นหรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า *เป็นกุศล*^{๓๓} ฯลฯ

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า **รูปาวจรกุศลจิต** หรือรูปาวจรกุศลฌาน มีองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา ประกอบด้วยฌาน ๕ คือ รูปาวจรกุศลที่เป็นปฐมฌาน รูปาวจรกุศลที่เป็น ตุติยฌาน รูปาวจรกุศลที่เป็นตติยฌาน รูปาวจรกุศลที่เป็นจตุตถฌาน และรูปาวจรกุศลที่เป็นปัญจม ฌาน

๒.๓.๓ อรูปาวจรกุศลจิต

ความหมายของอรูปาวจรจิต

^{๓๑} คำว่า *เจริญมรรค* หมายถึง อุบาย หรือเหตุที่จะให้ได้ไปเกิดในรูปภพ อ้างใน อภ.สง.อ.(บาลี) ๒๑๔.

^{๓๒} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๖๐-๑๖๑/๕๗-๕๘.

^{๓๓} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๖๗-๑๖๘/๖๐.

อรุปาวจรจิต^{๓๔} มี ๔ คือ อากาสาณัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ และ เนวสัณญานาสนัญญาตนะ โดยท่านอธิบายไว้ดังนี้

ในคัมภีร์ธัมมสังคณี พระพุทธโฆสะ อธิบายไว้ว่า “สภาวะธรรมที่เป็นอรุปาวจร คือ สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ^{๓๕} ของผู้ที่กำลังอุบัติ^{๓๖} หรือ ของผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน^{๓๗} ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภุมิระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำ กำหนดเทพผู้เข้าถึงอากาสาณัญญาตนะ เป็นที่สุด เบื้องสูง กำหนดเทพผู้เข้าถึงเนวสัณญานาสนัญญาตนะเป็นที่สุด สภาวะธรรมเหล่านี้ **ชื่อว่า เป็นอรุปาวจร**”

อรุปาวจรจิต เป็นจิตที่ถึงซึ่งอรุปฌาน เป็นจิตที่โดยมากท่องเที่ยวอยู่ในอรุปภูมิ ๔ ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า คำว่า “อรุปาวจร” สภาวะแห่งจิตตูปบาทของผู้เข้าสมาบัติที่เป็นอรุป ซึ่งกำหนดอารมณ์อยู่ใน “อรุปฌาน ๔” หรือ สภาวะแห่งจิตและเจตสิกของฌานลาภีบุคคลผู้ได้ อรุปสมาบัติที่บังเกิดในอรุปพรหม ๔ นั้นเอง

ประเภทของอรุปาวจรกุศลจิต

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรุปภพ เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะปฏิขันธ์สัญญาดับไป เพราะไม่มนสิการนานัตตสัญญา บรรลุจตุตถฌานที่สหระตด้วยอากาสาณัญญาตนะสัญญา สหระตด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรค เพื่อเข้าถึงอรุปภพ เพราะก้าวล่วงอากาสาณัญญาตนะ เสียได้โดยประการทั้งปวง เพราะละสุขได้ ฯลฯ บรรลุจตุตถฌานที่สหระตด้วยวิญญาณัญญาตนะสัญญา สหระตด้วยอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ **สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล**

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรุปภพ เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะเสียได้ โดยประการทั้งปวง บรรลุจตุตถฌานที่สหระตด้วยอากิญจัญญาตนะสัญญา สหระตด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ **สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล**

^{๓๔} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๕-๒๖๘/๘๔-๘๕.

^{๓๕} ผู้กำลังเข้ากุศลฌานที่เป็นอรุปาวจร

^{๓๖} ผู้กำลังอุบัติด้วยวิปากฌานที่เป็นอรุปาวจร

^{๓๗} ผู้กำลังเข้ากิริยาฌานที่เป็นอรุปาวจร อ้างใน อภิ.สง.อ. (บาลี) ๔๔๕.

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรค เพื่อเข้าถึงอรุปรภพ เพราะก้าวล่วง อากิญจัญญายตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถุณานที่สหระคด้วย เนวส์ญญานาสัญญาย ตนะสัญญาย สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล

รูปาวจรจิต อรูปจิต หรืออรุปรภาน ซึ่งมี ๔ ชั้นหรือ ๔ ฌานนี้ แตกต่างกันด้วยประภท แห่งอารมณ์ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นนี้ ไม่ใช่ต่างกันด้วยองค์แห่งฌาน เพราะองค์ฌานของอรุปรภานนี้ คง มีองค์ฌานเพียง ๒ คือ อุเบกขา กับเอกัคคตา เท่ากัน และเหมือนกันทั้ง ๔ ชั้น

อนึ่ง องค์ฌานของอรุปรภานนี้ ก็เท่ากันและเหมือนกันกับองค์ฌานของรูปาวจรปัญจม ฌานด้วย ดังนั้นจึงจัดว่าหรือนับว่า อรุปรภานเป็นปัญจมฌาน เพราะองค์ฌานเท่ากันและเหมือนกัน นั้นเอง

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า **อรุปรภานกุศลจิต** หรืออรุปรภานกุศลฌาน มีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา ประกอบด้วยฌาน ๔ คือ อรุปรภานกุศลที่เป็นปฐมฌานคืออากาสานัญจายต ณะ อรุปรภานกุศลที่เป็นทุติยฌานคือวิญญานัญจายตนะ อรุปรภานกุศลที่เป็นตติยฌานอา กิญจัญญายตนะ อรุปรภานกุศลที่เป็นจตุตถฌานคือเนวส์ญญานาสัญญายตนะ

๒.๓.๔ โลกุตตรกุศลจิต

ความหมายของโลกุตตรจิต

ในคัมภีร์ธัมมสังคณี พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “สภาวะธรรมที่เป็นโลกุตตระ คือ มรรคและผล ของมรรค ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ และธาตุที่ปัจจยไม่ปรุงแต่ง สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นโลกุต ตระ”^{๓๘}

โลกุตตรจิตเป็นจิตที่พ้นจากการเกิดดับ ซึ่งไม่ได้หมายความว่าจิตนี้ไม่ได้เกิดดับ จิตนี้คง เกิดดับตามสภาพของจิตแต่เป็นจิตที่มีอารมณ์อันพ้นจากการเกิดดับ อารมณ์นั้นคือนิพพาน ซึ่ง นิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีการเกิดดับ ธรรมทั้งหลายในโลกทั้ง ๓ ย่อมเกิดดับทั้งสิ้น แต่นิพพานเป็นธรรม ที่ไม่เกิดดับเป็นธรรมที่พ้นจากการเกิดดับ นิพพานจึงเป็นธรรมที่พ้นจากโลก เป็นธรรมที่เหนือโลก

อีกนัยหนึ่ง โลกุตตรจิตมีความหมายว่าเป็นจิตที่กำลังประหารและประหารแล้วซึ่งกิเลส หมายความว่าโลกุตตรจิตหรือ มัคคจิตนั้นกำลังทำการประหารกิเลสอยู่ โลกุตตรวิบากจิตหรือผลจิต เป็นจิตที่เสวยผลที่มีคจิตได้ประหารกิเลสนั้นแล้ว เป็นการประหารได้อย่างเด็ดขาด อันทำให้กิเลสนั้นๆ หมดสิ้นสูญเข้าไปโดยสิ้นเชิง จนไม่สามารถที่จะเกิดมาก่อนความเศร้าหมอง เราร้อนอีกต่อไปได้เลย การประหารเช่นนี้แหละที่เรียกว่าสมุจเฉทพหาน

^{๓๘} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๐๐/๒๙๗.

ดังนั้น จากข้อความดังกล่าวนี้ คำว่า โลกุตตรที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณี ก็คือ มรรคจิต และผลจิต ที่พ้นจากทุกขีในวัฏฏสงสาร เป็นอสังขตธรรม เพราะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (คือไม่ถูกปัจจัย ๔ คือกรรม จิต อุตุ อาหาร ปรุงแต่ง) เรียกว่า โลกุตตระ

โลกุตตรจิต ท่านจำแนกเป็น ๘ คือ (เรียกว่า มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔) ดังนี้

-โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล

-สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล

-อนาคามิมรรค อนาคามิผล

-อรหัตตมรรค อรหัตตผล

ประเภทของโลกุตตรกุศลจิต

โลกุตตรจิต^{๓๙} ๔ คือ มัคคจิตดวงที่ ๑ (โสดาปัตติมรรค) มรรคจิตดวงที่ ๒ (สกทาคามิมรรค) มรรคจิตดวงที่ ๓ (อนาคามิมรรค) มรรคจิตดวงที่ ๔ (อรหัตตมรรค)

โลกุตตรจิต ๘ เมื่อจำแนกตามองค์องค์ฌาน คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา ตามจำนวนแห่งมรรคจิตแล้ว ก็นับได้อย่างละ ๕ (๕ x ๔) จึงรวมเป็น มรรคจิต ๒๐ ประการ ดังที่ท่านอธิบายไว้ดังนี้

ท่านกล่าวตามนัยแห่งสุทธิกปฏิปทา (คือข้อปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์) ดังนี้

โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐

มรรคจิตดวงที่ ๑ ท่านกล่าวตามนัยแห่งสุทธิกปฏิปทา (คือข้อปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์) ดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล ? คือ โยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขีให้ถึงนิพพาน **เพื่อละทิวฐิ** เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สังกตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย **บรรลุปฐมฌาน** เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา **มีวิตก วิจาร ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวก** อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น **ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัททพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละหิริพละ โอตตปพละ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อพยาบาท สัมมาทิฐิ หิริ โอตตปปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตาจิตตมุทุตา กายกัมมัณญุตตา จิตตกัมมัณญุตตา กายปาคุญญุตตา จิตตปาคุญญุตตา**

^{๓๙} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๒๗๗-๓๖๔/๘๙-๑๐๙.

ชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชัญญะ สมณะ วิปัสสนา ปศคาหะ และ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้น แม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล^{๔๐}

มรรคจิตดวงที่ ๒ ท่านอธิบายดังนี้ สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ โยคาวจรบุคคลเจริณูฆานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อบรรลุนิยามที่ ๒ เพื่อทำการปราคะและพยายามให้เบาบาง สัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาณิณูฆาน อยู่ในสมัยใดในสมัยนั้นผัสสะ ฯลฯ อัญญินทริย ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล^{๔๑}

มรรคจิตดวงที่ ๓ ท่านอธิบายดังนี้ สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ โยคาวจรบุคคลเจริณูฆานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อบรรลุนิยามที่ ๓ เพื่อละกรรมปราคะและพยายามโดยไม่มีส่วนเหลือ สัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาณิณูฆาน อยู่ในสมัยใดในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทริย ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล^{๔๒}

มรรคจิตดวงที่ ๔ ท่านอธิบายดังนี้ สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ โยคาวจรบุคคลเจริณูฆานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อบรรลุนิยามที่ ๔ เพื่อละรูปปราคะ อรูปปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชาโดยไม่มีส่วนเหลือ สัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาณิณูฆาน อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทริย ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล^{๔๓}

จากที่กล่าวมาในโลกุตตรกุศลจิตนี้ สรุปได้ว่า โลกุตตรจิต คือ มรรคจิต ๔ (และผลจิต ๔) ที่พ้นจากทุกขีในวิภูฏสงสาร เป็นอสังขตธรรม เพราะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (คือไม่ถูกปัจจัย ๔ คือกรรมจิต อุตุ อาหาร ปรุงแต่ง) เรียกว่าโลกุตตรจิต (คำว่าโลกุตตรจิต รวมทั้งมรรคจิต และผลจิต) ส่วนโลกุตตรกุศลจิตนั้น ท่านมุ่งหมายเอาเฉพาะมรรคจิตเท่านั้น คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค โดยปกติแล้วโลกุตตรจะมี ๔ ประการดังกล่าวนี้ ตามนัยแห่งการบรรลุธรรมสูงสุดคือนิพพานตามลำดับแห่งมรรคนั้น ๆ แต่เมื่อท่านโยคาวจรที่เป็นอริยบุคคลเจริณูปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญญวมฌาน จึงรวมเป็น มรรคจิต ๒๐ (คือ มรรค ๔ x ฌาน ๕ = ๒๐)

^{๔๐} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๒๗๗/๘๙-๙๐.

^{๔๑} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๖๑/๑๐๘.

^{๔๒} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๖๒/๑๐๘.

^{๔๓} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๖๓/๑๐๘.

๒.๔ ธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล (อกุสลา ธมมา)

สาระสำคัญของอกุศลจิต ๑๒

๒.๔.๑ โลกมุฏจิต ๘ มีรายละเอียดดังนี้

อกุศลจิตดวงที่ ๑ (โลภะ ดวงที่ ๑) : โสมนัสสสหคตฺ ทีฏฐิตตสมปยุตตํ ฐู ปารมมณฺ ภา สทพารมมณฺ ภา คนธารมมณฺ ภา รสารมมณฺ ภา โฝฏฐัพพารมมณฺ ภา ธมมารมมณฺ ภา ยํ ยํ ภา ปนารพภ.....

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทีฏฐิต มีรูปเป็น อารมณฺ มีเสียงเป็นอารมณฺ มีกลิ่นเป็นอารมณฺ มีรสเป็นอารมณฺ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณฺ มีธรรมเป็น อารมณฺ หรือปรารภอารมณฺใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิต มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนอตตปป์พละ โลภะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทิฏฐิต อหิริกะ อนอตตปป์ปะ สมถะ ปัคคาหะ และ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้น แม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า* เป็นอกุศล^{๔๔}

อกุศลจิตดวงที่ ๒ (โลภะ ดวงที่ ๒) โสมนัสสสหคตฺ ทีฏฐิตตสมปยุตตํ อสงฺขาเรณ.....

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศลสหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทีฏฐิต มีรูปเป็น อารมณฺ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณฺ หรือ ปรารภอารมณฺใดๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง (สสงฺขาริก) ในสมัย ใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้*ชื่อว่า* เป็นอกุศล^{๔๕}

อกุศลจิตดวงที่ ๓ (โลภะ ดวงที่ ๓) โสมนัสสสหคตฺ ทีฏฐิตตวิปฺปยุตตํ ฐู ปารมมณฺ ภา

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโสมนัส วิปฺปยุตจากทีฏฐิต มีรูปเป็น อารมณฺ มีเสียงเป็นอารมณฺ มีกลิ่นเป็นอารมณฺ มีรสเป็นอารมณฺ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณฺ มีธรรมเป็น อารมณฺ หรือ *ปรารภอารมณฺใดๆ เกิดขึ้น* ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนอตตปป์พละ โลภะ โมหะ อภิชฌา อหิริ กะ อนอตตปป์ปะ สมถะ ปัคคาหะ และ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกัน เกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า* เป็นอกุศล^{๔๖} ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๔ (โลภะ ดวงที่ ๔) โสมนัสสสหคตฺ ทีฏฐิตตวิปฺปยุตตํ สสงฺขาเรณ.....

^{๔๔} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐.

^{๔๕} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๓๙๙/๑๑๖.

^{๔๖} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๐๐/๑๑๖.

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโสมนัส *วิปยุตจากทัญญู* มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง (สสังขาริก) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า เป็นอกุศล*^{๔๗}

อกุศลจิตดวงที่ ๕ (โลภะ ดวงที่ ๕) อุปกุขาสหคตํ ทัญญูคตสมยุตตํ รูปารมมณํ วา..

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา สัมยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะเวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา วิริยนทรีย์ สมาธินทรีย์มนินทรีย์ อุปกชินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทัญญู มิจฉาสังกัปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนอตตป্পพละ โลภะ โมหะ อภิชฌามิจฉาทัญญู อหิริกะ อนอตตปปะ สมณะ ปคคาหะ และ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า เป็นอกุศล*^{๔๘}

อกุศลจิตดวงที่ ๖ (โลภะ ดวงที่ ๖) อุปกุขาสหคตํ ทัญญูคตสมยุตตํ สสงขารเณ

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา สัมยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง (สสังขาริก) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า เป็นอกุศล*^{๔๙}

อกุศลจิตดวงที่ ๗ (โลภะ ดวงที่ ๗) อุปกุขาสหคตํ ทัญญูคตวิปยุตตํ รูปารมมณํ วา.....

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา *วิปยุตจากทัญญู* มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะเวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา วิริยนทรีย์ สมาธินทรีย์มนินทรีย์ อุปกชินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉา สังกัปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนอตตป্পพละ โลภะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อนอตตปปะ สมณะ ปคคาหะ และ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า เป็นอกุศล*^{๕๐} ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๘ (โลภะ ดวงที่ ๘) อุปกุขาสหคตํ ทัญญูคตวิปยุตตํ สสงขารเณ.....

^{๔๗} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๐๒/๑๑๗.

^{๔๘} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๐๓/๑๑๗.

^{๔๙} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๐๔/๑๑๗.

^{๕๐} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๑๐/๑๑๗.

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทัญญู มีรูป เป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือ ปรรากอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น โดยมีเหตุชุกจุง (สสงขาริก) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอกุศล^{๕๑} ฯลฯ

๒.๔.๒ โทสมูลจิต ๒ มีรายละเอียดดังนี้

อกุศลจิตดวงที่ ๙ (โทสะดวงที่ ๑) โทมนสสหคต ปฏิกขสมปยุตต์ รูปารมมณั วา สท ทารมมณั วา คนธารมมณั วา รสารมมณั วา โผฏฐัพพารมมณั วา ฌมมารมมณั วา ยั ยั วา ปนารพภ

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือจิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิกษะ มีรูป เป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรม เป็นอารมณ์ หรือปรรากอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะเวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ทุกข์ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธินทรีย์ มนินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉา สังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิวิริยพะละ สมาธิพะละ อหิริกพะละ อนัตตปปลพะละ โทสะ โมหะ พยาบาท อหิริกะอนัตตปปะ สมณะ ปัคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอกุศล^{๕๒}

อกุศลจิตดวงที่ ๑๐ (โทสะ ดวงที่ ๒) โทมนสสหคต ปฏิกขสมปยุตต์ สสงขารณ รูปารมมณั วา ๗เปฯ ฌมมารมมณั วา ยั ยั วา ปนารพภ

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิกษะ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรรากอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกจุง (สสงขาริก) ในสมัย ใดในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอกุศล^{๕๓} ฯลฯ

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า โทสจิต มี ๒ ประการคือ โทสจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนา สัมปยุตต์ด้วยปฏิกษะ และโทสจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนา สัมปยุตต์ด้วยปฏิกษะ เกิดขึ้นโดยมีสิ่ง กระตุ้นเตือน ตามนัยแห่งบาลี ท่านเรียกจิต ๒ ดวงนี้ว่า “ปฏิกษะ” หรือ “ปฏิกษจิต” จะมีความแตกต่างกันก็ตรงความหมายที่ว่า มีเหตุชุกจุง และไม่มีเหตุชุกจุงนั่นเอง

๒.๔.๓ โมหมูลจิต ๒ มีรายละเอียดดังนี้

อกุศลจิตดวงที่ ๑๑ (โมหะ ดวงที่ ๑) อุปกุขาสหคต วิจิกิจฉาสมปยุตต์ รูปารมมณั วา สท ทารมมณั วา คนธารมมณั วา รสารมมณั วา โผฏฐัพพารมมณั วา ฌมมารมมณั วา ยั ยั วา ปนารพภ...

^{๕๑} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๑๒/๑๒๐.

^{๕๒} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๑๓/๑๒๐.

^{๕๓} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๒๑/๑๒๓.

แปลว่า สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือจิตที่เป็นอกุศลสหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตต์ด้วยวิจิกิจจา มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ มนินทรีย์ อุpekขินทรีย์ ซีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ วิริยพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ วิจิกิจจา โมหะ อหิริกะ อโนตตป্পะ และปคคาหะ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่น ในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า เป็นอกุศล*^{๕๔}

อกุศลจิตดวงที่ ๑๒ (โมหะ ดวงที่ ๒) อุpekขาสหคต อุทัจจสัมปยุตต์ รุปารมมณั วา สหทารมมณั วา คนธารมมณั วา รสารมมณั วา โผฏฐัพพารมมณั วา ฌมมารมมณั วา ยั ยั วา ปนารพุก แปลว่า สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตต์ด้วยอุทัจจ จะ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือ ปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุpekขา เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุpekขินทรีย์ ซีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ อุทัจจจะ โมหะ อหิริกะ อโนตตป্পะ สมถะ ปคคาหะ และ อวิกเขปะ หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัย กันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า เป็นอกุศล*^{๕๕}

ในบรรดาโมหจิตดังกล่าวมานี้ สรุไปได้ว่า โมหจิตมี ๒ ประการคือ โมหจิตที่ประกอบด้วย อุpekขาเวทนา สัมปยุตต์ด้วยวิจิกิจจา (คือความสงสัย ๘ ประการ) และ โมหจิตที่ประกอบด้วย อุpekขาเวทนา สัมปยุตต์ด้วยอุทัจจจะ (คือความฟุ้งซ่าน)

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า อกุศลจิตทั้ง ๑๒ ประการ เมื่อจำแนกตามอกุศลมูลแล้ว แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ โภกมูลจิต โทสมูลจิต และ โมหมูลจิต ในบรรดามูลทั้ง ๓ อย่างนี้ โภกมูลจิต ได้แก่ อกุศลดวงที่ ๑ ถึง ดวงที่ ๘ รวมเป็น โภกมูลจิต ๘ ประการ, โทสมูลจิต ได้แก่ อกุศลดวงที่ ๙ และ ดวงที่ ๑๐ เรียกว่า โทสจิต, โหมมูลจิต ได้แก่ อกุศลดวงที่ ๑๑ และดวงที่ ๑๒ รวมเรียกว่า โมหจิต

เมื่อจำแนกตามสภาวะที่ปรากฏแล้วจะเห็นได้ว่า มีคำศัพท์สำคัญอยู่ ดังนี้คือ “สหคตะ” “สัมปยุตต์” “วิปยุตต์” “สสังขาริก” ดังนี้ เป็นต้น

ในอกุศลจิต ๑๒ ประการเหล่านี้ เมื่อจำแนกแล้วมีรายละเอียด ดังนี้

^{๕๔} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๒๒/๑๒๒.

^{๕๕} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๒๗/๑๒๓.

กล่าวโดยสหคตะ (ประกอบด้วยเวทนา) มีดังนี้ โลกจิตที่เป็น โสมนัส มี ๔ ดวงคือ ดวงที่ ๑, ๒, ๓ และ ดวงที่ ๔ มีเวทนา เป็นโสมนัสสเวทนา (โสมนัสสหคตะ) ๗ โลกจิตที่เป็น โสมนัส มี ๔ ดวงคือ ดวงที่ ๕, ๖, ๗ และ ดวงที่ ๘ มีเวทนา เป็นอุเบกขาเวทนา (อุเบกขาสหคตะ) ๗ โทสมูลจิต เป็น โทมนัสสเวทนา อย่างเดียว (โทมนัสสหคตะ) ๗ โมหจิต เป็น อุเบกขาเวทนา อย่างเดียว

กล่าวโดยสัมมปยุตต์ (ประกอบด้วยทวิภูติคือความเห็นผิด - ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด) มีดังนี้ โลกจิต เป็น ทวิภูติสัมมปยุตตจิต ๔ เป็นทวิภูติวิปยุตตจิต ๔ ๗ โทสจิต เป็น ปฏิฆัมสัมมปยุตต์ อย่างเดียว ๗ ส่วนโมหจิต เป็นวิจิกิจฉาสัมมปยุตต์ ๑ เป็นอุทัจจสัมมปยุตต์ ๑

กล่าวโดยสังขาร (สังขาริก) มีดังนี้ ในโลภมูลจิต อกุศลดวงที่ ๒, ๔, ๖ และ ๘ เป็นสังขาร คือโดยมีเหตุชกุง ในโทสจิต เป็นสังขารคือโดยมีเหตุชกุง ๑ คือ ดวงที่ ๒ ที่เกิดพร้อมด้วย โทมนัส สัมมปยุตต์ด้วยปฏิฆะ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชกุง

๒.๕ หมวดธรรมฝ่ายอัพยากธรรม (อพยากตา ธรรมมา)

๒.๕.๑ อัพยากตะที่เป็นเหตุกจิต ๑๘

ก. อัพยากตะที่เป็นอกุศลวิบาก มี ๗ ประการ ดังนี้คือ

ปัญญาวิญญาณที่เป็นอกุศลวิบาก ดวงที่ ๑ - ๕ : สภาวะธรรมที่เป็นอัพยากฤต คือ

-จักขุวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ

-โสตวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ

-ฆานวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ

-ชีวหาวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ

-กายวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยทุกข์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์เกิดขึ้น เพราะได้ทำได้

สังสมอกุศลกรรมไว้ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ทุกข์ เอกัคคตา มนินทรีย์ ทุกขินทรีย์ และ ชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อัน ในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า เป็นอัพยากฤต^{๕๖}

มโนธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก (ดวงที่ ๖) : สภาวะธรรมที่เป็นอัพยากฤต คือ มโนธาตุที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะได้ทำได้สังสมอกุศลกรรม ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก

^{๕๖} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๕๖/๑๖๐.

วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตามนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และ ชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปัพพาทกถุ^{๕๗} ฯลฯ

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก (ดวงที่ ๗) : สภาวะธรรมที่เป็นอัพพาทกถุ คือ มโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือ ปรรายก อารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะได้ทำได้สั่งสมอกุศลกรรมในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขาเอกัคคตา มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอัพพาทกถุ^{๕๘} ๆ

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นนี้ สามารถสรุปได้ว่า อัพพาทกถุที่เป็นอกุศลวิบาก มี ๗ ประการ คือ ปัญจวิญญาณที่เป็นอกุศลวิบาก “คือ อุเบกขาสหคตที่เป็นจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และ ทุกขสหคตที่เป็นกายวิญญาณ” มโนธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ประกอบด้วยอุเบกขา และมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ประกอบด้วยอุเบกขา รวมเป็น อกุศลวิบากจิต ๗ ประการ

ข. อัพพาทกถุที่เป็นเหตุกะกุศลวิปากจิต ๘

กามาวจรวิปาก (ปัญจวิญญาณที่เป็นอกุศลวิบาก)

สภาวะธรรมที่เป็นอัพพาทกถุ ดังนี้คือ

จักขุวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น เพราะได้ทำได้สั่งสมกามาวจรกุศลกรรมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอัพพาทกถุ^{๕๙}

สภาวะธรรมที่เป็นอัพพาทกถุ ? คือ

โสตวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ

ฆานวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ

ชิวหาวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ

กายวิญญาณที่เป็นวิบาก สหระคตด้วยสุขเวทนา มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นกุศลวิบาก เพราะได้กระทำได้สั่งสมกามาวจรกุศลกรรมไว้ ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต

^{๕๗} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๖๒/๑๖๒.

^{๕๘} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๖๔/๑๖๒.

^{๕๙} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๓๑/๑๒๔.

สุข เอกัคคตา มนินทรีย์ สุขินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า* เป็นอภัยกถ^{๖๐}

ดังนั้น ที่กล่าวมาทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ เรียกว่า “*ปัญจวิญญาณที่เป็นกุศล*” คือ วิญญาณ ๕ ประกอบด้วย จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่เป็นกุศลวิบาก

มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก : สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถ คือ มโนธาตุที่เป็นวิบาก *สหระคตด้วยอุเบกขา* มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโณภูฏัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นเพราะได้ทำได้สิ่งสมกามาวจรกุศลกรรม ในสมัยใด ในสมัยนั้นผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า* เป็นอภัยกถ^{๖๑}

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบากสหระคตด้วยโสมนัส : สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถ ? คือ มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก *สหระคตด้วยโสมนัส* มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะได้ทำได้สิ่งสมกามาวจรกุศลกรรมไว้ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ปีติ สุข เอกัคคตา มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า* เป็นอภัยกถ^{๖๒}

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบากสหระคตด้วยอุเบกขา : สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถ ? คือ มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก *สหระคตด้วยอุเบกขา* มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น เพราะได้ทำได้สิ่งสมกามาวจรกุศลกรรมไว้ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า* เป็นอภัยกถ^{๖๓}

ค. อภัยกถที่เป็นเหตุกิริยา (มี ๓ ประการคือ) :

อภัยกถที่เป็น เหตุกิริยาดวงที่ ๑ : มโนธาตุที่เป็นกิริยา : สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถ คือ มโนธาตุที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล และไม่เป็นวิบากของกรรมที่*สหระคตด้วยอุเบกขา* มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโณภูฏัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ใน

^{๖๐} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๓๓/๑๒๖-๑๒๗.

^{๖๑} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๕๕/๑๒๙.

^{๖๒} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๙๖/๑๓๑.

^{๖๓} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๘๔/๑๓๔.

สมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุpekขินทรีย์ และ ชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ **ชื่อว่า**เป็นอภัยกถ^{๖๔} ฯลฯ

อภัยกถที่เป็น อเหตุกิริยาดวงที่ ๒ : มโนวิญญูณธาตุที่เป็นกิริยาสหคตด้วย โสมนัส : สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถ? คือมโนวิญญูณธาตุที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล และไม่เป็นวิบากของกรรม *สหคตด้วยโสมนัส* มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และ ชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้**ชื่อว่า**เป็นอภัยกถ^{๖๕}

อภัยกถที่เป็น อเหตุกิริยาดวงที่ ๓ : มโนวิญญูณธาตุที่เป็นกิริยาสหคตด้วย อุเบกขา : สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถ คือ มโนวิญญูณธาตุที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล และไม่เป็นวิบากของกรรม *ที่สหคตด้วยอุเบกขา* มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิินทรีย์ มนินทรีย์ อุpekขินทรีย์ และ ชีวิตินทรีย์ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกัน เกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้**ชื่อว่า**เป็นอภัยกถ^{๖๖} ฯลฯ

จากที่กล่าวมาสามารถสรุปได้ว่า อภัยกถที่เป็นอเหตุกิริยา มี ๓ ประการ ประกอบด้วย มโนธาตุที่เป็นกิริยา ที่ประกอบด้วยอุเบกขา, มโนวิญญูณธาตุที่เป็นกิริยาประกอบด้วยโสมนัส และ มโนวิญญูณธาตุที่เป็นกิริยาประกอบด้วยอุเบกขา ดังนั้น จึงรวมเป็นอเหตุกิริยา ๓ ประการดังนี้แล ข้อสังเกตในอภัยกถอเหตุกิริยานี้ จำแนกออกได้เป็น อีก ๒ ประเภท คือ คำว่า “มโนธาตุ” กับ คำว่า “มโนวิญญูณธาตุ” ซึ่งจะมีรายละเอียดในอรรถกถาธัมมสังคณีชื่ออัฐสาลนี ในบทที่ ๓

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับ “อเหตุกจิต” เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว “อภัยกถที่เป็นอเหตุกจิต” นี้ เมื่อกล่าว “โดยชาติ” (คือการเกิด) มี ๒ ประการคือ *วิปากชาติ* และ *กิริยาชาติ* เมื่อกล่าวโดยประเภท มี ๓ คือ อภัยกถที่เป็นอกุศลวิบาก มี ๗ ประการ อภัยกถที่เป็นกุศลวิบาก มี ๘ ประการ และ อภัยกถที่เป็นกิริยา มี ๓ ประการ ดังนั้น เมื่อรวมแล้วจึงเป็น อภัยกถที่เป็นอเหตุกจิต ๑๘ ประการ

^{๖๔} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๕๖-๕๖๖/๑๖๐-๑๖๓.

^{๖๕} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๖๘/๑๖๔.

^{๖๖} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๗๔/๑๖๕.

๒.๕.๒ อภัยกตที่เป็น กามาวจรที่เป็นมหาวิบาก และมหากิริยา

อภัยกตที่เป็น กามาวจรมหาวิบากจิต ๘ ที่เป็นสเหตุกะ

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกต คือ เพราะได้ทำได้สั่งสมกามาวจรกุศลกรรมไว้ มโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบากสหรัคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ ฯลฯ สหรัคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกงู ฯลฯ สหรัคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ ฯลฯ สหรัคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกงู สหรัคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ ฯลฯ สหรัคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกงูสหรัคด้วยอุเบกขา วิปยุตตจากญาณ ฯลฯ สหรัคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกงูในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอภัยกต ฯลฯ อภัยกตมูลคืออโลกะ ฯลฯ อภัยกตมูล คือ อโทสะ ฯลฯ อภัยกตมูล คือ อโมหะ ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอภัยกต^{๖๗}

อภัยกตที่เป็น กามาวจรกิริยาจิต ๘ ที่เป็นสเหตุกะ

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกต คือ มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล และไม่เป็นวิบากของกรรม สหรัคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ ฯลฯ สหรัคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกงู ฯลฯ สหรัคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ ฯลฯ สหรัคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกงู ฯลฯ สหรัคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ ฯลฯ สหรัคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกงู ฯลฯ สหรัคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ ฯลฯ สหรัคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอภัยกต ฯลฯ

อภัยกตมูล คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อภัยกตมูล คือ อโทสะ ฯลฯ อภัยกตมูล คือ อโมหะ ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอภัยกต^{๖๘}

อนึ่ง กามาวจรวิบากจิต คือจิตที่เป็นผลที่ท่องเที่ยวไปในกามาวจรภูมิ ๑๑ หรือท่องเที่ยวไปในกามาอารมณ์ ส่วนคำว่ามหาวิบากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของมหากุศล ทำบุญทำกุศลด้วยมหากุศลจิตอย่างไร ก็ได้มหาวิบากจิตอย่างนั้น มหากุศลจิตเป็นเหตุ ย่อมให้ผลเป็นมหาวิบากจิตที่ตรงกันเสมอ กล่าวคือ

มหากุศลจิตเป็นโสมนัส	ให้ผลเป็นมหาวิบาก โสมนัส
มหากุศลจิตเป็นอุเบกขา	ให้ผลเป็นมหาวิบาก อุเบกขา

^{๖๗} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๙๘/๑๓๖.

^{๖๘} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๕๗๖/๑๖๖.

มหากุศลจิตเป็นญาณสัมปยุตต ให้ผลเป็นมหาวิบาก ญาณสัมปยุตต

มหากุศลจิตเป็นญาณวิปยุต ให้ผลเป็นมหาวิบาก ญาณวิปยุตต

มหากุศลจิตเป็นอสังขาริก ให้ผลเป็นมหาวิบาก อสังขาริก

มหากุศลจิตเป็นสสังขาริก ให้ผลเป็นมหาวิบาก สสังขาริก

ดังนั้น มหาวิบากจิต จึงมีจำนวนเท่ากับมหากุศลจิต คือ ๘ ดวง ตรงกับมหากุศลจิต

มหากิริยาจิต เป็นจิตที่ให้สำเร็จในการคิด การทำ การพูดของพระอรหันต์ทั้งหลายผู้สิ้นกิเลสทั้งปวงโดยสิ้นเชิงแล้ว การคิด การทำ การพูด เหล่านี้จึงหาก่อให้เกิดผลในอนาคตไม่มีความหมายว่า มหากุศลนั้น ถ้าเกิดแก่บุคคลอื่นที่มีใช้พระอรหันต์ ก็คงเรียกว่า มหากุศลจิต แต่ถ้าเกิดแก่พระอรหันต์โดยเฉพาะแล้ว เรียกว่า มหากิริยาจิต

ที่เรียกว่า มหากุศลจิต เพราะจะต้องให้ผลในภพหน้า แต่เรียกว่ามหากิริยาจิต เพราะจิตที่ปราศจากผลในอนาคต มหากิริยาจิตก็มีจำนวนเท่ากับมหากุศลจิต คือ ๘ ประการดังกล่าวมา

๒.๕.๓ อภัยกตะที่เป็น รูปาวจรวิบากจิต และรูปาวจรกิริยาจิต

อภัยกตะที่เป็น รูปาวจรวิปากจิต ๕ :

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกต คือ โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัตว์จากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล โยคาวจรบุคคลสัตว์จากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้สั่งสมรูปาวจรกุศลกรรมนั้นนั่นแหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอภัยกต

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกต ? คือ โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะวิตก วิจารสงบระงับไปแล้ว ฯลฯ บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ใน สมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล โยคาวจรบุคคลบรรลุปัญจฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้สั่งสมรูปาวจรกุศลกรรมนั้นนั่นแหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอภัยกต^{๒๙}

ในอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ธัมมสังคณี ท่านมิได้กล่าวรูปาวจรกิริยาจิตไว้ ดังนั้นจึงสรุปในรูปาวจรจิต ได้ว่า รูปาวจรจิต ฌานจตุกกนัย ประกอบด้วยองค์ ๔ คือ ปฐมฌาน (มีองค์ ๕ ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา) ทุติยฌาน (มีองค์ ๓ ประกอบด้วย ปิติ สุข เอกัคคตา) ตติยฌาน (มีองค์ ๒ ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา) จตุตถฌาน (มีองค์ ๒ ประกอบด้วย อุเบกขา

^{๒๙} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๙๙-๕๐๐/๑๓๗.

เอกัคคตา) ส่วน รูปาวจรจิต ฌานปัญญาจกนัย ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน

คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม นิยมแบ่งรูปฌานนี้เป็น ๕ ชั้น เรียกว่าฌานปัญญาจกนัยหรือปัญญาจกนัย โดยแทรกทุตติยฌาน (ฌานที่ ๒) ที่มีองค์ ๔ คือวิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา เพิ่มเข้ามา แล้วเลื่อนทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ในฌาน ๔ ข้างต้นนี้ออกไปเป็น ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน ตามลำดับ (โดยสาระก็คือ การจำแนกชั้นตอนให้ละเอียดมากขึ้นนั่นเอง)^{๗๐}

อภัยกตที่เป็น รูปาวจรกิริยาจิต ๕ :

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกต คือพระชีมาสพเจริญฌานที่เป็นรูปาวจร เป็นกิริยา ไม่เป็น กุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิบากของกรรม แต่เป็นเพียงธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน สกัดจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นอภัยกต

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกต คือพระชีมาสพเจริญฌานที่เป็นรูปาวจร เป็นกิริยา ไม่เป็น กุศล ไม่เป็นอกุศล และไม่เป็นวิบากของกรรม แต่เป็นเพียงธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะ วิตกวิจาร์สงบระงับไปแล้ว ฯลฯ บรรลุทุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอภัยกต^{๗๑}

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับ “รูปาวจรจิต” สรุปได้ดังนี้ รูปาวจรจิต คือสภาวะธรรมที่เป็นจิต และเจตสิกของผู้เข้ารูปฌานสมาบัติเป็นสุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำ กำหนดพรหมโลก เป็นที่สุด (หรือที่เรียกว่า รูปพรหม ๑๖ ซึ่งมีปฐมฌานภูมิ ๓ คือ ปริสัชชา เป็นเบื้องต้น) เบื้องสูง กำหนดเทพชั้นอกนิฐฐาภ เป็นที่สุด (อกนิฐฐาภูมินี้ มีชื่อเรียกว่า อีกอย่างหนึ่งว่า อริยภักคะ แปลว่า ยอดภูมิแห่งพระอริยบุคคล) ในกลุ่มของอกนิฐฐาภูมินี้ เกิดมีสำหรับรูป ฌานลาภีผู้สำเร็จ จตุตถฌานเท่านั้น ประกอบด้วย เวทปผลา อวิหา อตปปา สุทสสา สุทสสนี อกนิฐฐา (ส่วน อวิหา อตปปา สุทสสา สุทสสนี อกนิฐฐา เรียกว่า *สุทธาวาสภูมิ* อันเป็นที่อยู่ของอริยบุคคล ที่สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์ ๕ คือ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ตามลำดับแห่ง ภูมิ) ส่วนองค์ประกอบของรูปาวจรจิต (องค์ฌาน) ประกอบด้วย วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา การละ องค์ฌานตามลำดับแห่งฌาน ประกอบด้วย ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ (วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา) ทุตติย ฌาน ฌานที่ ๒ (ปิติ สุข เอกัคคตา) ตติยฌาน ฌานที่ ๓ (สุข เอกัคคตา) จตุตถฌาน ฌานที่ ๔

^{๗๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, (สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๙) หน้า ๘๘-๘๙.

^{๗๑} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๗๗-๕๗๘/๑๖๗.

(อุเบกขา เอกัคคตา) ในรูปพรหมนี้ เป็นพรหมที่มีชั้น ๕ ก็มี ที่มีเบญจชั้นเรียกว่า “ปัญจโวการ” แปลว่า มี ๕ โวการ หมายถึง มีชั้น ๕ (รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น) ว่า โดยรูปภูมิ ได้แก่ รูปพรหม ๑๕ (เว้นอสังขารพรหม) และมีชั้นเดียวก็ดี เรียกว่า “เอกโวการ” แปลว่า มี โวการเดียว (หรือ ๑ โวการ เท่านั้น) หมายถึง มีชั้นเดียวคือรูปชั้นเท่านั้น ว่าโดยภูมิ ได้แก่ อสังขารพรหม (เอกโวการภูมิ)^{๗๒} เอกโวการพรหมนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “พรหมลูกฟัก”

อนึ่ง เมื่อก้าวโดยความเป็น กุศล และอัปยาคตะแล้ว รูปาวจรจิต ก็มี ๑๕ คือ รูปาวจร กุศลจิต ๕ รูปาวจรวิบากจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ รวมเป็น ๑๕ ประการดังกล่าวมา

๒.๕.๔ อัปยาคตะที่เป็น อรูปาวจรวิบากจิต และ อรูปาวจรกิริยาจิต

อัปยาคตะที่เป็น อรูปาวจรวิบากจิต ๔ :

สภาวะธรรมที่เป็นอัปยาคฤต คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรุณภาพ เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะปฏิขสัญญาดับไป เพราะไม่มนสิการนานัตตสัญญา จึงบรรลวจตุตถฌานที่สหระคด้วยอากาศานัญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศลโยคาวจรบุคคล เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะปฏิขสัญญาดับไป เพราะไม่มนสิการนานัตตสัญญา จึงบรรลวจตุตถฌานที่สหระคด้วยอากาศานัญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้สั่งสมอรูปาวจรกุศลกรรมนั้นนั้นแหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นอัปยาคฤต

สภาวะธรรมที่เป็นอัปยาคฤต คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรค เพื่อเข้าถึงอรุณภาพ เพราะก้าวล่วงอากาศานัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง จึงบรรลวจตุตถฌานที่สหระคด้วยวิญญาณัญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล โยคาวจรบุคคล เพราะก้าวล่วงอากาศานัญญาตนะ โดยประการทั้งปวงบรรลวจตุตถฌานที่สหระคด้วยวิญญาณัญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้สั่งสมอรูปาวจรกุศลกรรมนั้นนั้นแหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นอัปยาคฤต

สภาวะธรรมที่เป็นอัปยาคฤต คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรุณภาพ เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลวจตุตถฌานที่สหระคด้วยอากาศานัญญาตน - สัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล โยคาวจรบุคคล เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะ

^{๗๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๑๓, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๕/๙๗.

โดยประการทั้งปวง บรรลุจุดตถุณานที่สหคตด้วยอาภิกขุญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะ
 ละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้สั่งสมอรุปาวจรกุศลกรรมนั้นนั้นแหละอยู่ในสมัย
 ใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอัพยาทุกต

สภาวะธรรมที่เป็นอัพยาทุกต คือ โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรุปภ เพราะก้าว
 ล่วงอาภิกขุญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถุณานที่สหคตด้วยเนวสัญญานา-สัญญาตน
 สัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเข
 ปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเบ็ญกุล โยคาวจรบุคคล เพราะก้าวล่วงอาภิกขุญญาตนะ
 โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถุณาน ที่สหคตด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มี
 สุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้สั่งสมอรุปาวจรกุศลกรรมนั้นนั้นแหละ
 อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอัพยา
 กต^{๗๓}

อัพยาทุกตที่เป็น อรุปาวจรกิริยาจิต ๔

ความหมายของอรุปาวจรกิริยาจิต : สภาวะธรรมที่เป็นอัพยาทุกต ? คือ พระชีณาสพ
 เจริญณานที่เป็นอรุปาวจร เป็นกิริยา ไม่เบ็ญกุล ไม่เบ็ญอกุศล และไม่เป็นวิบากของกรรม แต่เป็น
 เพียงธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะก้าวล่วงรูปสัญญา โดยประการทั้งปวง เพราะปฏิขสัญญา
 ดับไป เพราะไม่มนสิการถึงนันทตสัญญา จึงบรรลุจุดตถุณานที่สหคตด้วยอาภาสานัญญาตนสัญญา
 ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็
 เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอัพยาทุกต

ประเภทและวิธีการในอรุปาวจรกิริยาจิต : สภาวะธรรมที่เป็นอัพยาทุกต คือ พระ
 ชีณาสพเจริญณานที่เป็นอรุปาวจร เป็นกิริยา ไม่เบ็ญกุล ไม่เบ็ญอกุศล และไม่เป็นวิบากกรรม แต่
 เป็นเพียงธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะก้าวล่วงอาภาสานัญญาตนะได้โดยประการทั้งปวง
 จึงบรรลุจุดตถุณานที่สหคตด้วยวิญญาณัญญาตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้
 ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเบ็ญอัพ
 ยาทุกต

สภาวะธรรมที่เป็นอัพยาทุกต คือ พระชีณาสพเจริญณานที่เป็นอรุปาวจร เป็นกิริยา ไม่เบ็ญ
 กุศล ไม่เบ็ญอกุศลและไม่เบ็ญวิบากกรรม แต่เป็นเพียงธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะก้าวล่วง
 วิญญาณัญญาตนะได้โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถุณานที่สหคตด้วยอาภิกขุญญาตนสัญญา
 ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็
 เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเบ็ญอัพยาทุกต

^{๗๓} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๐๑-๕๐๔/๑๓๗-๑๓๙.

สภาวะธรรมที่เป็นอัปยากฤต คือ พระชีณาสพเจริณูฆานที่เป็นอรูปาวจร เป็นกิริยา ไม่เป็น กุศล ไม่เป็นอกุศลและไม่เป็นวิบากของกรรม แต่เป็นเพียงธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะก้าว ล่วงอาภิกขุญญาตนะได้โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตถุฆานที่สหระคตด้วยเนวสัณญานาสัณญาตนะ ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็ เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นอัปยากฤต ฯลฯ

อัปยากตมูล คือ โอลกะ ฯลฯ อัปยากตมูล คือ อโทสะ ฯลฯ อัปยากตมูล คือ อโมหะ ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นอัปยากฤต^{๗๔}

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับ “อรูปาวจรจิต” สรุปได้ว่า อรูปาวจรจิต คือ จิตที่ไม่มีรูป มีแต่นาม เป็นสภาวะของจิตและเจตสิกของผู้ที่ได้อรูปฆานสมาบัติอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ท่องเที่ยวและรับรูปรู ปัญญัติเป็นอารมณ์เบื้องต้น มีอากาสนัญญาตนะเป็นเบื้องต้น และมีเนวสัณญานาสัณญาตนะเป็น ที่สุด ซึ่งเป็นภูมิที่อยู่อาศัยของอรูปรพรม มี ๔ ระดับ เรียกว่า อรูปรภูมิ ๔ กล่าวคือ อากาสนัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อาภิกขุญญาตนะ เนวสัณญานาสัณญาตนะ ทั้ง ๔ ภูมินี้มีชื่อเรียกอีกอย่าง หนึ่งว่า “จตุโวการภูมิ”^{๗๕} คือภพ หรือภูมิที่มี ๔ โวการ คำว่า ๔ โวการ หมายถึง อรูปชั้น ๔ ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น (ไม่มีรูปชั้น เพราะเป็นอรูปรพรม)^{๗๖} และ ใน คัมภีร์ชั้นหลังเรียกอีกอย่างว่า “สัพพภวักคะ” แปลว่า สุดยอดของภพทั้งปวง คือ ยอดภูมิของปุถุชน และอริยบุคคล

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า ในอรูปาวจรกิริยาจิต ก็ดี อรูปาวจรกิริยาจิต ก็ดี เป็นที่ปรากฏ ชัดเจนว่า เป็นฉานจิตที่เกิดกับพระอรหันต์เท่านั้น เพราะในบาลีท่านใช้คำว่า “พระชีณาสพผู้เจริณูฆาน อรูปฆาน” ดังนั้นในคัมภีร์ชั้นหลัง ท่านจึงนิยมเรียกว่า กิริยาจิต ทั้งที่เป็น กามาวจรกิริยาจิต ก็ดี อรูปาวจรกิริยาจิต ก็ดี อรูปาวจรกิริยาจิต ก็ดี ว่าเป็นจิตที่เกิดได้เฉพาะพระอรหันต์เท่านั้น ไม่สามารถ เกิดได้กับปุถุชนทั่วไป

อนึ่ง เมื่อก้าวโดยความเป็น กุศล และอัปยากตะ แล้ว อรูปาวจรจิต ก็มี ๑๒ คือ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ รวมเป็น ๑๒ ประการดังกล่าวมา

๒.๕.๕ อัปยากตะที่เป็นโลกุตตรวิปากจิต ๔ หรือ ๒๐ มีอธิบายไว้ดังนี้

อัปยากตะที่เป็น วิบากแห่งมรรคจิตดวงที่ ๑

สภาวะธรรมที่เป็นอัปยากฤต คือ โยคาวจรบุคคลเจริณูฆานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำ ออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละเทวิญญู เพื่อบรรลุมุขมเบื้องต้น สังกตจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐุมฆาน

^{๗๔} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๗๙-๕๘๒/๑๖๗-๑๖๙.

^{๗๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๑๓,

^{๗๖} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๕/๙๗., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๑๓.

เป็น ฉันทาธิปไตย เป็นสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้นผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็ญกุศล โยคาวจรบุคคล สัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานเป็ญฉันทาธิปไตย เป็ญสุญญตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้ เจริญฌานที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่าเป็ญอัพยากถ*

สภาวธรรมที่เป็นอัพยากถ คือ โยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำ ออกจากวัฏฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เป็ญฉันทาธิปไตย เป็ญสุญญตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้นผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็ญกุศลโยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานเป็ญฉันทาธิปไตย เป็ญอนิมิตตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญาซึ่งเป็นวิบาก ฯลฯ เพราะได้ทำได้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็ญอัพยากถ

สภาวธรรมที่เป็นอัพยากถ คือ โยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำ ออกจากวัฏฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เป็ญฉันทาธิปไตย เป็ญสุญญตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้นผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่าเป็ญกุศลโยคาวจรบุคคล สัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เป็ญฉันทาธิปไตย เป็ญอัปณหิตตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้เจริญฌาน ที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่าเป็ญอัพยากถ**

สภาวธรรมที่เป็นอัพยากถ คือ โยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำ ออกจากวัฏฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไปแล้ว ฯลฯ บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุดจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌานเป็ญสุญญตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา เป็ญฉันทาธิปไตยอยู่ *ชื่อว่าเป็ญกุศล* ฯลฯ เป็ญสุญญตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา เป็ญฉันทาธิปไตยอยู่ *ชื่อว่าเป็ญวิบาก* ฯลฯ เป็ญสุญญตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา เป็ญฉันทาธิปไตย *ชื่อว่าเป็ญกุศล* ฯลฯ เป็ญอนิมิตตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา เป็ญฉันทาธิปไตย *ชื่อว่าเป็ญวิบาก* ฯลฯ เป็ญสุญญตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา เป็ญฉันทาธิปไตย *ชื่อว่าเป็ญกุศล* ฯลฯ เป็ญอัปณหิตตะ เป็ญทุกขาปฏิบัติทาทัฬหธาภิญญา เป็ญฉันทาธิปไตย *ชื่อว่าเป็ญวิบาก* อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่าเป็ญอัพยากถ*

อัพยากตะที่เป็น วิบากแห่งมรรคจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น : สภาวธรรมที่เป็นอัพยากถ คือ โยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อทำกาม

ราคะและพยาบาทให้เบาบาง เพื่อบรรลุนิยามที่ ๒ ฯลฯ เพื่อละกรรมราคะและพยาบาทโดยสิ้นเชิง เพื่อ บรรลุนิยามที่ ๓ ฯลฯ เพื่อละรูปราคะอรุปราคะ มานะ อุทัจจะ และอวิชชาโดยสิ้นเชิง เพื่อบรรลุนิยามที่ ๔ สัจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานเป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้นผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า เป็นกุศล*

โยคาวจรบุคคลสังตจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานซึ่งเป็นสุญญตะ อันเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้เจริญฌาน ที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละ อยู่ในสมัยใด ใน สมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อัญญาตาวินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งที่ อิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า เป็นอัพยากถ*^{๗๗}

อัพยากตะที่เป็น โลกุตตรวิปากจิต (สุทธิกปฏิบัติ) : สภาวะธรรมที่เป็นอัพยากถ คือ โยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุนิยามเบื้องต้น สัจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานเป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล โยคาวจรบุคคลสังต จากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่เป็นสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา *ซึ่งเป็นวิบาก* เพราะได้ ทำได้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า เป็นอัพยากถ*

สภาวะธรรมที่เป็นอัพยากถ คือ โยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำ ออกจากวัฏฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุนิยามเบื้องต้น สัจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล โยคาวจรบุคคลสังตจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่เป็นอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา *ซึ่งเป็นวิบาก* เพราะได้ทำได้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตร-กุศลนั้นนั่น แหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า เป็นอัพยากถ

สภาวะธรรมที่เป็นอัพยากถ คือ โยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำ ออกจากวัฏฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุนิยามเบื้องต้น สัจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล โยคาวจรบุคคลสังตจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่เป็นอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา *ซึ่งเป็นวิบาก* เพราะได้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละ อยู่ ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ *ชื่อว่า เป็นอัพยากถ*

^{๗๗} อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๕๓๘-๕๕๕/๑๕๓-๑๖๐.

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยากฤต คือ โยคาวจรบุคคลเจริญญาณ ที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุนิเบ็องตัน เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไปแล้ว ฯลฯ บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นกุศล ฯลฯ ที่เป็นสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นวิบาก ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นกุศล ฯลฯ ที่เป็นอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นวิบาก ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นกุศล ฯลฯ ที่เป็น อปป์ณิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นวิบาก อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นอภัยากฤต

สภาวะธรรมที่เป็นอภัยากฤต คือ โยคาวจรบุคคลเจริญญาณที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุนิเบ็องตัน สัจจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ฯลฯ บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นกุศล ฯลฯ ที่เป็นสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นวิบาก ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นกุศล ฯลฯ ที่เป็นอนิมิตตะ เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นวิบาก ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นกุศล ฯลฯ ที่เป็นอปป์ณิตตะ เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชื่อว่าเป็นวิบาก อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นอภัยากฤต^{๗๘}

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับ “อภัยากฤตที่เป็นโลกุตตรวิบากจิต” สรุปได้ดังนี้ว่า โลกุตตรวิบากจิต มี ๔ ประการคือ โสตาปัตติผลจิต สกทาคามีผลจิต อนาคามีผลจิต อรหัตตผลจิต มรรคจิตทั้ง ๔ ประการเหล่านี้จึงเป็นผลที่เกิดมาจากมรรคจิต ๔ ดังนั้นจึงเรียกว่า เป็นวิบากจิต (โลกุตตรวิบากจิต)

ในภาพรวมของโลกุตตรจิตนั้น เมื่อก้าวโดยกุศลจิต และวิบากจิตดังกล่าวมาแล้วนั้น ก็มี ๒ ประเภท คือ โลกุตตรกุศลจิต และ โลกุตตรวิบากจิต (เรียกสั้นว่า มรรคจิตจัดเป็นกุศล ส่วนผลจิตจัดเป็นวิบาก) เมื่อก้าวโดยจำนวนแล้วโลกุตตรจิต มีจำนวน ๘ ประการ คือ มรรคจิต ๔ และผลจิต ๔ หรือเมื่อจำแนกโดยองค์ฌาน โลกุตตรจิตก็มี ๔๐ ดังกล่าวมา

๒.๖ สรุปองค์ความรู้ประจำบทที่ ๒

ในบรรดาเหล่าจิตทั้งหมดในคัมภีร์ธัมมสังคณี นี้ พระพุทธองค์จำแนกออกเป็นประเภทต่าง ๆ ในจิตตูปาทกัณท์ มี กุศลติกะ เป็นต้น พระพุทธองค์ทรงยืนยันย่อสภาวะธรรมทั้งหมด ที่มีอยู่ให้เหลือเป็น ๓ ประการเท่านั้น ดังนี้ คือ ๑. *หมวดกุศล* (คือ กุสลา ธมมา) ได้แก่ กามาวจรมหากุศลจิต

^{๗๘} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๐๕-๕๐๘/๑๓๙-๑๔๑.

๘^{๗๙} รูปาวจรกุศลจิต ๕^{๘๐} อรูปาวจรกุศลจิต ๔^{๘๑} โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐^{๘๒} รวมเป็นกุศลธรรม ๒๑ หรือ ๓๗ ประการ ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นฝ่ายกุศลกรรม เป็นฝ่ายกรรมดี ๒. *หมวดอกุศล* (คือ อกุสลา ฌมมา) ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒^{๘๓} (อกุศลจิตตูปบาท) ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นฝ่ายกรรมชั่ว ๓. *หมวดอภัยกต* (คือ อภัยกต ฌมมา) ได้แก่ อกุศลวิบากจิต ๗ กุศลวิบากจิต ๘^{๘๔} มหาวิบากจิต ๘^{๘๕} รูปาวจรวิบาก ๕^{๘๖} อรูปาวจรวิบากจิต ๔^{๘๗} โลกุตตรวิบากจิต ๔ หรือ ๒๐^{๘๘} และ อภัยกต อเหตุกกริยาจิต ๓^{๘๙} อภัยกตคามาวจรกิริยาที่เป็นสเหตุกะ ๘^{๙๐} รูปาวจรกิริยา ๕^{๙๑} และ อรูปาวจรกิริยา ๔^{๙๒} รวมเป็น อภัยกตธรรม (อภัยกต ฌมมา) ๕๖ หรือ ๗๒ ประการ ซึ่งเป็นหมวดธรรมในฝ่ายที่เหลือทั้งหลาย จากสถานะที่ไม่ใช่กุศล อกุศล แต่เป็นวิบากจิต และกิริยาจิตเท่านั้น ดังนั้น สภาวะธรรมที่เรียกว่า “จิต” ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณี เมื่อกล่าวโดยลักษณะมีสภาวะเป็นนาม หรือนามธรรม (ศาสตร์ แห่งนามธรรม) ไม่มีรูปร่างสัณฐาน รับอารมณ์ได้ เกิดดับที่ละดวง (ทีละขณะ) เมื่อกล่าวโดยชื่อ มีชื่อ เรียกว่าแทนกันและกันได้ ๑๑ ชนิด กล่าวคือ จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ และมโนวิญญาณธาตุ เมื่อกล่าวโดยประเภท มี ๘๙ หรือ ๑๒๑ ประการ เมื่อ กล่าวโดยมาติกา มีกุศลตีกะเป็นต้น มี ๓ กลุ่ม คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ดังนี้แล นอกจากนี้ในคัมภีร์ธัมมสังคณี ท่านยังได้สรุปจิตทั้งหมดไว้ อีกว่า มี ๒ ประการ คือ จิตที่เป็นโลกิยะ และจิตที่เป็นโลกุตตระ โลกิยะจิต ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอภัยกต ซึ่งเป็นอารมณ์ ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร ได้แก่ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า เป็นโลกิยะ (ได้แก่ โลกิยะจิต ๘๑) ส่วนสภาวะธรรมที่เป็นโลกุต ตระ คืออมรรคจิต และผลของมรรคที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง สภาวะธรรม

^{๗๙} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑-๑๕๙/๒๗-๕๗.

^{๘๐} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๐-๒๖๔/๕๗-๘๔.

^{๘๑} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๒๖๕-๒๖๘/๘๔-๘๕.

^{๘๒} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๒๒๗-๓๖๔/๘๙-๑๐๙.

^{๘๓} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๓๖๕-๔๓๐/๑๑๐-๑๒๔.

^{๘๔} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๓๑-๔๙๗/๑๒๔-๑๓๖.

^{๘๕} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๙๘/๑๓๖.

^{๘๖} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๙๙-๕๐๐/๑๓๗.

^{๘๗} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๐๑-๕๐๔/๑๓๗-๑๓๙.

^{๘๘} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๐๕-๕๐๙/๑๓๙-๑๔๑.

^{๘๙} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๖๖-๕๖๗/๑๖๓-๑๖๔.

^{๙๐} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๗๖/๑๖๖.

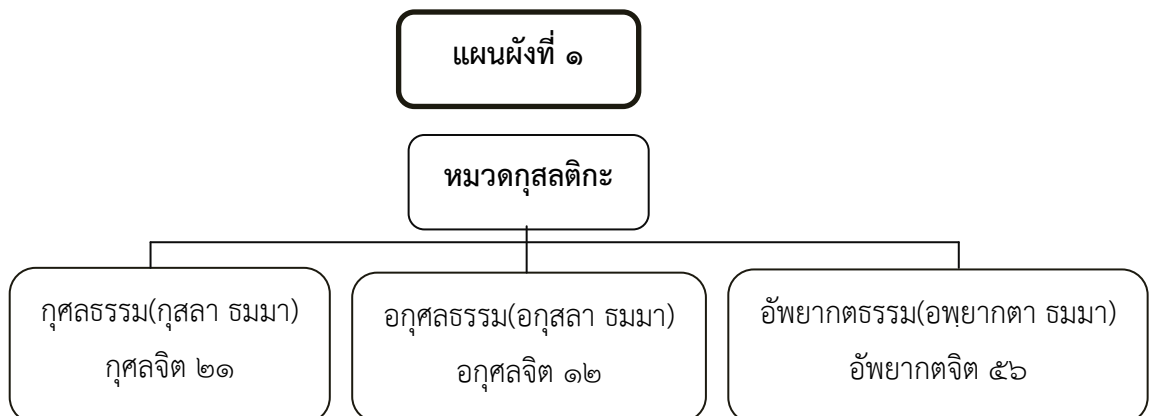
^{๙๑} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๗๗-๕๗๘/๑๖๗.

^{๙๒} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๗๙-๕๘๐/๑๖๗-๑๖๘.

เหล่านี้ ชื่อว่าเป็นโลกุตตระ (ได้แก่โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐) นอกจากนี้พระพุทธองค์ทรงย่อธรรมทั้งหมดที่มีอยู่ให้เหลือเพียง ๒ ประการคือ ธรรมที่เป็นเหตุ และ ธรรมที่มีไฉ่เหตุ เป็นต้น

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ คัมภีร์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเป็นปฐมฤกษ์แห่งพระอภิธรรมจึงได้ชื่อว่า อัมมสังคณี เพราะเป็นแม่บท เป็นมาติกาแห่งธรรมทั้งหลาย และนอกจากจะทรงแสดงสภาวะธรรมเข้าด้วยกันแล้ว ยังทรงแสดงองค์ธรรมของหมวดธรรมที่ทรงย่อไว้แล้วนั้น โดยละเอียดอีกด้วย เช่นในหัวข้อที่ กุสลา ธมมา (ธรรมฝ่ายดี) ทรงจำแนกเป็นชั้นๆ ดังนี้ ๑. ทรงจำแนกเป็น ๔ ภูมิ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และ โลกุตตรภูมิ ๒. ในภูมิทั้ง ๔ นั้น ทรงจำแนกออกเป็นอีก เช่น กามาวจรภูมิ ประกอบด้วย อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ กามาวจรสเหตุกจิต ๒๔ เป็นต้น ๓. ในจิตแต่ละประเภท (แต่ละดวง) ก็ทรงจำแนกละเอียดออกไปอีก เช่น จิตแต่ละประเภทประกอบด้วยเจตสิกอะไรบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

สรุปเป็นแผนผังองค์ความรู้ประจำบท ๒ ได้ดังนี้

แผนผังที่ ๒

จำแนกหัวข้อจิต แบ่งตามชาติ

จิตที่เป็น กุศลชาติ

๑. กุศลธรรม (กุศลฉมมา)
 กุศลจิต ๒๑ (จิตฝ่ายดี)
 จำแนกออกเป็น ๔ คือ
 (๑) กามาวจรกุศลจิต ๘
 (๒) รูปาวจรจิต ๕
 (๓) อรูปาวจรจิต ๔
 (๔) โลกุตตรจิต ๔
 เป็นจิตที่ดีงาม ประกอบด้วยโสภณเจตสิก

จิตที่เป็น อกุศลชาติ

๒. อกุศลธรรม (อกุศลฉมมา)
 อกุศลจิต ๑๒ (จิตฝ่ายชั่ว)
 มี ๓ ประเภท คือ
 (๑) โลกมุขจิต ๘
 (๒) โทสมุขจิต ๒
 (๓) โมหมุขจิต ๒
 เป็นจิตที่ประกอบด้วย อกุศลเจตสิกฝ่ายชั่ว ฝ่ายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล

จิตที่เป็น วิปากชาติและกิริยาชาติ

๓. อัปยาคตธรรม (อพฺยาคตฉมมา)
 อัปยาคตจิต ๕๖ เป็นจิตไม่ใช่กุศล และอกุศล แต่เป็นวิปากจิตและกิริยาจิต
 (๑) กามาวจร ๓๔
 (๒) รูปาวจร ๑๐
 (๓) อรูปาวจร ๘
 (๔) โลกุตตระ ๔
 รวม ๕๖ ประการ เป็นวิปากจิตและกิริยาจิตเท่านั้น ไม่เป็นกุศลและอกุศลเลย เฉพาะโลกุตตระไม่มีกิริยาจิต แต่มีผลจิตหรือวิปากจิต

แผนผังที่ ๓

จำแนกหัวข้อจิต แบ่งตามภูมิ

๑. กามาวจรจิต คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในกามภูมิ มี ๕๔ (ทั้งที่เป็นกุศล อกุศล อัปยาคตะ) แบ่งเป็น ๔ ประเภท คือ

- (๑) มหากุศลจิต ๘
- (๒) อกุศลจิต ๑๒
- (๓) วิบากจิต ๓๒
- (๔) กิริยาจิต ๑๑

๒. รูปาวจรจิต คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปภูมิ มี ๑๕ (ทั้งที่เป็น กุศล อกุศล อัปยาคตะ) แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

- (๑) รูปาวจรกุศลจิต ๕
 - (๒) รูปาวจรวิบากจิต ๕
 - (๓) รูปาวจรกิริยาจิต ๕
- เป็นจิตที่บรรลुरुูปฌาน ๕ ที่เป็นโลกียฌาน คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน

๓. อรูปาวจรจิต คือสิ่งที่ท่องเที่ยวไปในอรูปภูมิมี ๑๒ (ทั้งที่เป็น กุศล อกุศล อัปยาคตะ) แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

- (๑) อรูปาวจรกุศลจิต ๔
 - (๒) อรูปาวจรวิบากจิต ๔
 - (๓) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔
- เป็นจิตที่บรรลुरुูปฌาน ๔ ที่เป็นโลกียฌาน คือ อากาสัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ และเนวสัญญานาสัญญาตนะ

๔. โลกุตตรจิต คือที่พ้นจากภูมิทั้ง ๓ หรือจิตที่พ้นจากโลกคืออุปาทานชั้นมี ๘ (ทั้งที่เป็นกุศล และวิบาก) คือ

- (๑) โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือมรรคจิต
 - (๒) โลกุตตรวิบากจิต ๔ หรือผลจิต
- ในโลกุตตรจิต ไม่มีกิริยาจิต เพราะเมื่อมรรคจิตเกิด ผลจิตก็เกิดขึ้นทันที เป็นอกาลิกะ ไม่มีระหว่างคั่น ดังนั้นจึงเรียกว่ามรรคเป็นกุศล ผลเป็นวิบาก

แผนผังที่ ๔

จำแนกจิตที่เป็นอัปยาคตรธรรม (อพยาคตา ธรรมา) จำแนกเป็น ๒

๑. อัปยาคตะที่เป็น วิบากจิต (จิตที่เป็นผลของกุศล และอกุศล) แบ่งตามภูมิของจิต มี ๔ ภูมิ คือ

- (๑) กามาวจรภูมิ ๒๓
- (๒) รูปาวจรภูมิ ๕
- (๓) อรูปาวจรภูมิ ๔
- (๔) โลกุตตรภูมิ ๔

รวมเป็นอัปยาคตะ ที่เป็นวิบากจิต มี ๓๖ ประการ

๒. อัปยาคตะที่เป็น กิริยาจิต (จิตที่เป็นกิริยา) เกิดขึ้นแก่พระซีณาสพ (ยกเว้นปัญจทวาราวชชนจิต และมโนทวารวชชนจิต เกิดได้ทั่วไป) แบ่งตามภูมิของจิต มี ๔ ภูมิ คือ

- (๑) กามาวจรภูมิ ๑๑
- (๒) รูปาวจรภูมิ ๕
- (๓) อรูปาวจรภูมิ ๔

รวมเป็นอัปยาคตะที่เป็น กิริยาจิต มี ๒๐ ประการ (พึงสังเกตว่า โลกุตตรจิตไม่มีกิริยา)

บทที่ ๓

จิตที่ปรากฏในคัมภีร์อัฐสาสนี

ในบทที่ ๓ นี้ ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาค้นคว้าพรรณนาเกี่ยวกับจิตตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาชื่ออัฐสาสนี (คัมภีร์อรรถกถา ที่อธิบายอภิธรรมปิฎก) ตามลำดับดังนี้

๓.๑ จำแนกจิตตามนัยแห่งจิตตูปาทกัณฑ์แห่งคัมภีร์อัฐสาสนี

ในจิตตูปาทกัณฑ์นี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแบ่งการอธิบายออกเป็น ๒ ประเภท กล่าวคือ ๑. บทติกมาติกา ๒. บทพทภาษณีย์ ในบทมาติกาและบทพทภาษณีย์นั้น ยังแบ่งออกเป็น ๒ อย่างคือ ติกมาติกา และทุกมาติกา จัดเป็น ๑๕ ปริจเฉท ติกมาติกา มี ๑ ปริจเฉท ทุกมาติกา มี ๑๔ ปริจเฉท โดยจัดตามลำดับปริจเฉท ดังนี้ ๑. ติกมาติกา มี ๒๒ ติกะ มีกุสลติกะ เป็นต้น จัดเป็น ๑ ปริจเฉท ๒. ทุกมาติกา มี ๑๐๐ ทุกะ จัดเป็น ๑๔ ปริจเฉท (๑๓+๑)^๑ ฯลฯ

ในมาติกาทั้ง ๒๒ ติกะ หมายถึง บทที่แสดงหมวดหัวข้อปรมัตถธรรม มี ๒๒ หมวด ๑ ละเอียด ๓ ซึ่งในงานวิจัยนี้ ได้นำเอาหัวข้อแห่ง กุสลติกะ เป็นต้น ขึ้นมาเป็นโครงสร้าง ดังนี้

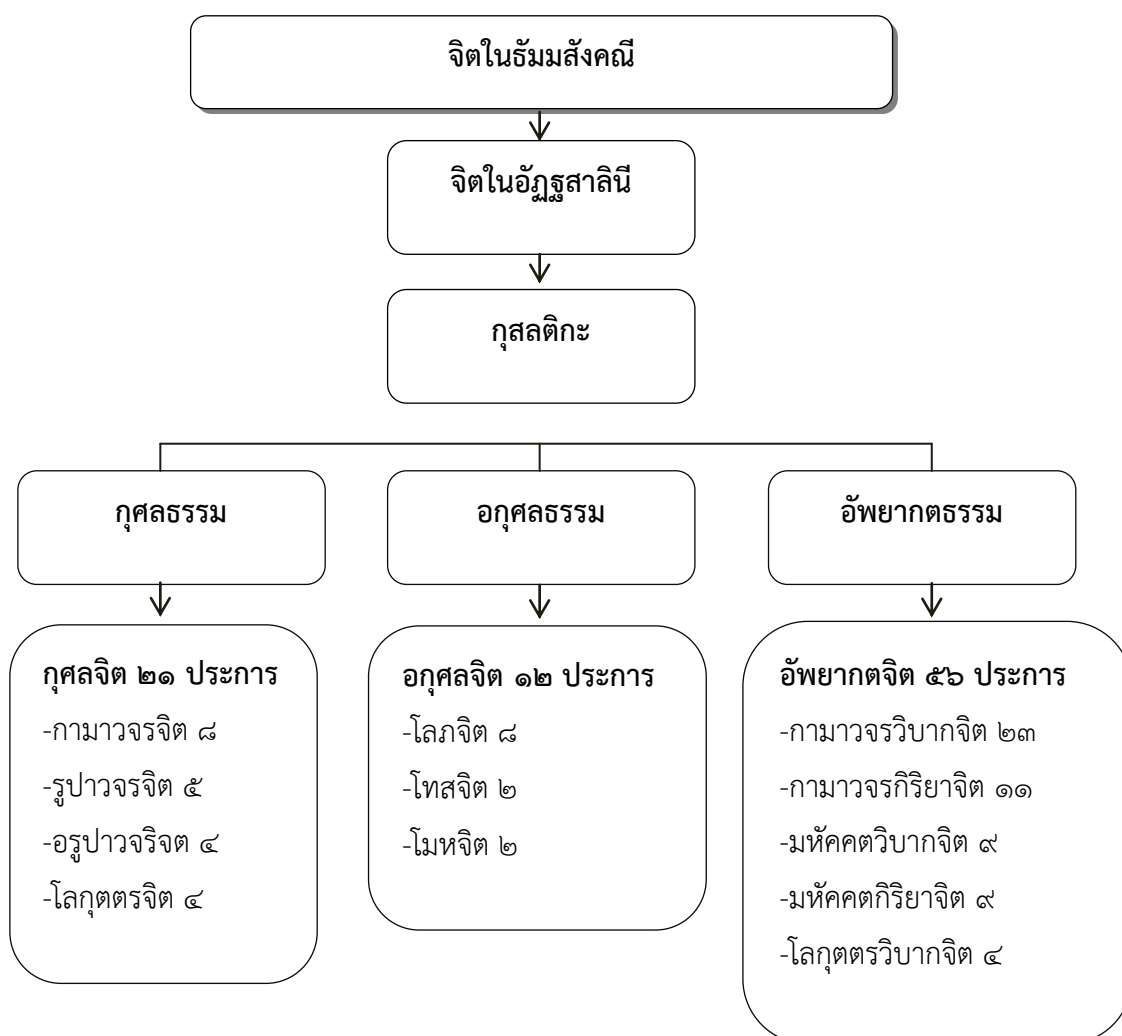
กุสลติกะ กล่าวคือ หมวดธรรม ๓ หมวด มีหมวดว่าด้วยกุศลเป็นต้น คือ (๑) สภาวะธรรมที่เป็นกุศล ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ที่สัมปยุตต์ด้วยกุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ได้แก่ กุสลจิต และเจตสิกที่ประกอบ เป็นธรรมฝ่ายดี เป็นสภาพทั้งบาป อันบัณฑิตเกลียดให้ไหว ให้เคลื่อนไป ให้พินาศไป (๒) สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล ได้แก่ อกุสลจิต และเจตสิกที่ประกอบ เป็นธรรมฝ่ายชั่ว กรรมชั่ว คือ อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ หมายถึง ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อกุศล เป็นเหมือนอมิตรผู้เป็นข้าศึกต่อมิตร (๓) อภัยกตะ (อภัยกตฤต) ได้แก่ วิกาบทแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล (กุศลวิกาบทจิต และอกุศลวิกาบทจิต และกิริยาจิต) ซึ่งเป็นระดับกามาวจร รูปาวจร และ อรูปาวจร และที่มีนัยเนื่องในวิภูฏทุกซ์ เป็นต้น^๒

จากนัยดังกล่าวจะเห็นนัยแห่งการจัดหมวดหมู่ของกุสลติกะแบ่งออกเป็น ๓ คือ กุศลธรรม (กุสลา ธรรม) อกุศลธรรม (อกุสลา ธรรม) อภัยกตธรรม (อภัยกตตา ธรรม) ขึ้นมาเป็นมาติกาแม่บทในการอธิบายสภาวะธรรมที่เป็นปรมัตถธรรมทั้งหมด

^๑ อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๗.

^๒ อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๗.

ผังแนวคิดเรื่องจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อัฐสาลี

๓.๒ จำแนกจิตตามมатิกา ที่ปรากฏในคัมภีร์อัฐสาลี

๓.๒.๑ ความหมายของจิต

คำว่า “จิต” หมายถึง คุณชาตที่คิด หรือรู้แจ้งอารมณ์ ทั้งยังสังสมสันดานของตนได้ด้วยอำนาจขวนวิถี โดยการเสพเสวยอารมณ์นั้น ๆ และยังถูกกิเลสทั้งหลายสังสมวิบากเอาไว้ และเป็นธรรมชาติที่วิจิตร จิตนั้น เรียกชื่อต่างออกไปด้วยอำนาจกิเลสที่ประกอบ คือ มีโลภะ โทสะ โมหะ ประกอบ เรียกชื่อว่า อกุศลจิต หรือ มีอโลภะ อโทสะ อโมหะประกอบ เรียกชื่อว่า กุศลจิต และ เรียกแยกตามภูมิที่เกิดเป็นกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต พร้อมทั้งสภาวะธรรม คือ เจตสิกทั้งหลายที่สัมปยุตเข้าด้วย^๓ โดยท่านอธิบายรายละเอียดไว้ดังนี้

^๓ อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๘.

คำว่า จิต (จิตต์ /จิตต์) มีวินิจฉัยดังนี้ว่า : สภาวะที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า **ย่อมคิด** อธิบายว่า **ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์** อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า**จิต** นี้ทั่วไปแก่จิตทั้งปวง (คือวิญญาณชั้นที่ทั้งหมด ที่ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑) เพราะฉะนั้น ในบทว่า **จิตต์ (จิตต์)** นี้ **จิตใดที่เป็นกุศล อกุศล และมหากิริยาจิตฝ่ายโลกียะ** จิตนั้นชื่อว่า**จิต** เพราะอรรถว่า **ย่อมสั่งสมสันดาน** (ความสืบทอดติดต่อกันอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย) ของตน ด้วยสามารถแห่ง**ขวนวิถิ** ๖ **ชื่อว่าจิต** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมชาติอันกรรมและกิเลสทั้งหลายสั่งสมวิบาก อีกอย่างหนึ่ง **จิตแม้ทั้งหมด** **ชื่อว่าจิต** เพราะความเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควร, **ชื่อว่าจิต** เพราะกระทำให้อันจิตวิจิตร พึงทราบเนื้อความในบทว่า **จิต (จิตต์)** นี้ ดังพรรณนามาฉะนี้

บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมีรากะก็อย่างหนึ่ง จิตมีโทษก็อย่างหนึ่ง จิตมีโมหะก็อย่างหนึ่ง จิตเป็นกามาวจรก็อย่างหนึ่ง จิตเป็นรูปาวจรเป็นต้น ก็อย่างหนึ่ง จิตมีรูปเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง จิตมีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ ก็อย่างหนึ่ง บรรดาจิตแม้ที่มีรูปเป็นอารมณ์ จิตที่มีสีเขียวเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง จิตที่มีสีเหลืองเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง แม้จิตที่มีเสียงเป็นต้น เป็นอารมณ์กันยนี้แหละ ในจิตเหล่านั้น แม้ทั้งหมด หีนจิตก็อย่างหนึ่ง มัชฌิมจิตก็อย่างหนึ่ง ปณีตจิตก็อย่างหนึ่ง ถึงในจิตที่เป็นหีนจิต เป็นต้น จิตที่มีฉันทะเป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง จิตที่มีวิริยะเป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง ฯลฯ จิตมีวิมังสาเป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่จิตเหล่านี้ เป็นธรรมวิจิตร ด้วยสามารถแห่งสัมปยุตตธรรม ภูมิ อารมณ์ เป็นหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ และอธิบดี ก็บรรดาจิตเหล่านี้ เป็นจิตแต่ละดวง มิใช่จิตทั้งหลายเลย ถึงอย่างนั้น จิตนั้นก็ชื่อว่า**จิต** เพราะรวมอยู่ภายใน โดยเป็นความสภาวะวิจิตรทั้งหลาย บรรดาจิตเหล่านั้น จิตดวงใดดวงหนึ่งสมควรเรียกว่า**จิต** เพราะเป็นธรรมวิจิตร **ชื่อว่าจิต** เพราะความวิจิตรอย่างนี้ก่อน^๔

ถามว่า **ชื่อว่าจิต** เพราะทำให้วิจิตร เป็นอย่างไร ตอบว่า จริงอยู่ **ชื่อว่าความวิจิตรอื่น** ยิ่งกว่า จิตรกรรม ไม่มีในโลก ธรรมดาว่า ลวดลายแม้ในความวิจิตรนั้น ก็เป็นความวิจิตรคือความงดงามยิ่งนัก พวกจิตรกรเมื่อกระทำจิตรกรรมนั้นก็เกิดสัญญาอันวิจิตรว่า รูปมีอย่างต่างๆ เราควรทำอย่างนี้ ในที่นี้ ดังนี้ การทำอันวิจิตร อันสำเร็จแล้วด้วยกิจ มีการเขียน การระบายสี การทำสีให้เรื่องรอง และการสลักเป็นต้น **ย่อมเกิดขึ้นด้วยสัญญาอันวิจิตร** รูปอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่ง ในความวิจิตรกล่าว คือ ลวดลาย **ย่อมสำเร็จแต่จิตรกรรมนั้น** การเกิดขึ้นแห่งศิลปะอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกอย่างนี้ ศิลปะทั้งหมดนั้น อันจิตเท่านั้นคิดว่า รูปนี้จึงมีข้างบนรูปนี้ รูปนี้จึงมีข้างล่างของรูปนี้ รูปนี้จึงมีที่ข้างทั้ง ๒ ของรูปนี้แล้วจึงกระทำ จิตรกรรมนั้นอันช่างให้วิจิตรแล้ว ฉันทใด แม้จิตที่ให้สำเร็จความวิจิตร ก็ **ชื่อว่าจิต** ฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะกระทำให้อันวิจิตรด้วยอาการอย่างนี้

^๔ อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๘๗-๒๘๘.

อีกอย่างหนึ่ง จิตนั้นแหละ ชื่อว่าวิจิตรกว่าจิตรกรรมนั้น เพราะให้สำเร็จจิตรกรรมทุกชนิด ตามที่คิด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าลวดลายอันวิจิตรที่เขียนไว้ พวกเธอเห็นแล้วหรือ” พวกภิกษุกราบทูลว่า “เห็นแล้ว พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ลวดลายอันวิจิตรที่เขาเขียนไว้เมื่อนั้นแล อันจิตนั้นเองคิดแล้ว ภิกษุทั้งหลาย จิตเท่านั้นวิจิตรกว่าภาพลวดลายอันวิจิตรเมื่อนั้นแล”^๕ อนึ่ง จิตที่เป็นไปภายในต่างชนิด ต่างโดยกรรม เพศ สัญญา และ โภหาร เป็นต้น ในคติทั้งหลาย มีเทวดา มนุษย์และสัตว์เดรัจฉานนี้ใด จิตเมื่อนั้นก็ กระทำให้วิจิตรแล้วเหมือนกัน จริ่งอยู่ กุศลกรรมและอกุศลกรรม อันต่างโดยกรรมมีกายกรรมเป็นต้น ที่เป็นไปโดยนัยมีทาน ศีล ความเบียดเบียนและความโอ้อวด เป็นต้น สำเร็จแล้วด้วยจิต ชื่อว่ามีความ ต่างกันเพราะกรรม^๖

จากที่กล่าวมาข้างต้นสรุปได้ว่า คำว่าจิต คือ (๑) จิตคือธรรมชาติที่คิด หรือรู้แจ้งอารมณ์ (๒) จิตเป็นธรรมชาติที่สังสมสันดาน (ความสืบทอด) ของตนด้วยขวนวิถี โดยการเสวยอารมณ์ (๓) จิตถูก กรรมและกิเลสสังสมวิบากเก็บไว้ (๔) จิตเป็นธรรมชาติที่วิจิตร ส่วน จิตมีชื่อเรียกต่างๆ ออกไป เพราะ เจตสิกที่เข้ามาประกอบ ถ้ามีกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ โมหะเข้าประกอบ ก็เป็นอกุศลจิต ถ้ามีกุศล มูลคือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เข้าประกอบ ก็เป็นกุศลจิต อนึ่ง จิตมี ๔ ประเภท เพราะเรียกตามภูมิที่เกิด คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต พร้อมด้วยเจตสิกที่ประกอบ

๓.๒.๒ ลักษณะที่จิตทุกกะของจิต

ในคัมภีร์อรรถกถาชื่ออัฐสาลินี พระพุทธโฆสะ อธิบายลักษณะ ๔ ประการคือ ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐาน ของสภาพธรรมทั่วไปดังนี้ จริ่งอยู่ ในธรรมทั้ง ๔ มีลักษณะเป็นต้น สภาวะ หรือความเสมอกันแห่งธรรมนั้นๆ ชื่อว่า **ลักษณะ**, กิจ(หน้าที่การงาน) หรือสัมปตติ(การถึงพร้อม) ชื่อ **วารส**, อาการปรากฏหรือผลชื่อว่า**ปัจจุปัฏฐาน**, เหตุใกล้ชื่อว่า**ปทัฏฐาน** ดังนั้นข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์) จักกล่าวธรรมทั้งหลาย มีลักษณะเป็นต้นในที่ใดๆ พึงทราบความแตกต่างกันแห่งธรรม เหล่านั้น ในที่นั้นๆ โดยนัยนี้แล^๗

ความหมายของคำว่าจิต พระพุทธโฆสาจารย์ ได้กล่าวไว้แล้วเหมือนกันโดยนัยว่า “ธรรม ชาติโดยอมคิดซึ่งอารมณ์ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต” แต่เมื่อกกล่าวโดยลักษณะที่จิตทุกกะ ใน คัมภีร์อัฐสาลินี ท่านกล่าวไว้มี ๔ ประการดังนี้

- จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์ เป็นลักษณะ (อารมณ์ณวิขานนลกขณฺ์ จิตตํ)
- จิตมีความเป็นหัวหน้า เป็นกิจ (ปุพฺพวงฺคฺมรฺสํ)

^๕ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๙๑.

^๖ อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๘๘-๑๘๙.

^๗ อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๘๗.

- จิตมีความเกี่ยวข้องกันสืบต่อกัน เป็นปัจจุปัญฐาน คืออาการปรากฏ (สนธาน-
ปัจจุปัญฐาน)

- จิตมีนามและรูป เป็นปทัฏฐาน คือเหตุใกล้ (นามรูปปทัฏฐาน)

จริงอยู่ จิตที่เป็นไปในภุมิ ๔ ชื่อว่า ไม่มีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะก็หาไม่ จิตทั้งหมดมี
การรู้แจ้งอารมณ์ทั้งนั้น^๘

๓.๒.๓ ไวพจน์ของจิต

จิตเป็นนามธรรม และมีชื่อเรียกหลายชื่อ ตัวอย่างเช่น จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน
มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณขันธ และ มโนวิญญาณธาตุ^๙

สมดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า คำว่า **ใจ** (มโน) ได้แก่ จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มน
มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ ที่เกิดจากผัสสะเป็นต้นนั้น นี้เรียกว่า
“ใจ” ใจนี้ ไปพร้อมกัน คือ เกิดร่วมกัน ระคนกัน เกี่ยวเนื่องกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุ
อย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับความอ้อมเอิบ นี้^{๑๐}

๑. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **จิต** เพราะความเป็นวิจิตรของจิต

๒. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **มโน** เพราะใช้ในความหมายว่า รับรู้อารมณ์ได้ (ธรรมชาติใด เมื่อ
กำหนด ย่อมรู้ซึ่งอารมณ์ได้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ามโน

๓. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **มานัส** เพราะใช้ในความหมายว่ามีธรรมที่สัมปยุตกับมโน หรือ มโน
นั่นเองชื่อมานัส (มานส –คือใจนั่นเอง) เพราะอรรถว่า เป็นธรรมที่สัมปยุตกับใจ

๔. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **หทัย** เพราะใช้ในความหมายว่า อยู่ภายใน

๕. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **ปันฑระ** เพราะใช้ในความหมายว่าบริสุทธิ์, **จิตดวงนั้นแหละชื่อ
ว่าปันฑระ** เพราะอรรถว่าบริสุทธิ์ คำว่าปันฑระ นี้ หมายเอาภวังคจิต เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า
“ภิกษุทั้งหลาย จิตดวงนี้ประภัสสร (ผุดผ่อง)^{๑๑} แต่จิตดวงนั้นแล เศร้าหมองแล้วเพราะอุปกิเลส^{๑๒}” ที่

^๘ อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๗๖.

^๙ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๖/๒๘. คำเหล่านี้ เป็นไวพจน์ของจิตทั้งนั้น ดูรายละเอียดใน อภ.สง.อ. (ไทย)
๓๒๕-๓๓๐.

^{๑๐} “มโนติ ย จิตต มโน มานส หทย ปันฑร มโน มนายตน มนินทริย วิญญาณ วิญญาณกชนโร ตชชา
มโนวิญญาณธาตุ อย วุจติ มโน ฯ อย มโน อิมาย ปิตยา สหคโต โหติ สหชาโต สสฏฐ สมปยุตโต เอกุปปาโท เอก
นิโรโร เอกวตฺถโก เอการมมโน ฯ อังใน ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๓.

^{๑๑} **จิตดวงนี้ผุดผ่อง** ในที่นี้มุ่งหมายถึง ภวังคจิต คือจิตที่เป็นพื้นฐานระหว่างปฏิสนธิจิตกับจิตตจิต คือ
ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ในเวลาที่มีได้เสวยอารมณ์ทางปัญจทวาร มีจักขุทวารเป็นต้น และคำว่า “ผุดผ่อง” หมายถึง ผุด
ผ่องเพราะบริสุทธิ์ ไม่มีอุปกิเลส อังใน อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๔๙/๗๑.

จรมา (ที่เกิดขึ้นในภายหลัง)”^{๑๓} ดังนี้ อนึ่ง แมื่กุศลก็ตรัสเรียกว่า ปันพระเหมือนกัน เพราะออกจากจิตนั้น เหมือนแม่น้ำคงคา ไหลมาจากแม่น้ำคงคา และแม่น้ำโคธาวรี ไหลมาจากแม่น้ำโคธาวรี ฉะนั้น

๖. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **มนายตนะ** เพราะเป็นที่อยู่อาศัย, เป็นบ่อเกิด, เป็นที่ประชุม, เป็นแดนเกิด เป็นถิ่นกำเนิด รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะในภายนอก ย่อมรวมลงใน**มโน**นี้ เพราะเหตุนี้**มโน**นี้จึงชื่อว่า**อายตนะ** แม้เพราะมีความหมายว่าเป็นที่รวมลง แต่บัณฑิตทราบ**มโน**นี้ว่า “อายตนะ” เพราะมีความหมายว่าเป็นปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้นของผัสสะบ้าง เพราะเป็นเหตุบ้าง เพราะมีความหมายว่าเป็นเหตุบ้าง

๗. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **มโนทริย** เพราะเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์

๘. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **วิญญาน** เพราะรับรู้แจ้งอารมณ์ต่างๆ

๙. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **วิญญานขันธ** เพราะเป็นกองแห่งวิญญาน (ธรรมชาติโดยอ้อมรู้แจ้งอารมณ์ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาติที่ชื่อว่า**วิญญาน** ขันธคือ**วิญญาน**ชื่อว่า**วิญญานขันธ**)

๑๐. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **มโนวิญญานธาตุ** เพราะเป็นสภาวะที่รับรู้ และรับทราบอันสมควรแก่ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น^{๑๔}

คำว่า “จิต มโน วิญญาน” ดังนี้เป็นต้น โดยเนื้อความก็อันเดียวกัน วิญญานนั้นนั้น แม้เป็นอย่างเดียวตามสภาพ โดยลักษณะคือความรู้แจ้ง แต่ว่าโดยชาติเป็น ๓ อย่าง คือ เป็นกุศล อกุศล และอัพยาทุกต (ท่านใช้คำว่า วิญญานบ้าง จิตบ้างปน ๆ กัน)^{๑๕}

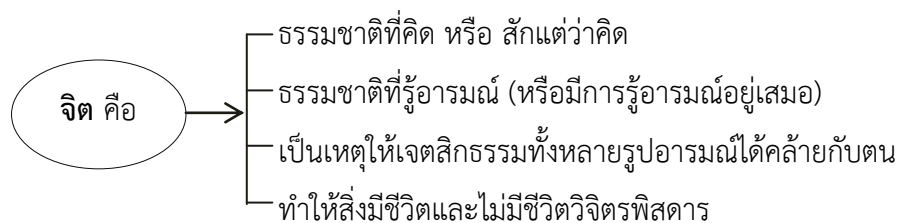
จากที่กล่าวมาสามารถสรุปเป็นผังองค์ความรู้ได้ดังนี้

^{๑๒} **อุปกิเลส** หมายถึง กิเลสที่จรมาด้วยอำนาจโลภะ โทสะ และโมหะ แล้วทำจิตเดิม(ภวังคจิต) ที่แม้ปกติ ก็บริสุทธิ์อยู่แล้วให้ต้องเศร้าหมอง อ้างใน ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๗๑/๑๘๑, อ.อ.ก.อ.(บาลี) ๑/๔๙/๕๓, **อุปกิเลส** มี **๑๖ ประการ** กล่าวคือ ๑. อภิขณาวิสมโลภะ(ความโลภไม่สม่ำเสมอคือความเพ่งเล็งอยากได้ สิ่งของของผู้อื่น) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๒. พยาบาท(ความคิดปองร้ายผู้อื่น) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๓. โภระ(ความโกรธ) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๔. อุปนาหะ(ความผูกโกรธ) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๕. มักขะ(ความลบหลู่คุณท่าน) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๖. ปหาสะ(ความตีเสมอ) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๗. อิสสา(ความริษยา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๘. มัจฉริยะ(ความตระหนี่) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๙. มายา(มารยา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๑๐. สาถยยะ(ความโอ้อวด) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๑๑. ถัมภะ(ความหัวดี) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๑๒. สारัมภะ(ความแข่งดี) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๑๓. มานะ(ความถือตัว) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๑๔. อติมานะ(ความดูหมิ่นเขา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๑๕. มทะ(ความมัวเมา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ๑๖. ปมาทะ(ความประมาท) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต อ้างใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๑/๖๓-๖๔.

^{๑๓} อ.อ.ก.อ. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

^{๑๔} ช.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๓.[เชิงอรรถ], อ.ภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๒๕-๓๒๙, ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, **จิตวิทยาแนวพุทธ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (พิษณุโลก : บริษัทโพกัสพริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๓๖๔-๓๖๕.

^{๑๕} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๔๕-๔๖.

ชื่อของจิต → จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ และ มโนวิญญาณธาตุ^{๑๖}

๓.๓ จำแนกจิตในฝ่ายกุศล คือธรรมฝ่ายดี (กุสลา ธมมา)

๓.๓.๑ ความหมายของกุศลธรรม และ ลักษณะที่จตุกกะของกุศล

ในคัมภีร์อรรถกถาอัฐฐาลีนี้ พระพุทธโฆสะ อธิบายความหมายของคำว่า “กุศล” ไว้ดังนี้
 กุศลนติ กุจฉิตานํ สลนาทีหิ อตเถหิ กุสลํ - *ธรรมที่ชื่อว่ากุศล ด้วยอรรถทั้งหลายมีการตัด
 บาปทั้งหลาย เป็นต้น*

อปิจ อาโรคยภูเณน อนวชชภูเณน โกสลยสมภูตภูเณน จ กุสลํ - *อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่ากุศล
 ด้วยอรรถว่า ความไม่มีโรค ด้วยอรรถว่าไม่มีโทษ และด้วยอรรถว่าเกิดแต่ความฉลาด*

^{๑๖} ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, จิตวิทยาแนวพุทธ, หน้า ๓๖๕.

ที่ชื่อว่ากุศล (กุศล) ความหมายว่า ความไม่มีโรค (อาโรคยภูฏเนน) เพราะไม่มีความ
 กระสับกระส่ายในรูปร่าง (รูปกาเย อนาตุรตตาย) เพราะไม่มีความป่วยไข้ในร่างกาย (อเคลณญเณน)
 เพราะไม่มีพยาธิในร่างกาย (นิพพยาธิตาย) ดุจในคำว่า ‘ความไม่มีโรค มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างแลหรือ’^{๑๗}
 ฉันท ไชย บัณฑิตพึงทราบธรรมที่ชื่อว่ากุศล ด้วยอรรถว่าไม่มีโรค (อาโรคยตเถน) เพราะความไม่มีความ
 กระสับกระส่ายด้วยกิเลส (อรุปรหมเม ว กิเลสตุรตตาย) เพราะไม่มีความป่วยไข้คือกิเลส (อรุปรหมเม ว
 กิเลสเคลณญสส อภาเวเน) เพราะไม่มีพยาธิคือ กิเลสในอรุปรหมเม (คือนามกาย)เลย (อรุปรหมเม ว
 กิเลสพยาธินโน จ อภาเวเน)

ก็ธรรมที่ชื่อว่ากุศล ด้วยอรรถว่าไม่มีโทษ เพราะความไม่มีโทษที่ควรเว้นคือกิเลส โทษที่
 ประทุษร้ายคือกิเลส โทษที่กระวนกระวายคือกิเลส

ลักษณะที่จตุกกะของกุศล มี ๔ ประการคือ

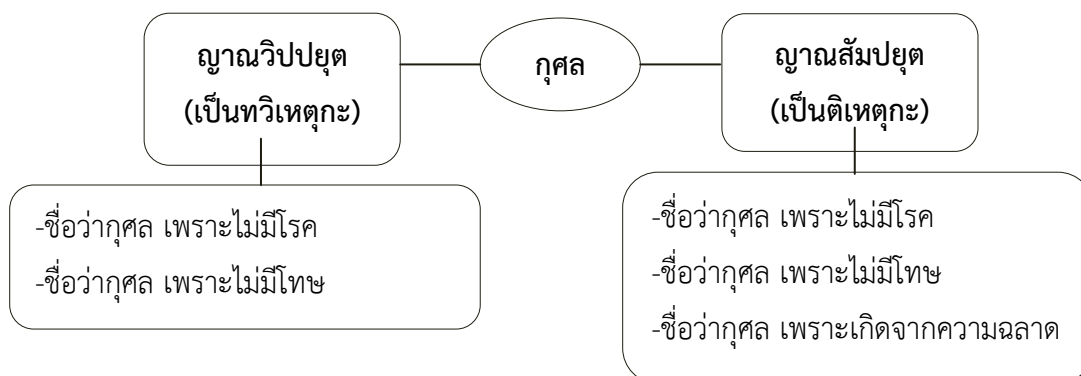
- อนวัชชสุขวิปากลกขณิ. กุศลมีความไม่มีโรคและมีผลเป็นสุข เป็นลักษณะ
- อกุสลวิทธีสนรสี. กุศลมีการกำจัดอกุศล เป็นรส (กิจจรส)
- โวทานปจจุปฏฐานิ. กุศลมีการพองแผ้ว เป็นปัจจุปฏฐาน (ผลปรากฏ)
- โยนิโสมนสิการปฏฐานิ อนวัชชปฏฐานิ วา กุศลมีโยนิโสมนสิการ หรือ มีความไม่มี
 โทษ เป็นปทัฏฐาน, สาวชชปฏิบัติกขตตา วา อนวัชชลกขณเมว กุสล โวทานภาวรส อิฏฐวิปากปจ
 จุปฏฐานิ ยถาวุตตปฏฐานเมว. อีกอย่างหนึ่ง กุศลชื่อว่า มีความไม่มีโทษ เป็นลักษณะนั้นแหละ
 เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่มีโทษ มีความพองแผ้วเป็นรส มีวิบากที่หน้าปรารถนาเป็นปัจจุปฏ
 ฐาน มีโยนิโสมนสิการ หรือความไม่มีโทษเป็นปทัฏฐาน^{๑๘}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า คำว่ากุศล ใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ (๑) เพราะมี
 ความหมายว่าไม่มีโรค (๒) เพราะมีความหมายว่าไม่มีโทษ (๓) เพราะมีความหมายว่าเกิดจากความ
 เป็นผู้ฉลาด เมื่อสรุปกุศล ๓ ประการดังกล่าวลงในกุศลที่เป็นญาณวิปยุตตจิต มีได้เพียง ๒ ประการ
 เท่านั้น (คือ ไม่มีโรค และ ไม่มีโทษ) ส่วนกุศลที่เป็นญาณสัมปยุตตจิตย่อมครอบคลุมกุศลทั้ง ๓
 ประการนี้

^{๑๗} ยเถว ทิ กจจิ นุ โภโต กุสลนติ รูปกาเย อนาตุรตตาย อเคลณญเณน นิพพยาธิตาย อาโรคยภูฏเนน กุสล
 วุตต ๑ เหว อรุปรหมเมว กิเลสตุรตตาย กิเลสเคลณญสส จ กิเลสพยาธินโน จ อภาเวเน อาโรคยตเถน กุสล เวทิตพพ ๑
 กิเลสวชชสส ปน กิเลสโทสสส กิเลสทรธสส จ อภาวา อนวัชชตเถน กุสล ๑ โกสลล วุจจติ ปญญา ๑ โกสลลโต สม
 ภูตตตา โกสลยสมภูตตเถน กุสล ๑

^{๑๘} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๘๖.

สรุปเป็นแผนผังกุศลจิตที่เป็น “สัมปยุต และวิปยุต” ได้ดังนี้

๓.๓.๒ ความหมายและประเภทของกุศลธรรม

ในคัมภีร์อรรถกถาอัฐสาลินี พระพุทธโฆสะ อธิบายคำว่า “ประเภทของกุศล” ไว้ดังต่อไปนี้

ประเภทของกุศลธรรม (กุสลา ธมมา)

ในคัมภีร์อรรถกถาชื่ออัฐสาลินี เนื่องจากเป็นคัมภีร์อรรถกถาที่ขยายความในคัมภีร์ธัมมสังคณีแห่งอภิธรรมปิฎก ดังนั้น ท่านพระพุทธโฆสะ จึงอธิบายจิตตามลำดับแห่งกุศลติกะมาติกา คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม และ อัพยาทธรรม เป็นต้น

ในบทมาติกาที่ว่าด้วยกุศลธรรมนี้ (กุสลา ธมมา) จำแนกได้เป็น ๔ ประเภทคือ ๑. กามาวจรกุศลจิต ๒. รูปาวจรกุศลจิต ๓. อรูปาวจรกุศลจิต ๔. โลกุตตรกุศลจิต

กุศลประเภทที่ ๑ คือ กามาวจรกุศล

ความหมายของกามาวจรกุศล

ในคัมภีร์อรรถกถาอัฐสาลินี พระพุทธโฆสะ วินิจฉัยไว้ว่า

คำว่า กามาวจร (กามาวจร) ได้แก่ จิตที่นับเนื่องในกามาวจรธรรมทั้งหลาย ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า สภาวธรรมเป็นกามาวจร เป็นไฉน (ขันธ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งท่องเที่ยวอยู่ นับเนื่องอยู่ในภุมิระหว่างนี้) คือ เบื้องต่ำมือเวจिनรกเป็นที่สุด เบื้องบน มีฉกามาวจรสวรรค์ ชั้นปรนิมมิตตวสวัตติ เป็นที่สุด^{๑๙}

ในกามาวจรนั้น มีวจนัตถะ (ความหมายของถ้อยคำ) ดังต่อไปนี้ ว่าโดยอุทาน (คือโดยย่อ) กาม มี ๒ คือ วัตถุกาม และ กิเลสกาม บรรดากามทั้ง ๒ นั้น ว่าโดยอรรถ กิเลสกาม ได้แก่ ฉันทราคะ วัตถุกาม ได้แก่ วัฏฏะอันเป็นไปในภุมิ ๓

^{๑๙} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๘๗/๓๒๕.

อนึ่ง กิเลสคามชื่อว่า *กาม* เพราะใช้ในความหมายว่า ‘ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้ใคร่’ ส่วน วัตถุคามนอกนี้ชื่อว่า *กาม* เพราะใช้ในความหมายว่า ‘วัตถุอันสัตว์ทั้งหลายย่อมใคร่’ ก็กามทั้ง ๒ อย่าง นั้น ย่อมท่องเที่ยวไปในประเทศ(ส่วน)ใด ด้วยสามารถแห่งความเป็นไป ส่วนคือประเทศนั้น มี ๑๑ คือ อบายภูมิ ๔ มนุษยภูมิ ๑ เทวโลก ๖ ชั้น (รวมเป็นกามภูมิ ๑๑) กามย่อมท่องเที่ยวไปในที่นี้ (ส่วนคือ ประเทศนี้) เพราะฉะนั้น ที่นี้จึงชื่อว่า กามาวจร เหมือนประเทศเป็นที่ท่องเที่ยวไปของบุรุษผู้มีมือเกี่ยว

อีกอย่างหนึ่ง กามย่อมท่องเที่ยวไปในจิตนี้ ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์ แม้เพราะเหตุ นั้น จิตนี้ก็เรียกว่า *กามาวจร* กามนั้นย่อมท่องเที่ยวไปแม้ในรูปภพและอรุภพ แมื่ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ พึงทราบอุปมานี้ เหมือนเขากล่าวว่า สัตว์ที่ชื่อว่า ลูกโค เพราะมันส่งเสียงร้อง ที่ชื่อว่า กระบือ เพราะ มันนอนบนแผ่นดิน สัตว์มีจำนวนเท่าใดก็ตามจะส่งเสียงร้องหรือนอนบนแผ่นดินก็ตาม สัตว์ทั้งหมด เหล่านี้หาที่มีชื่ออย่างนั้นไม่ ก็อีกอย่างหนึ่ง จิตใด ย่อมท่องเที่ยวไปสู่ปฏิสนธิในกาม กล่าวคือ *กามภพ* เพราะเหตุนี้ จิตนี้จึงชื่อว่า *กามาวจร*^{๒๐}

สรุปได้ว่า คำว่า *กามาวจร* (กาม+อวจร) กาม แปลว่า ความใคร่ ความต้องการ ความปรารถนาแห่งจิต จำแนกเป็น ๒ ประการ คือ กิเลสคาม ได้แก่ ฉันทราคะ วัตถุคาม ได้แก่ วัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ (อบายภูมิ ๔ มนุสสภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖) รวมเป็น กามภูมิ ๑๑

ประเภทของกามาวจรกุศลจิต

กามาวจรกุศลจิต หรือ ที่เรียกว่า มหากุศลจิต มี ๘ ประการ คือ

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ : สภาวธรรม ที่เป็นกุศล คือจิตที่เป็นกามาวจร ซึ่งเป็นกุศล *สหคตด้วยโลมนัส สัมปยุตด้วยญาณ* มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้นผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปปพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชณา อพยาบาท สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชัญญะ สมณะ วิปัสสนา ปคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใน สมัยนั้น *สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล*

^{๒๐} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๘๔-๑๘๕.

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒ : สภาวธรรม ที่เป็นกุศล คือจิตที่เป็นกามาวจร ซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ ไต ๆ เกิดขึ้น โดยมีเหตุชักจูง (สังขารเรน) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล^{๒๑}

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๓ : สภาวธรรม ที่เป็นกุศลคือจิตที่เป็นกามาวจร ซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ (วิปยุตจากญาณ) มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็น อารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวธรรมที่ ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใน สมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล^{๒๒}

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๔ : สภาวธรรม ที่เป็นกุศล คือจิตที่เป็นกามาวจร ซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ (วิปยุตจากญาณ) มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็น อารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น โดยมีเหตุชักจูง (สังขารเรน) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล^{๒๓}

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๕ : สภาวธรรม ที่เป็นกุศล คือจิตที่เป็นกามาวจร ซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ (ประกอบด้วยปัญญา) มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็น อารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา ฯลฯ ปศคาหะ และอวิกเข ปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใน สมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อ ว่าเป็นกุศล^{๒๔}

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๖ : สภาวธรรม ที่เป็นกุศล คือจิตที่เป็นกามาวจร ซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ (ประกอบด้วยปัญญา) มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็น อารมณ์ หรือ ปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น โดยมีเหตุชักจูง (สังขารเรน) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล^{๒๕}

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๗ : สภาวธรรม ที่เป็นกุศลคือจิตที่เป็นกามาวจร ซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ (วิปยุตจากญาณ) มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็น อารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวธรรมที่ ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใน สมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล^{๒๖}

^{๒๑} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๖/๕๒.

^{๒๒} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๗/๕๒.

^{๒๓} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๘/๕๓.

^{๒๔} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๐/๕๓-๕๔.

^{๒๕} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๖/๕๕.

^{๒๖} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๗/๕๕-๕๖.

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๘ : สภาวธรรม ที่เป็นกุศล คือจิตที่เป็นกามาวจร ซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ (วิปยุตจากญาณ) มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็น อารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น โดยมีเหตุชักจูง (สังขารณ) ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล^{๒๗}

คำศัพท์ที่น่าสนใจในสเหตุกะกามาวจรกุศลนี้ คือ “สเหตุกะ ญาณสัมปยุต ญาณวิปยุต โสมนัส อุเบกขา” คำว่า “สเหตุกะ” คือ จิตที่มีเหตุประกอบ คำว่า เหตุ ในที่นี้ ก็คือกุศลเหตุ ประกอบด้วยเหตุ ๓ คือ “อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ”

ความหมายของญาณสัมปยุตต์ และญาณวิปยุตต์

คำว่า “ญาณสัมปยุต” แปลว่าประกอบพร้อมแล้วด้วยญาณ หรือประกอบด้วยปัญญา ใน อัญญาสาลินี ท่านอธิบายไว้ดังนี้^{๒๘}

คำว่า ญาณสัมปยุต (ญาณสมปยุตต์) แปลว่า สัมปยุตด้วยญาณ อธิบายว่า ประกอบด้วยอาการ มีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นเสมอกัน เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ญาณนั้นสัมปยุตด้วยลักษณะนี้ คือเกิดพร้อมกัน (เอกุปปาทา) ดับพร้อมกัน (เอกนิโรธา) มีวัตถุเดียวกัน (เอกวัตถุกา) มีอารมณ์ เดียวกัน (เอการมมณา)^{๒๙}

คำว่า “ญาณ” ก็คือปัญญา หรือโมหะนั่นเอง เป็นญาณที่ประกอบด้วยเหตุและผล ซึ่งผ่านการกลั่นกรองจากปัญญานี้ ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า “ญาณสัมปยุตต์” (ญาณ แปลว่า ความรู้ที่เกิดจากปัญญา, สัมปยุตต์ แปลว่าประกอบด้วย) การถือเอาสิ่งที่ตนเองรู้ ตนเห็น โดยปราศจากการ ใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้ถึงเหตุและผลเป็นความเชื่อ ที่ขาดปัญญา พิจารณาถึงเหตุผล ความเชื่อเช่นนี้ เรียกว่า “ญาณวิปยุตต์” อนึ่ง ถ้าเชื่อตามเขวาก็เรียกว่าญาณวิปยุตต์ การเชื่อโดยปราศจาก สติปัญญาก็ดี เชื่อตามคนอื่นว่าก็ดี ไม่จัดเป็นปัญญาในทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นอาการของ โมหะ หรือโมหเหตุ คือความหลง ความไม่รู้จริงตามสภาวะของอารมณ์^{๓๐} พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่อง ศรัทธาไว้ในที่ใด สอนไว้ในธรรมบทไหนก็ตามที่ พระองค์จะทรงสอนเรื่องของปัญญาไว้ในที่นั้นๆ ด้วย เสมอ ทั้งนี้และทั้งนั้นก็เพื่อป้องกัน “ความเชื่อแบบมงาย” สมดังที่พระพุทธองค์ตรัสต่อไปว่า “กาลา มะทั้งหลาย เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองท่านนั้นว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ผู้รู้ดีเตียน ธรรมเหล่านี้ที่บุคคลถือปฏิบัติบริบูรณ์แล้วย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์”

^{๒๗} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๙๙/๕๗.

^{๒๘} ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, จิตวิทยาในพระไตรปิฎก, หน้า ๓๔๐-๓๔๓.

^{๒๙} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๗๓/๕๐๔.

^{๓๐} โมโห จิตตสส อนธการลกขโณ อณญาณลกขโณ วา อสมปฏิวะธโร อารมมณสภาวจาทรโโส วา อสมมาปฏิบัติปัจจุภูฏาโน อนธการปัจจุภูฏาโน วา อโยนิโสมนสิการปฏฐาโน สพพากุสลาโน มุลนติ ทฎฐพ โท ฯ อ่างใน วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๔๓-๔๔.

เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายควรละ(ธรรมเหล่านั้น) เสีย กาลามะทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจเรื่องนั้น
 อย่างไร คือ โลกะ(ความอยากได้) เมื่อเกิดขึ้นภายในบุคคล ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูล “ไม่
 เกื้อกูล พระพุทธเจ้าข้า” “กาลามะทั้งหลาย ก็บุรุษบุคคลผู้มีโลกะนี้ ถูกโลกะครอบงำ มีจิตถูกโลกะ
 กลุ้มรุม ฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ล่วงเกินภรรยาของผู้อื่นบ้าง พุดเท็จบ้าง ชักชวนผู้อื่นเพื่อสิ่งที่ไม่
 เกื้อกูลเพื่อทุกข์บ้างหรือ” “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “กาลามะทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจเรื่องนั้น
 อย่างไร คือ โทสะ(ความคิดประทุษร้าย) เมื่อเกิดขึ้นภายในบุคคล ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลหรือไม่
 เกื้อกูล” “ไม่เกื้อกูล พระพุทธเจ้าข้า” “กาลามะทั้งหลาย ก็บุรุษบุคคลผู้มีโทสะนี้ ถูกโทสะครอบงำ มี
 จิตถูกโทสะกลุ้มรุม ฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ล่วงเกินภรรยาของผู้อื่นบ้าง พุดเท็จบ้าง ชักชวน
 ผู้อื่น
 เพื่อสิ่งที่ไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์บ้างหรือ” “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

“กาลามะทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร คือ โมหะ (ความหลง)เมื่อเกิดขึ้นภายใน
 บุคคล ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูล” “ไม่เกื้อกูล พระพุทธเจ้าข้า” “กาลามะทั้งหลาย ก็บุรุษ
 บุคคลผู้มีโมหะนี้ ถูกโมหะครอบงำ มีจิตถูกโมหะกลุ้มรุม ฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ล่วงเกินภรรยาของ
 ผู้อื่นบ้าง พุดเท็จบ้าง ชักชวนผู้อื่นเพื่อสิ่งที่ไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์บ้างหรือ” “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

“กาลามะทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร คือ ธรรมเหล่านี้ เป็นกุศลหรืออกุศล”
 “เป็นอกุศล พระพุทธเจ้าข้า” “เป็นธรรมที่มีโทษหรือไม่มีโทษ” “เป็นธรรมที่มีโทษ พระพุทธเจ้าข้า”
 “เป็นธรรมที่ผู้รู้ดีเตียนหรือผู้รู้สรรเสริญ” “เป็นธรรมที่ผู้รู้ดีเตียน พระพุทธเจ้าข้า” “ธรรมเหล่านี้ที่
 บุคคลถือปฏิบัติบริบูรณ์แล้วย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์หรือไม่ หรือท่านทั้งหลายมีความเข้าใจ
 ในเรื่องนี้อย่างไร” “ธรรมเหล่านี้ที่บุคคลถือปฏิบัติบริบูรณ์แล้วย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์
 ข้าพเจ้าทั้งหลายมีความเข้าใจในเรื่องนี้อย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”^{๓๑} สูตรนี้ ในบาลีเรียกว่า เกสปุตตย
 สูตร ที่ชื่อกาลามสูตร เพราะทรงแสดงแก่ชนเผ่ากาลามะ เป็นชื่อของพวกกษัตริย์ชาวเกสปุตตนิคม^{๓๒}

จากที่กล่าวมาจะกล่าวได้ว่า “การพิสูจน์ความรู้เกี่ยวกับศรัทธา” ก็ได้ เพราะเป็นเหตุผลในการ
 พิสูจน์หลักความมีอยู่แห่งศรัทธาในพระพุทธศาสนา

คำว่า ญาณ (ญาณสมปยุต) ที่แปลว่าประกอบด้วยญาณ (ปัญญา) หรือแปลว่ารู้ ในคัมภีร์มัหม
 สังคณี ท่านอธิบายว่า ญาณที่เป็นความรู้เกี่ยวกับสภาพธรรม ๑๐ ประการดังนี้คือ “อโมหะ เป็น
 ความไม่รู้ ๘ ประการ คือ (๑) ความรู้ในทุกข์ (๒) ความรู้ในทุกขสมุทัย (๓) ความรู้ในทุกขนิโรธ (๔)
 ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (๕) ความรู้ในส่วนอดีต (๖) ความรู้ในส่วนอนาคต (๗) ความรู้ใน
 ส่วนอดีตและส่วนอนาคต (๘) ความรู้ในปฏิจจสมุปปาตว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี
 ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไป

^{๓๑} คุรยละเอียดใน อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๕-๒๖๓.

^{๓๒} อง.ติก.อ.(บาลี) ๒/๖๖/๒๐๒.

กำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาดภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดีปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญาทริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทับปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ที่มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าอโมหะ”^{๓๓} หมายความว่า จิตที่เป็นญาณสมปยุตต์ประกอบด้วยปัญญา คืออโมหเหตุ

จากข้อความดังกล่าวมานี้ พระพุทธโฆสะ ได้อธิบายเพิ่มเติมคำว่า ญาณเป็นชื่อของปัญญาไว้ดังนี้^{๓๔}

ธรรมที่ชื่อว่าปัญญา (ปญญา) เพราะอรรถว่า การประกาศให้รู้เนื้อความนั้นๆ กล่าวคือกระทำเนื้อความนั้นๆ ให้ปรากฏแจ่มแจ้ง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าปัญญา เพราะยอมรู้สภาวะธรรมทั้งหลายโดยประการต่างๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นนั้นๆ คำนี้เป็นบทแสดงสภาวะของปัญญานั้น, อากาที่รู้ทั่ว ชื่อว่าชานนา คือกิริยาที่รู้ชัด, ปัญญาชื่อว่าวิจย เพราะค้นหาธรรมมีความไม่เที่ยงเป็นต้น คำว่า ปวิจยะ (ปวิจย-ความเลือกสรร) นี้ ท่านเพิ่มอุปสรรคเข้ามา ปัญญาชื่อว่าธรรมวิจย เพราะค้นหาธรรมคือสังขะ ๔ (คือธรรมวิจย ได้แก่ผู้ค้นหาธรรมคือสังขะ) ธรรมที่ชื่อว่าสลักขณา ด้วยอำนาจการกำหนดอนิจจลักษณะเป็นต้นได้ สลักขณานั้นแหละ ตรัสเรียกว่า อุปลักขณา ปัจจุปลักขณา โดยความต่างกันแห่งอุปสรรค ความเป็นแห่งบัณฑิต ชื่อว่าปณทิจจะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ฉลาด ชื่อว่าโกศลละ ความเป็นแห่งธรรมที่ละเอียด ชื่อว่าเนปญญะ ความเป็นแห่งการทำให้แจ้งซึ่งความไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่าเวกัทยะ, ปัญญาที่ชื่อว่าจินตา ด้วยสามารถแห่งการคิดลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาที่ชื่อว่าจินตา เพราะเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ย่อมยังบุคคลนั้นให้คิดอนิจจลักษณะ เป็นต้น ปัญญาที่ชื่อว่าอุปปริกษา เพราะใคร่ครวญอนิจจลักษณะ เป็นต้น คำว่า ภูริ เป็นชื่อของแผ่นดิน

จริงอยู่ ปัญญาที่เรียกว่าภูริ ดุจแผ่นดิน เพราะอรรถว่าตั้งมั่นและกว้างขวาง เพราะเหตุนี้จึงตรัสเรียก แผ่นดินว่า ภูริ บุคคลชื่อว่ามีปัญญาดังแผ่นดิน เพราะประกอบด้วยปัญญาอันกว้างขวาง ไพบูลย์เสมอด้วยแผ่นดินนั้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่าภูรินี้ เป็นชื่อของปัญญา ปัญญาชื่อว่าภูริ เพราะยอมยินดีในอรรถที่เป็นจริง ปัญญาที่ชื่อว่าเมธา เพราะทำลายเบียดเบียนกิเลสเหมือนสายฟ้าผ่าภูเขาหิน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเมธา เพราะเรียนและทรงจำได้เร็วพลัน ปัญญาที่ชื่อว่าปริณายิกา เพราะเกิดแก่ผู้ใด ย่อมนำผู้นั้นไปในการปฏิบัติประโยชน์เกื้อกูล และ ในการแทงตลอดลักษณะ ตามความเป็นจริงในสัมปยุตธรรม ปัญญาที่ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะยอมเห็นแจ้งธรรมทั้งหลายด้วยสามารถแห่งอนิจจ

^{๓๓} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๖๓/๒๖๑-๒๗๓.

^{๓๔} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑๔๐-๑๔๒.

ลักษณะเป็นต้น ปัญญาที่ชื่อว่าสัมปชัญญะ เพราะย่อมรู้อริยลักษณะเป็นต้นโดยประการต่างๆ โดยชอบ

ปัญญาที่ชื่อว่า ปโตหะ (ปฏัก) เพราะแทงจิตที่คดโกงวิ่งไปผิดทางให้ขึ้นสู่ทาง เหมือนปฏักแทงม้าสินธพ ที่วิ่งไปผิดทางให้ไปถูกทาง ปฏักคือปัญญานั้นแหละชื่อว่า ปัญญาคือปฏัก ที่ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการเห็น อินทรีย์คือปัญญา เรียกว่า *ปัญญินทรีย์* ปัญญานั้นเองเป็นอินทรีย์ ก็ชื่อว่า *ปัญญินทรีย์* ที่ชื่อว่า *ปัญญาพละ* เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะอวิชา ศาสตร์คือปัญญานั้นแหละ ชื่อว่า *ปัญญาสัตถะ* (ปัญญาสัตถ) เพราะอรรกว่าตัดกิเลส ปราสาทคือปัญญานั้นแหละชื่อว่า *ปัญญาปาสาทะ* (ปัญญาปาสาท) เพราะอรรกว่าสูงยิ่ง แสงสว่างคือปัญญา เทียว ชื่อว่า *ปัญญาอาโลกะ* (ปัญญาอาโลโก) เพราะอรรกว่าการส่องแสง โสภาคือปัญญา เทียว ชื่อว่า *ปัญญาโอภาสะ* (ปัญญาโอภาโส) เพราะอรรกว่าสว่าง ประทีปคือปัญญา ชื่อว่า *ปัญญาปชโชตะ* (ปัญญาปชโชโต) เพราะอรรกว่าโชติช่วง

จริงอยู่ บุคคลผู้มีปัญญานิ่งแล้วโดยบัลลังก์เดียว หมิ่นโลกธาตุก็แสงสว่างเป็นอันเดียวกัน มีโอภาสเป็นอันเดียวกัน มีการโชติช่วงเป็นอันเดียวกัน ด้วยเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสพระดำรัสนั้นไว้แล้ว

ก็บทปัญญาทั้ง ๓ เหล่านี้ แม้บทเดียวก็สำเร็จเนื้อความได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระสูตรทั้งหลาย ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต) ตามอัธยาศัยของสัตว์ทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างเหล่านี้มี ๔ อย่าง แสงสว่าง ๔ อย่างอะไรบ้าง? คือ (๑) แสงสว่างแห่งดวงจันทร์ (๒) แสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ (๓) แสงสว่างแห่งไฟ (๔) แสงสว่างแห่งปัญญา ภิกษุทั้งหลาย แสงสว่าง ๔ เหล่านี้แล ภิกษุทั้งหลาย บรรดาแสงสว่าง ๔ เหล่านี้ แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ ภิกษุทั้งหลาย โอภาส ๔ เหล่านี้ ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย ความโชติช่วง ๔ เหล่านี้ ก็ฉนั้น”^{๓๕}

แม้ในนิทเทสนี้ พระองค์ก็ทรงทำเทศนาโดยสมควรแก่พระสูตรนั้นเหมือนกัน เพราะว่าเนื้อความเมื่อทรงจำแนกโดยอาการมีใช้น้อย ย่อมชื่อว่าเป็นการจำแนกดีแล้ว สัตว์ทั้งหลายพวกหนึ่ง ย่อมตรัสรู้ได้โดยประการอย่างหนึ่ง และพวกอื่นก็ตรัสรู้ได้โดยประการอื่น *กัรตนะคือปัญญา* เรียกว่า ปัญญารัตนะ ด้วยอรรกว่ากระทำความยินดี ด้วยอรรกว่าให้ความยินดี ด้วยอรรกว่าให้เกิดความยินดี ด้วยอรรกว่าปลื้มใจ ด้วยอรรกว่าปรากฏได้โดยยาก ด้วยอรรกว่าชั่ง (เปรียบ) ไม่ได้ ด้วยอรรกว่าเป็นเครื่องใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม ที่ชื่อว่าอโมหะ เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายไม่ลุ่มหลง หรือว่าตัวปัญญาเองย่อมไม่หลงในอารมณ์ หรือว่า สิ่งนั้นเป็นเพียงไม่หลงไหลไปเท่านั้น บทแห่งธรรมวิจยะ มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

^{๓๕} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔๓-๑๔๕/๒๐๙-๒๑๐.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงตรัสธรรมวิจยะนี้อีก ตอบว่า เพื่อแสดงความที่โหมะเป็น ปฏิปักษ์ต่อโหมะ เพราะฉะนั้น จึงแสดงธรรมวิจยะนี้ โอโหมะนั้นมิใช่เป็นธรรม นอกจากโหมะอย่าง เดียว ที่แท้เป็นปฏิปักษ์ต่อโหมะด้วย *ชื่อว่าโหมะ* กล่าวคือธรรมวิจยะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง ประสงค์เอาในที่นี้ ทัฏฐิที่เป็นจริง เป็นเครื่องนำออกจากภพและเป็นกุศล *ชื่อว่าสัมมาทัฏฐิ*^{๓๖}

ญาณสัมปยุตต์ เป็นความรู้ที่เกิดจากความเห็นถูก เห็นตรง เห็นไม่ผิด หรือ ความคิดที่ ถูกต้อง เรียกว่า “*กัมมัสสกตาญาณ*”^{๓๗}

ในอภิธรรมปิฎก คัมภีร์วิภังค์ ท่านกล่าวไว้ว่า “กัมมัสสกตาญาณ คือปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทัฏฐิ (๑๐) ซึ่งมี ๑๐ ลักษณะดังนี้ว่า “ทานที่ให้ แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเช่นสรวงมีผล ผลวิบากของกรรมที่ทำดีทำชั่วมีอยู่ โลกนี้มี โลก หนามี มารดามีคุณ บิดามีคุณ สัตว์ผู้เกิดผุดขึ้นมีอยู่ สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบรู้แจ้งโลก นี้และโลกหน้าด้วยตนเองแล้วสอนให้ผู้อื่นรู้แจ้งมีอยู่ในโลก” ดังนี้ *นี้เรียกว่า กัมมัสสกตาญาณ*^{๓๘}

สรุปได้ว่า *ปัญญา* หรือญาณประเภทนี้เป็นโลกียปัญญา เพราะเป็นญาณที่ประกอบใน กามาวจรโสภณจิต ที่เป็นฝ่ายญาณสัมปยุตต์เท่านั้น เป็น*กัมมัสสกตาสัมมาทัฏฐิ* หรือในที่บางแห่งท่าน เรียกว่า “*โลกียสัมมาทัฏฐิ*”

สาเหตุที่เป็นปัจจัยให้เกิดของญาณหรือปัญญา

เหตุให้เกิดญาณสัมปยุตต์ มี ๔ ประการ

๑. ปัญญาส่วตตนิคมมุปนิสสยตา ปฏิสนธิมาโดยอาศัยกุศลกรรมที่ประกอบด้วยปัญญา
๒. อพยาปชชโลภูปปตติยา เกิดในชาติที่หมดความกังวลห่วงใยปราศจากความพยาบาท มีโอกาสได้เขาวัดฟังธรรม
๓. กิเลสทุรตา ห่างไกลจากกิเลส ไม่สนใจในการแสวงหากิเลสธรรม
๔. อินทรีย์ปริปากตา มีปัญญินทรีย์แก่กล้า คือมีอายุระหว่าง ๔๐ ถึง ๕๐ ปี ที่เรียกว่า ปัญญาทสภว้ย อันเป็นวัยที่มีปัญญาพิจารณาโดยรอบคอบถึงเหตุผล

เหตุให้เกิดญาณสัมปยุตตธรรม อีกนัยหนึ่ง มี ๗ ประการ

๑. ปริปุจฉกตา ชอบไต่ถามปัญหาธรรมต่างๆ
๒. วตตุวิสุทฺธิกิริยา ชอบสะอาดทั้งกายใจ ตลอดจนวัตถุเครื่องใช้สอย

^{๓๖} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑๔๐-๑๔๒.

^{๓๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๓, *กัมมัสสกตาญาณ* คือญาณรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน คือ ทำดีได้ ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น อ้างใน อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๗๖๘/๔๔๐.

^{๓๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๓/๕๐๙.

๓. อินทริยสมตตปฏิปาทนา ขอบรักษามอินทริย ๕ มี ศรัทธา เป็นต้น ให้ทรงไว้โดยสม่ำเสมอ

๔. ทุப்புณญบุคคลปริวชชา ขอบหลีกเลี่ยงให้พ้นจากบุคคลผู้ไม่มีปัญญา

๕. ปณญวตบุคคลเสวนา ขอบคบหาสมาคมกับบุคคลผู้เป็นบัณฑิต

๖. คมภีรญาณจริยปัจจเวกขณา ขอบพิจารณาธรรมที่ลึกซึ้ง

๗. ตถิมุตตตา ขอบในการน้อมจิตแสวงหารสแห่งธรรมที่ต้องตรีกตรองอันทำให้เกิดปัญญา^{๓๙}

คำว่า ญาณคือปัญญา (กุสญาณ) เป็นสภาพที่ตัดอกุศลธรรม หรือทำอกุศลให้เบาบางลง ดังข้อความว่า “**ญาณ** ชื่อว่ากุสะ เพราะทำอกุศลอันบัณฑิตเกลียดให้สิ้นสุด หรือเบาบาง อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **กุศล** เพราะอรรถว่า อันญาณชื่อกุสนั้นพึงตัด คือพึงถือเอา พึงให้เป็นไปทั่วด้วยกุสญาณนั้น อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่า ธรรมแม้เหล่านี้ ย่อมตัดส่วนสังกิเลสที่ถึงส่วนทั้งสอง คือที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิด เหมือนหย้าค้าย่อมบาดส่วนแห่งมือที่ลูบคมหย้าทั้งสอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่า ย่อมตัดคือ ย่อมทำลายอกุศลเหมือนหย้าค้าย ฉะนั้น”^{๔๐}

คำว่า “**วิปยุตต์**” (วิปยุตต์) ท่านอธิบายไว้ดังนี้ว่า จิตดวงใดไม่ประกอบด้วยญาณ เพราะเหตุนั้น จึงดวงนั้น ชื่อว่าญาณวิปยุต คือ ไม่ประกอบด้วยญาณ ซึ่งท่านพุทธโฆสะ อธิบายในกุศลดวงที่ ๓ ไว้ดังนี้ว่า ในกุศลจิตดวงที่ ๓ บทว่า **ญาณวิปยุต** ความว่าจิต**ไม่ประกอบด้วยญาณ** ชื่อว่าญาณวิปยุต (ไม่ประกอบด้วยญาณคือปัญญาเจตสิก) ถึงจิตญาณวิปยุต นี้ จะรำเรงยินดีแล้วในอารมณ์ แต่ว่าในกุศลจิตดวงที่ ๓ นี้ ไม่มีญาณเป็นเครื่องกำหนด เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นญาณวิปยุตนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเกิดขึ้นในกาลที่พวกเขาเด็กเล็กๆ เห็นภิกษุแล้วไหว้ด้วยคิดว่า “ภิกษุรูปนี้ เป็นพระเถระของพวกเรา” ดังนี้ และในกาลต่างๆ มีการไหว้พระเจดีย์และการฟังธรรม เป็นต้น โดยนัยนั้นนั้นแหละ ส่วนในพระบาลี ปัญญาในจิตที่เป็นกุศลจิตดวงที่ ๓ นี้ ย่อมขาดหายไปในฐานะ, ๗ แห่งคำที่เหลือเป็นไปตามปกติ คือเช่นกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล^{๔๑}

จิตที่เป็นสังขาร (มีเหตุจงใจ หรือเหตุชักชวน) ท่านพระพุทธโฆสะ อธิบายไว้ดังนี้

คำว่า “**โดยมีเหตุชักจูง**” (สสงฺขารเณ) นี้เท่านั้น เป็นคำยังไม่เคยพรรณนา พึงทราบเนื้อความแห่งคำว่า **โดยมีเหตุชักจูง (สสงฺขารเณ)** นั้น มีอรรถวิเคราะห์ดังนี้ สภาวะธรรมใด ย่อมเป็นไปกับด้วยเหตุจูงชักจูง เพราะเหตุนี้ สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยเหตุชักจูง (สสงฺขาร

^{๓๙} ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, พุทธปรัชญาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (พิษณุโลก : บริษัทโพกัสพินด์ จำกัด, ๒๕๖๐), หน้า ๕๗๓-๕๗๔.

^{๔๐} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๓๘.

^{๔๑} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๕๗.

เรน) [ธรรมที่ชื่อว่า **สังขาร** คือการชักชวน เพราะเป็นไปกับด้วย**สังขาร**] อธิบายว่า “สภาวะธรรมนั้น ย่อมเป็นไปกับด้วยกลุ่มแห่งปัจจัยนั้น อันมีเหตุชักจูง มีความเพียร มีอุบาย” จริงอยู่ ปฐมจิต (มหา กุศลจิต ดวงที่ ๑) ย่อมเกิดขึ้น เพราะหมู่แห่งปัจจัย มีอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น อันใด จิตดวงที่ ๒ นี้ (มหา กุศลจิต ดวงที่ ๒) ก็ย่อมเกิดขึ้น เพราะหมู่แห่งปัจจัยโดยมีปัจจัยคือความเพียร มีอุบายนั้น เหมือนกัน พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งกุศลจิตดวงที่ ๒ นั้น อย่างนี้ว่า “ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ อาศัยอยู่ในที่สุตแห่งวิหาร เมื่อถึงเวลากวาดลานพระเจดีย์ หรือถึงเวลาบำรุงพระเถระ หรือ ถึงวันฟัง ธรรม ก็คิดว่า “เมื่อเราเดินไปแล้ว เดินกลับมา สถานที่จักไกลเหลือเกิน เราจักไม่ไปหละ” ดังนี้ แล้ว กลับคิดอีกว่า “ชื่อว่า การปิดกวาดลานพระเจดีย์ หรือการบำรุงพระเถระ หรือการไม่ไปฟังธรรม ไม่ สมควรแก่ภิกษุ เราจักไป” ดังนี้แล้วจึงไป กุศลจิตที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ผู้ถูกปัจจัยคือความเพียรของ ตน หรือถูกผู้อื่นแสดงโทษในการไม่ทำวัตรเป็นต้น และอาณิสงสีในการกระทำวัตรเป็นต้น แล้วกล่าว สอนอยู่ หรือแก่ภิกษุที่ถูกสั่งให้กระทำอยู่ ด้วยอำนาจการข่มเท่านั้น ว่า ‘เจ้าจงมา จงกระทำสิ่งนี้’ ดังนี้ ชื่อว่าเป็นจิตที่เป็นกุศล ย่อมเกิดขึ้นโดยมีสังขาร มีหมู่แห่งปัจจัยมีเหตุจูงใจ” ดังนี้แล^{๔๒}

อีกนัยยะหนึ่ง ท่านอธิบายไว้ในมหา กุศลดวงที่ ๔ อีกว่า “จิตที่เกิดขึ้นโดยมีเหตุจูงใจ หรือ เหตุชักจูง (อสงขารเรน) บัณฑิตพึงทราบ ว่า “บุคคลย่อมหาได้ในกาลที่มารดา และบิดา จับพวกเด็ก เล็กๆ ที่ศีรษะ แล้งให้ไหว้พระเจดีย์เป็นต้น และเด็กเหล่านั้น แม่ต่างก็ไม่มี ความปรารถนา แต่ก็ยังพากันรำเรงยินดีเท่านั้น แล้วพากันไหว้” ดังนี้แล^{๔๓}

สรุปสาระสำคัญเกี่ยวกับกามาวจรกุศล

คำว่า “สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจร” คือ กามาวจรกุศล อกุศล วิบากแห่งกามาวจร ทั้งหมด อภัยกตกิริยาที่เป็นกามาวจรและรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกามาวจร ส่วน สภาวะธรรมที่ไม่เป็นกามาวจร คือสภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกามาวจร^{๔๔}

กามาวจรกุศลนี้เป็นไปในภูมิ ๓ หมายถึง การพรรณนากามาวจรกุศลจิต (เตภูมิกวณณนา) ที่นับเนื่องในภูมิ ๓ มี ๓ ประเภท ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ คือ (๑) กามาวจรกุศลจิตขั้นต่ำ หมายถึง ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาที่เป็นอธิปัตติ เกิดขึ้นสัมปยุตกับกามาวจรกุศลจิตขั้นต่ำ ในขณะที่ สภาวะธรรมเช่น ผัสสะ เวทนาเป็นต้นที่เกิดขึ้น ก็เป็นไปในขั้นต่ำ ชั้นกลางหรือชั้นประณีต โดยมีฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสาเป็นอธิปัตติ (๒) กามาวจรกุศลจิตชั้นกลาง หมายถึงฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ที่เป็นอธิปัตติ เกิดขึ้นสัมปยุตกับกามาวจรกุศลจิตชั้นกลาง ในขณะที่ สภาวะธรรมเช่น ผัสสะ เวทนา

^{๔๒} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๕๖-๓๕๗.

^{๔๓} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๕๘.

^{๔๔} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๐๑-๑๖๐๒/๓๘๖.

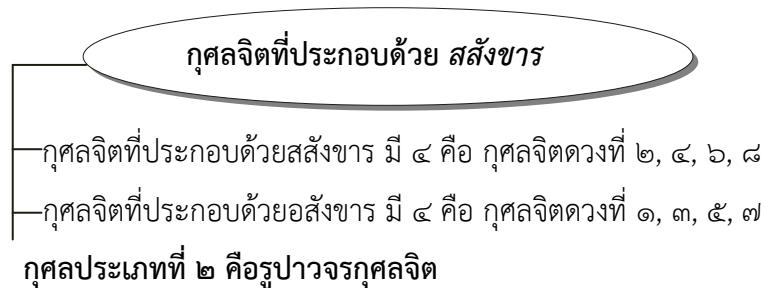
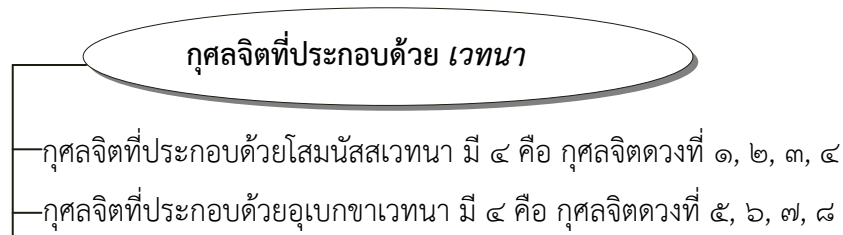
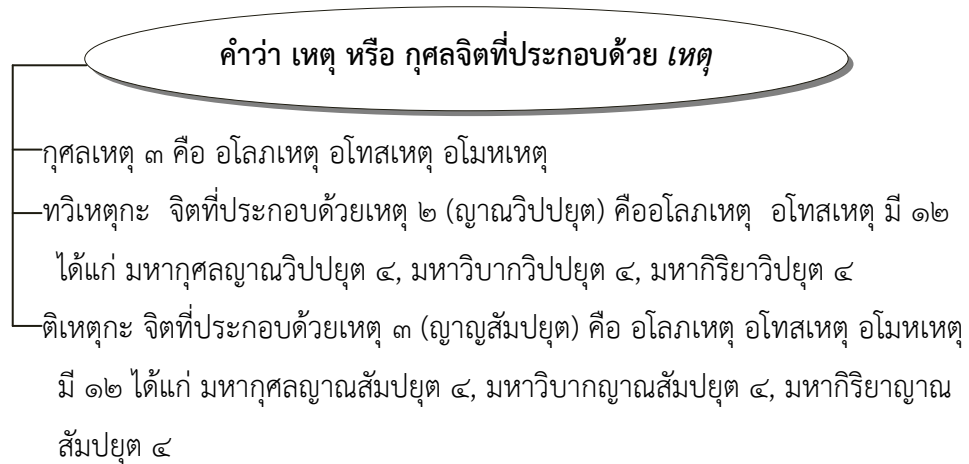
เป็นต้นที่เกิดขึ้น ก็เป็นไปได้ทั้งชั้นต่ำ ชั้นกลางหรือชั้นประณีต โดยมีฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสา เป็นอธิบดี (๓) กามาวจรกุศลจิตชั้นประณีต หมายถึง ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาที่เป็นอธิบดี เกิดขึ้น สัมปยุตกับกามาวจรกุศลจิตชั้นต่ำ ในขณะนั้น สภาวะธรรมเช่น ผัสสะ เวทนาเป็นต้นที่เกิดขึ้น ก็เป็นไปได้ ทั้งชั้นต่ำ ชั้นกลาง และชั้นประณีต โดยมีฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสาเป็นอธิบดี

ในกามาวจรกุศลจิตนี้ จิตที่เป็นญาณสัมปยุต มี ๔ จิตที่เป็นญาณวิปยุต มี ๔ จิตที่ประกอบด้วยโสมนัสสเวทนามี ๔ จิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนามี ๔ ดังนั้น คำว่า “ญาณสัมปยุต” คือจิตที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ (เรียกว่า ตีเหตุกะ) คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ คำว่า “ญาณวิปยุต” คือ จิตที่ประกอบด้วยเหตุ ๒ (ทวิเหตุกะ) คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ (ไม่ประกอบด้วยอโมหเหตุ) เพราะฉะนั้น กามาวจรกุศลจิตนี้ จึงเรียกชื่อว่า สเหตุกะที่เป็นกามาวจรจิต (คือกามาวจรจิตที่มีเหตุ ประกอบ) ดังตารางดังนี้

ญาณสัมปยุต คือจิตที่ประกอบด้วยกุศลเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ มี ๔ คือ	ญาณวิปยุต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ประกอบด้วยเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ
กามาวจรกุศลดวงที่ ๑ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๓ ญาณวิปยุตตจิต
กามาวจรกุศลดวงที่ ๑ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๔ ญาณวิปยุตตจิต
กามาวจรกุศลดวงที่ ๕ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๗ ญาณวิปยุตตจิต
กามาวจรกุศลดวงที่ ๖ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๘ ญาณวิปยุตตจิต
กามาวจรกุศลจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส ๔ และ อุเบกขา ๔ ดังตารางดังนี้	
โสมนัสสหคตะ คือ จิตที่ประกอบด้วยโสมนัสส เวทนา มี ๔ คือ	อุเบกขาสหคตะ คือจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา เวทนา มี ๔ คือ
กามาวจรกุศลดวงที่ ๑ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๕ ญาณวิปยุตตจิต
กามาวจรกุศลดวงที่ ๒ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๖ ญาณวิปยุตตจิต
กามาวจรกุศลดวงที่ ๓ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๗ ญาณวิปยุตตจิต
กามาวจรกุศลดวงที่ ๔ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๘ ญาณวิปยุตตจิต
กามาวจรกุศลจิตที่ประกอบด้วยสังขาร คือ มีเหตุจูงใจ และปรารถนารมณ์ทั่วไปโดยไม่มีสังขารคือไม่มีเหตุจูงใจ ดังตารางดังนี้	
สังขาร คือ จิตที่มีเหตุจูงใจ มี ๔ คือ	จิตที่ปรารถนารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยไม่มีเหตุจูงใจ มี ๔ คือ
กามาวจรกุศลดวงที่ ๒ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๑ ญาณวิปยุตตจิต
กามาวจรกุศลดวงที่ ๔ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๓ ญาณวิปยุตตจิต

กามาวจรกุศลดวงที่ ๖ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๕ ญาณวิปยุตตจิต
กามาวจรกุศลดวงที่ ๘ ญาณสัมปยุตตจิต	กามาวจรกุศลดวงที่ ๗ ญาณวิปยุตตจิต

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับกามาวจรกุศล สรุปเป็นแผนผังองค์ความรู้ ได้ดังนี้

ความหมายของรูปาวจร

ในอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ธัมมสังคณี พระพุทธองค์ตรัสว่าสภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจร คือ สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ (ฉานลาภีบุคคลผู้กำลังเข้ากุศลฉานสมาบัติที่เป็นรูปาวจร) ของผู้ที่กำลังอุบัติ (คือฉานลาภี ผู้กำลังอุบัติด้วยวิบากฉานจิตที่เป็นรูปฉาน) หรือ ของผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน๓ ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิระหว่างนี้ คือเบื้องต่ำกำหนดพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องสูง กำหนดเทพชั้นอนิรุทธภพเป็นที่สุด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ารูปาวจร

สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจร คือ สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าไม่เป็นรูปาวจร^{๔๕}

คำว่า “รูปาวจร” แยกเป็น “รูป+วจร” คำว่ารูป คือรูปพรหม หรือสภาวะธรรมที่เป็นจิต และเจตสิกที่เป็นอารมณ์ของรูปพรหม คำว่า วจร คือ เทียวไป หรือท่องเที่ยวไป ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า รูปาวจรคือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เป็นอารมณ์ของรูปพรหม หรือรูปพรหมรับอารมณ์ที่ท่องเที่ยวไปในขอบเขตของพรหมภูมิ เบื้องต่ำคือที่สุดแห่งพรหมโลกชั้นปฐมฌานภูมิชื่อปารีสัชชา และเบื้องสูงสุดคือพรหมโลกชั้นจตุตถฌานภูมิชั้นสุทธาวาสชื่ออกนิฐภูมิ

ประเภทของรูปาวจร

คำว่า “สภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจร” คือ ฌาน ๔ และ ฌาน ๕ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าไม่เป็นรูปาวจร ส่วน สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจร คือ สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าไม่เป็นรูปาวจร^{๔๖}

ประเภทของรูปฌาน ๕ (ปัญจฌาน) ดังนี้^{๔๗}

ปฐมฌาน	ที่ ๑	วิตก	วิจาร์	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
ทุติยฌาน	ที่ ๒	-	วิจาร์	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
ตติยฌาน	ที่ ๓	-	-	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
จตุตถฌาน	ที่ ๔	-	-	-	สุข	เอกัคคตา
ปัญจฌาน	ที่ ๕	-	-	-	-	อุเบกขา เอกัคคตา ^{๔๘}

คำว่าฌาน ในอรรถสาลินี ท่านพระพุทธโฆสะ อธิบายว่าฌาน มี ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน และ ลักขณูปนิชฌาน บรรดาฌานทั้ง ๒ นั้น สมาบัติ ๘ ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์มีปฏิวิกิจเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ฌานนั้นจึงถึงการนับว่า เป็นอารัมมณูปนิชฌาน

ส่วนวิปัสสนา มรรค และผล ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน บรรดาวิปัสสนามรรคผลเหล่านั้น วิปัสสนาชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะการเข้าไปเพ่งลักษณะ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น มรรคชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะกิจที่วิปัสสนาทำแล้วสำเร็จด้วยมรรค ส่วนผลชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะอันเป็นความจริง คือนิโรธสังขจะ บรรดาอารัมมณูปนิชฌาน และลักขณูปนิชฌานทั้ง

^{๔๕} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๘๙-๑๒๙๐/๓๒๖.

^{๔๖} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๐๓-๑๖๐๔/๓๘๖.

^{๔๗} ประพันธ์ ศรีฤทธิกิจ, จิตวิทยาแนวพุทธ, หน้า ๔๔๘-๔๕๑.

^{๔๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๙/๔๐๓, อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๔๐๐.

๒ นั้น ในที่นี้ท่านประสงค์เอาอารัมมณูปนิชฌาน เพราะฉะนั้น ฌานนั้น พึงทราบว่าเป็นชื่อว่าฌาน เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ หรือ เพราะเป็นเครื่องเผารธรรมที่เป็นข้าศึก ดังนี้^{๕๙}

ฌานที่ชื่อว่าที่ ๑ (ปฐมฌาน) เพราะเป็นลำดับแห่งการนับ ชื่อว่าที่ ๑ เพราะเกิดขึ้นก่อน ดังนี้ ก็มี ชื่อว่า ที่ ๑ เพราะพระโยคาวจร พึงเข้าก่อนดังนี้ ก็มี การกำหนดเมื่อนี้มีใช้แน่นอน เพราะพระโยคาวจร ผู้ได้สมบัติ ๘ มีวสีประพุดติมาจนชำนาญแล้ว ย่อมสามารถเพื่อจะเข้าฌานตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดก็ได้ สามารถเข้าฌานกระทำตั้งแต่ที่สุดลงมาถึงเบื้องต้นก็ได้ สามารถเข้าฌานหนึ่งภายในระหว่างก็ได้ ก็ฌานนั้น ชื่อว่าที่หนึ่ง เพราะอรรถว่าเกิดขึ้นก่อน ด้วยประการดังนี้^{๕๐}

คำว่า ฌาน นี้ เป็นอันท่านกล่าวว่า เป็นสภาพที่สกัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย^{๕๑}

คำว่า ฌานที่ ๑ นี้ เป็นท่านกล่าวว่า เป็นสภาพที่ระงับวิตกและวิจารณ์^{๕๒} (เพราะวิตกวิจารณ์สงบ)

คำว่า ความสงบ คือเพราะความก้าวล่วงธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ วิตกและวิจารณ์ เมื่ออธิบายว่า เพราะความที่วิตกและวิจารณ์ ไม่ปรากฏในฌานที่ ๒ ในบรรดาฌานทั้ง ๒ นั้น ธรรมที่เป็นปฐมฌานแม้ทั้งหมด ย่อมไม่มีในทุติยฌานแม้โดยแท้ เพราะว่า ธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้น ในปฐมฌานก็อย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ ก็อย่างหนึ่งก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็พึงทราบว่า คำที่ตรัสอย่างนี้ว่า เพราะวิตกและวิจารณ์สงบ เพื่อแสดงว่า การบรรลุทุติยฌานเป็นต้นเป็นอย่างอื่นจากปฐมฌาน ย่อมมีเพราะก้าวล่วงองค์หยาบๆ

ศรัทธาเรียกว่า ความผ่องใส ในบทว่าสัมปสาทนนะนี้ แม้ฌานก็เรียกว่าความผ่องใส เพราะประกอบด้วยความผ่องใส เหมือนผ้า ชื่อว่าผ้าเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว อีกอย่างหนึ่ง เพราะฌานนั้นยังจิตให้แจ่มใส เพราะประกอบด้วยความผ่องใส และเพราะความสงบความกำเริบวิตกและวิจารณ์นั้นจึงตรัสว่าสัมปสาทนนะ (ความผ่องใส)

สมาธิท่านเรียกว่า เอโกทิกภาวะ ดังนี้ สมาธิใด ย่อมผุดขึ้นเป็นเอก เพราะเหตุนั้น สมาธินั้น จึงชื่อว่าเอโกติ อธิบายว่า สมาธินั้นเป็นภาวะที่เลิศประเสริฐผุดขึ้น เพราะวิตกและวิจารณ์ไม่เจริญ (เกิดขึ้นในภายใน) จริงอยู่ แม้บุคคลผู้ประเสริฐที่สุด เขาก็เรียกว่า เป็นเอกในโลก ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง แม้จะกล่าวว่าสมาธิที่เว้นวิตกและวิจารณ์เป็นเอกไม่มีสหายผุดขึ้น ดังนี้ก็ควร อีกนัยหนึ่ง สมาธิใดย่อมยังสัมปยุตตธรรมให้ผุดขึ้น เพราะเหตุนั้น สมาธินั้น จึงชื่อว่า อูทิ คือยอมให้สัมปยุตตธรรมตั้งขึ้น สมาธินั้นเป็นเอกเพราะอรรถว่าประเสริฐด้วย และยังสัมปยุตตธรรมให้ผุดขึ้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เอโกทิ คำว่า เอโกทินี้ เป็นชื่อของสมาธิ ทุติยฌานใดยอมยังสมาธิชื่อว่า เอโกทินี้ให้เกิดให้เจริญ เพราะเหตุ

^{๕๙} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๗๗-๓๗๘.

^{๕๐} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๗๗.

^{๕๑} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๗๔.

^{๕๒} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๗๔.

นั้น ทุติยฆานนี้จึงชื่อว่า **เอโกทิกภาวะ** ก็เพราะสมาธินั้นเป็นเอกเป็นสภาวะ ที่ยังสัมปยุตธรรมให้ผุดขึ้นย่อมมีแก่จิต มีใจมีแก่สัตว์มีใจมีแก่ชีวะ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ว่า เจตโส เอโกทิกาวัง ดังนี้^{๕๓}

ในทุติยฆานที่กล่าววว่า ไม่วิตกไม่มีวิจาร์ (อวิตก อวิจาร์) มีวิเคราะห์ว่า “ชื่อว่าอวิตก (ไม่มีวิตก) เพราะอรรถว่า วิตกในทุติยฆานนี้ หรือของทุติยฆานนี้ไม่มี เพราะความที่วิตกนั้นละได้แล้วด้วยภาวนา ชื่อว่า อวิจาร์ (ไม่มีวิจาร์) โดยนัยนี้เหมือนกัน แม้ในคัมภีร์วิภังค์ พระพุทธองค์ก็ตรัสไว้ “วิตกนี้ และวิจาร์นี้ ย่อมสงบระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ให้ละลายไป ถูกทำให้แห้งไป ถูกทำให้ผากไป ถูกทำให้สิ้นสุด ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ ด้วยประการฉะนี้ ในข้อนี้หากมีผู้ท้วง แม้ด้วยคำนี้ว่า เพราะการเข้าไปสงบวิตกและวิจาร์” ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ก็สมบูรณ์แล้วมิใช่ หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสว่า “ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์อีกเล่า” ตอบว่า “ได้ความหมายนี้ สำเร็จแล้วอย่างนั้นนั่นแหละ แต่คำว่าไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์นี้ เป็นคำที่แสดงความซื่อแน่นก็หาไม่ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วมิใช่” หรือว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แบบนี้ว่า วิตกทวิจาร์นัง วูปสมมา ดังนี้ เพื่อแสดงว่า การบรรลุทุติยฆานเป็นต้นเป็นอย่างหนึ่งจากปฐมฆาน ย่อมมีได้เพราะก้าวล่วงองค์หยาบๆ ดังนี้

อนึ่ง คำว่า **ฆานที่ ๒** นี้ เป็นท่านกล่าวว่า เพราะปิติจางคลายไป (ปิตียา จ วิราคะ)^{๕๔} ความว่า ความรังเกียจหรือความก้าวล่วงปิตี มีประการตามที่กล่าวแล้ว **ชื่อว่าวิราคะ** (ความคลายราคะ) เพราะคลายปิตี และเพราะความสงบยิ่งขึ้นไปเล็กน้อย เนื้อความที่ประกอบนี้ พึงเห็นว่า วิราคะ (ความคลายราคะ) มีอรรถว่า “รังเกียจ แต่ว่า ในกาลใด จ ศัพท์ย่อมประมวลมาซึ่งความสงบวิตกและวิจาร์ ในกาลนั้น พึงทราบการประกอบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะคลายปิตี และเพราะความสงบวิตก และวิจาร์ ยิ่งขึ้นเล็กน้อย ก็ว่าด้วยการประกอบเนื้อความนี้ วิราคะ (ความคลายราคะ) มีอรรถว่าก้าวล่วง เพราะฉะนั้น พึงเห็นเนื้อความนี้ว่า เพราะการก้าวล่วงปิตี และ เพราะสงบวิตกและวิจาร์” ดังนี้^{๕๕}

อนึ่ง คำว่า **ฆานที่ ๓** นี้ เป็นท่านกล่าวว่า มีอุเบกขาอยู่ (อุเปกขโก จ วิหระติ) มีวิเคราะห์ว่า “ธรรมที่ชื่อว่า อุเบกขา เพราะอรรถว่า ย่อมเห็นโดยความเกิดขึ้น อธิบายว่า ย่อมเห็นเสมอ คือเห็นอยู่ โดยไม่ตกไปเป็นฝ่ายไหน พระโยคาวจรผู้พร้อมด้วยตติยฆาน ตรัสเรียกว่า อุเปกขโก (ผู้เข้าไปเพ่ง) เพราะประกอบด้วยอุเบกขาอันบริสุทธิ์ที่ไพบูลย์มีกำลังนั้น

อุเบกขามี ๑๐ อย่าง คือ

๑. ฉฬังคุเบกขา (อุเบกขามี ๖ คือ อุเบกขาของพระชฌนาสพคือตตรัมมชฌตตตา)

^{๕๓} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๘๒.

^{๕๔} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๗๔.

^{๕๕} วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๑/๒๐๔-๒๐๖, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๘๓-๘๔/๒๓๐-๒๓๒, อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๖๗-

๒. พรหมวิหารอุเบกขา (อุเบกขาในพรหมวิหารคือตัตรมัชฌัตตตา)
๓. โภชนังคุเบกขา (อุเบกขาในสัมโภชนังคคือตัตรมัชฌัตตตา)
๔. วิริยอุเบกขา (อุเบกขาคือความเพียร)
๕. สังขารอุเบกขา (อุเบกขาในฌานและวิปัสสนาคือปัญญา)
๖. เวทณูเบกขา (อุเบกขาเวทนา)
๗. วิปัสสนูเบกขา (อุเบกขาในวิปัสสนาคือปัญญา)
๘. ตัตรมัชฌัตตอุเบกขา (ตัตรมัชฌัตตเจตสิก)
๙. ฌานูเบกขา (อุเบกขาในฌานคือตัตรมัชฌัตตตา)
๑๐. ปาริสุทธิอุเบกขา (อุเบกขาทำสติให้บริสุทธิ์คือตัตรมัชฌัตตตา)^{๕๖}

คำว่า ฌานที่ ๔ เพราะละสุขและทุกข์ได้ (สุขสส จ ปหانا ทุกขสส จ ปหانا) ได้แก่ การละสุขทางกาย และทุกข์ทางกาย คำว่า เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิท (โสมนสสโทมนสฺสานํ อตถงคมา) ความว่า เพราะถึงการตั้งอยู่ไม่ได้แห่งธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ สุขทางใจ และ ทุกข์ทางใจ คำนี้ท่านอธิบายว่า เพราะละเสียแล้ว ถ้ามว่า ก็การละสุขและทุกข์ทางใจเหล่านั้น มีในกาลไร ตอบว่า ในขณะที่แห่งอุปจารฌานทั้ง ๔ จจริงอยู่ พระโยคาวจรละโสมนัสได้ในขณะแห่งอุปจาระของฌานที่ ๔ เท่านั้น ส่วนทุกข์ โทมนัส และสุขย่อมละได้ในขณะแห่งอุปจาระของฌานที่หนึ่ง ที่สอง และที่สาม โดยประการฉะนี้ บัณฑิตพึงทราบการละสุข ทุกข์โสมนัส และโทมนัส แม้ไม่ตรัสไว้โดยลำดับแห่งการละองค์ฌานเหล่านั้นแต่ก็ตรัสแต่ในฌานที่ ๔ นี้ โดยลำดับแห่งอุเทศแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย^{๕๗}

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสมาธิ ๓ เหล่าใดในพระสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมาธิ มี ๓ ประการเหล่านี้” คือ

๑. สมาธิที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ (สวิตักกสวิจารสมาธิ = ฌานที่ ๑)
๒. สมาธิที่ไม่มีวิตกและวิจารณ์ (อวิตักกวิจาร์มัตตสมาธิ = ฌานที่ ๒)
๓. สมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ (อวิตักกอวิจารณ์สมาธิ = ฌานที่ ๓ – ฌานที่ ๕)^{๕๘}

บรรดาสมาธิเหล่านั้น สวิตักกสวิจารสมาธิ และ อวิตักกอวิจารณ์สมาธิ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกแสดงไว้ในหนหลังแล้ว ส่วน อวิตักกวิจาร์มัตตสมาธิยังมีได้ทรงแสดงไว้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า เพื่อแสดงอวิตักกวิจาร์มัตตสมาธินั้น จึงทรงเริ่มปัญจนัยนี้ ในนิทเทศแห่งทุติยฌานในปัญจนัยนั้น บรรดาธรรมมีผัสสะเป็นต้น ธรรมมีเพียงวิตกที่ลดลง ส่วนในโกฏฐาสวารเนื้อความว่า ฌานมีองค์ ๔

^{๕๖} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๘๗.

^{๕๗} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๙๓-๓๙๔.

^{๕๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓, อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๔๐๐.

หน้าบินลงสู่ตอกปทุม ฉะนั้น วิจารมีความเป็นไปสงบ ไม่มีการแผ่ไปของจิตเกินไป เหมือนการกางปีกของนกตัวที่ต้องการบินไปในอากาศ และเหมือนภมรตัวที่บินลงที่ตอกปทุมแล้วบินเคล้าเคลียเบื้องบน ฉะนั้น

แต่ในอรรถกถาทุกนิบาต ท่านกล่าวไว้ว่า วิตกเป็นไปโดยการยกจิตขึ้นในอารมณ์ เหมือนนกใหญ่บินไปในอากาศ กระพือปีกทั้งสองให้จับลม แล้วให้ปีกทั้งสองติดลมบินไป เพราะว่าวิตกนั้นมีอารมณ์เป็นหนึ่งแนวแน่ ส่วนวิจารเป็นไปโดยการเคล้าอารมณ์ เหมือนนกใหญ่ขยับปีกเพื่อให้จับลมเป็นไป เพราะว่า วิจารนั้น มีการเคล้าในอารมณ์ ดังนี้. ถ้อยคำในอรรถกถาทุกนิบาตนั้น เหมาะสมอย่างยิ่งในการที่จิตผูกพันในอารมณ์เป็นไป แต่ว่าการแปลกกันแห่งวิตกและวิจารนั้น ย่อมปรากฏชัดในฉานที่หนึ่งและที่สอง

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลเอามือข้างหนึ่งจับภาชนะสำริดที่ติดสนิมไว้ให้มัน แล้วเอามืออีกข้างหนึ่งขัดสีด้วยจูลงน้ำมัน หรือมูลสัตว์ที่เหมาะสม วิตกเหมือนมือที่จับไว้มัน วิจารเหมือนมือที่ขัดสี อนึ่ง เมื่อช่างหม้อใช้ไม้ตี หมุนจักรทำภาชนะ วิตกเหมือนกับมือที่กดไว้ วิจารเหมือนกับมือที่หมุนไปทางโน้นและทางนี้. อนึ่ง เมื่อบุคคลทำวงกลม วิตกคือการจดจ่ออยู่ซึ่งอารมณ์ เหมือนเหล็กแหลมที่ปักยันไว้ท่ามกลาง วิจารเคล้าอารมณ์ เหมือนเหล็กแหลมที่หมุนไปรอบๆ ข้างนอก ฉะนั้น^{๖๑}

ความหมายของคำว่าปีติ

ป็นยติปีติ. ธรรมที่ชื่อว่าปีติ เพราะเอิบอิม ปีตินั้น มีการชื่นชมยินดีเป็นลักษณะ (สมปิยายนลกขณา) มีการทำกายและจิตให้เอิบอิมเป็นรส หรือว่าซาบซ่าเป็นรส (กายจิตตปีนรสา ผรณรสา วา) มีการฟูกายและใจเป็นปัจจุปัญฐาน (โทยคยปัจจุปัญฐานา)

ก็ปีตินั้นมี ๕ อย่าง คือ

๑. ปีติเล็กน้อย (ขุททกาปีติ)
๒. ปีติชั่วขณะ (ขณิกาปีติ)
๓. ปีติเป็นพักๆ (โทยกันติกาปีติ)
๔. ปีติโลดโผน (อุพเพงคาปีติ)
๕. ปีติซาบซ่า (ผรณาปีติ)

บรรดาปีติเหล่านั้น ขุททกาปีติสามารถเพื่อทำเพียงชนในร่างกายให้ชูชันเท่านั้น. ขณิกาปีติย่อมเป็นเช่นกับความเกิดขึ้นแห่งฟ้าแลบขณะหนึ่งๆ โทยกันติกาปีติ ก้าวลงสู่กายแล้ว ครั้นก้าวลงแล้วก็แตกไป เหมือนคลื่นที่ฝั่งสมุทร อุพเพงคาปีติ เป็นปีติมีกำลัง ทำกายให้ฟูขึ้นถึงการลอยไปในอากาศได้

^{๖๑} วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๑/๑๙๕, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๗๑/๒๐๗-๒๐๘.

ส่วนพรรณापิติเกิดขึ้นแล้วก็แผ่ไปสู่สระทั้งสิ้น เหมือนนกที่เต็มด้วยลม และเหมือนท้องภูเขาที่ห้วงน้ำใหญ่ไหลเข้าไปซึมซาบแล้ว

ก็ปิติ ๕ อย่างเหล่านี้ เมื่อถือเอากรรมถึงความแก้รอบยอมยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิให้บริบูรณ์ ปัสสัทธิเมื่อถือเอากรรมถึงความแก้รอบยอมยังสุข ๒ อย่าง คือ กายิกสุข และเจตสิกสุขให้บริบูรณ์ ความสุขเมื่อถือเอากรรมถึงความแก้รอบยอมยังสมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิให้บริบูรณ์ บรรดาปิติ ๕ เหล่านี้^{๖๒} ปิติ ๒ อย่าง เว้นปิติที่ถึงความสมบูรณ์ด้วยอัปปนา ย่อมควรในกามาวจรนี้

ความหมายคำว่าสุข

สุขยตีติ สุขิ. ธรรมที่ชื่อว่าสุข เพราะอรรถว่า สบาย อธิบายว่า ความสุขย่อมเกิดแก่ผู้ใด ก็ทำบุคคลนั้นให้ถึงความสุข อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติโดยยอมเคี้ยวกินอย่างดี และยอมขุด (ทำลาย) อาหารทางกายทางใจ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าสุข สุขนี้เป็นชื่อของโสมนัสสเวทนา บัณฑิตพึงทราบลักษณะเป็นต้นของสุขนั้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในบทแห่งเวทนานั้นแหละ

อีกนัยหนึ่ง สุขมีการยินดีเป็นลักษณะ (สาตลกขณ) มีการยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เจริญ เป็นรส (สปปยุตตานํ อุปพฺรหฺนรสมํ) มีการอนุเคราะห์เป็นปัจจุภูฏฐาน (อนุคฺคหณปจฺจุภูฏฐานํ) อนึ่ง เมื่อปิติและสุขเหล่านั้นไม่แยกจากกันมีอยู่ในที่บางแห่ง ความยินดีในการได้อิฏฐารมณ์เป็นปิติ การเสวยรสอารมณ์ที่ได้แล้ว เป็นสุข ปิตีมีในทีใด สุขก็มีในที่นั้น สุขมีในทีใด ในที่นั้นไม่แน่ว่าเป็นปิติ

ปิติต่านสงเคราะห์เข้าในสังขารขันธ สุขท่านสงเคราะห์เข้าในเวทนาขันธ ปิตีย่อมมีในกรณี ที่บุคคลเห็นตื้นน้อยในทางกันดารได้เห็น หรือได้ยินน้ำในป่า สุขย่อมมีในเวลาทีบุคคลนั้นเข้าไปสู่ร่มเงาในป่า และได้ใช้สอยน้ำ ฉะนั้น^{๖๓}

เหมือนอย่างว่า บุรุษเดินทางไกลกันดารมาก มีเหงื่อโซมตัว มีความอยากกระหายเห็น บุรุษเดินทางสวนมาก็พึงถามว่า มีน้ำดื่มที่ไหนบ้าง บุรุษนั้นตอบว่า ผ่านดงไปมีสระธรรมชาติและป่าสูง ทานไปในที่นั้นจักได้ ดังนี้ เขาฟังคำบอกบุรุษคนนั้นแล้วก็พึงมีใจร่าเริง ยินดี เมื่อเขาไปจากที่นั้นเห็น กลีบ ก้าน ใบดอกอุบลเป็นต้นตกเกลื่อนที่แผ่นดิน ก็เป็นผู้มีจิตยินดีร่าเริงอย่างดี เมื่อเดินไปเห็นบุรุษมี ผ้าเปียก ผมเปียก ฟังเสียงโกป่าและนกยูงป่าเป็นต้น พึงเห็นไพรสมนต์อันเขียวช่นกับชายแก้วมณีเกิด ที่ในเขตสระธรรมชาติ พึงเห็นดอกอุบลและดอกโกมุทเป็นต้นซึ่งเกิดในสระ พึงเห็นน้ำใสสะอาด เขาก็ มีความยินดีร่าเริงยิ่ง จึงก้าวลงสู่สระธรรมชาติ อาบดื่มตามชอบใจระงับความกระวนกระวายแล้ว เคี้ยวกินแห่งรำกอบัวเป็นต้น ประดับดอกอุบลเขียวเป็นต้น เอารากบัวขาวพาดที่ป่า ขึ้นจากสระนุ่ง

^{๖๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๗๒/๒๐๘-๒๑๐.

^{๖๓} วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๑/๑๙๖, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๗๓/๒๑๐-๒๑๑.

ผ้าตากผ้าที่แดดนอนอยู่ใต้ร่มเงาอันเย็น เมื่อลมอ่อนๆ โขยมาก็ฟังกล่าวว่า สุขหนอ สุขหนอ ดังนี้ คำอุปมาเป็นเครื่องเปรียบเทียบฟังเห็นอย่างนี้ว่า

ก็ปีติมีอาการร่าเริงยินดีในอารมณ์อันเป็นส่วนเบื้องต้น ฟังเห็นเหมือนเวลาที่ร่าเริงยินดี นับตั้งแต่เวลาที่บุรุษนั้นได้ยินว่ามีสระธรรมชาติและไพโรสณฑ์ จนกระทั่งถึงการเห็นน้ำ สุขดำรงอยู่ด้วยอาการเสวยรสอารมณ์ถึงแล้วซึ่งกำลัง ฟังเห็นเหมือนบุคคลอาบน้ำ ต้มแล้วนอนร่าฟังว่า สุขหนอ สุขหนอ ที่ร่มเงาไม้อันเย็นเมื่อลมอ่อนๆ โขยมากระทบ ก็สุขนี้ ฟังทราบว่าเป็นผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะความปรากฏในสมัยนั้นๆ ดังนี้ คำนี้ท่านกล่าวอธิบายว่า ก็ในทีใดมีปีติ แม้สุขก็มีอยู่ในที่นั้นนั่นแล

ความหมายของเอกกคตาแห่งจิต

ความที่จิตมีอารมณ์เลิศเป็นหนึ่ง ชื่อว่าจิตตสเสกคคตา คำว่า จิตตสเสกคคตานี้ เป็นชื่อของสมาธิ ก็ในบรรดาธรรมมีลักษณะเป็นต้นของสมาธินั้น ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาก่อนแล้ว สมาธินั้น มีความเป็นประธานเป็นลักษณะ (ปาโมกขลกขโณ) และมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ (อวิกเขปลกขโณ)

จริงอยู่ สมาธิชื่อว่าเป็นประธานแห่งธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมด เพราะกุศลธรรมทั้งปวงสำเร็จด้วยสมาธิ เหมือนช่อฟ้าเรือนยอดชื่อว่าเป็นประธานของทัพสัมภาระของเรือนที่เหลื่อ เพราะเป็นเครื่องยึดไว้ เพราะเหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรว่า “มหาบพิตร ไม้จันทน์ทั้งหลาย ไม่ว่าอันใดแห่งเรือนยอด ไม้จันทน์ทั้งหมดเหล่านั้นไปรวมที่ยอดเรือน น้อมไปที่ยอด ไปประชุมกันที่ยอดเงื่อมไปที่ยอด ยอดเรือน บัณฑิตกล่าวว่า เป็นเลิศกว่าไม้จันทน์เหล่านั้น ฉันทใด ขอถวายพระพร มหาบพิตร กุศลธรรมไม่ว่าชนิดใด กุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมดน้อมไปสู่สมาธิ ประชุมลงที่สมาธิ เงื่อมไปสู่สมาธิ สมาธิ บัณฑิตย่อมเรียกว่าเป็นเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น ฉันทนั้น สมาธิชื่อว่ามี ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ เพราะไม่ให้สหชาตธรรมทั้งหลายฟุ้งซ่านกระจัดกระจาย เหมือนพระราชอาจอมทัพเสด็จไปสู่ที่ทหารประชุมกันเนื่องแน่น ในที่ที่พระองค์เสด็จไปๆ ทหารย่อมพร้อมพร้อมทำลายทหารข้าศึก ย่อมคล้อยตามพระราชานันท์แหละ^{๖๔}

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าสมาธิ กล่าวคือเอกกคตาแห่งจิตนี้ มีความไม่ซ่านไปเป็นลักษณะ หรือมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีการประมวลมาซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลายเข้าด้วยกันเป็นรส ดุจน้ำประมวลจूरณสำหรับอาบน้ำ (ทำจूरณให้เป็นก้อน) มีความเข้าไปสงบเป็นปัจจุภูฐาน หรือ มีญาณเป็นปัจจุภูฐาน คือว่าบุคคลมีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมทราบชัด ย่อมเห็นตามความเป็นจริง ว่าโดยพิเศษ

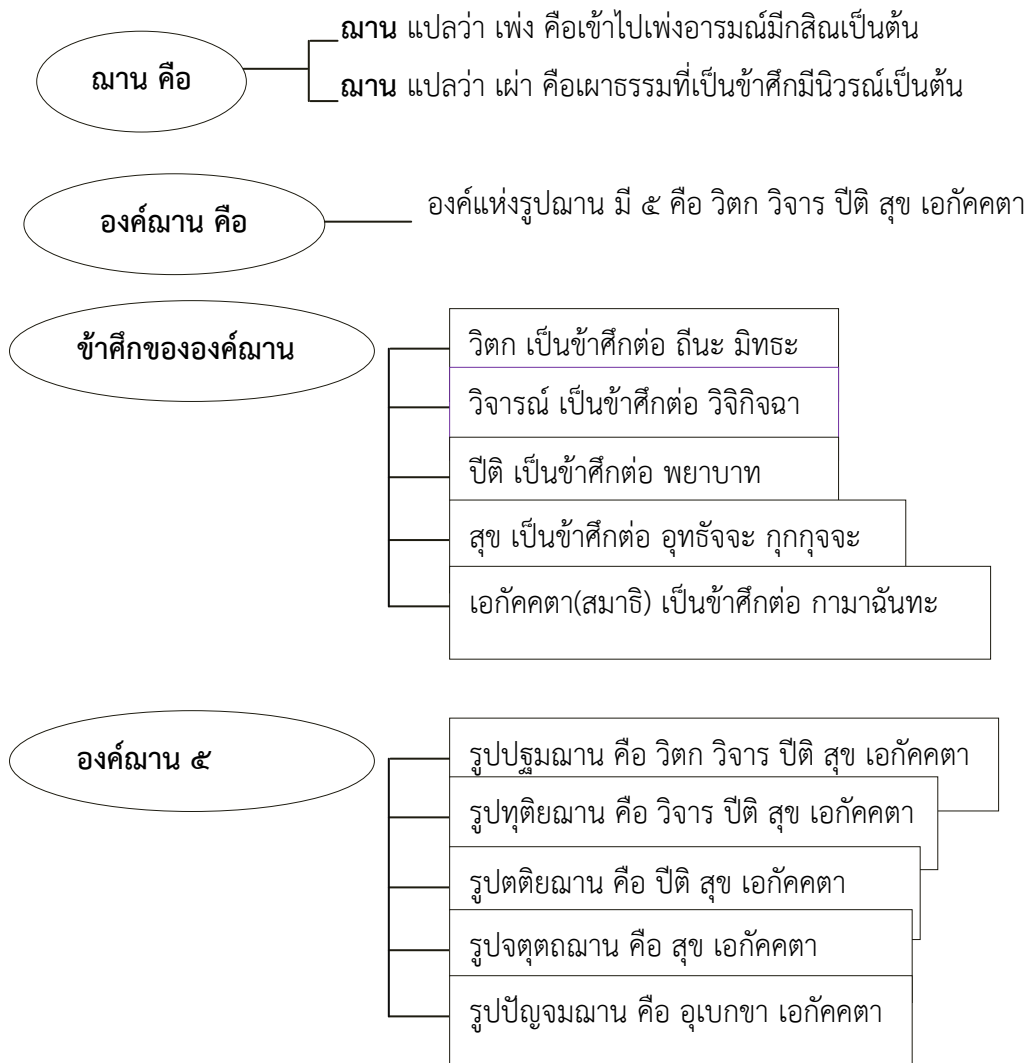
^{๖๔} มิลินท. (บาลี) ๑๔/๔๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๘/๑๒๓, อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘.

สมาธิมีสุขเป็นปทัฏฐาน บัณฑิตพึงทราบความตั้งอยู่แห่งจิต เหมือนการตั้งอยู่แห่งเปลวประทีป
ทั้งหลายที่ปราศจากลม ฉะนั้น^{๖๕}

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ฌาน

จริงอยู่ นิสวรรณ์ทั้งหลายเป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน องค์ของฌานทั้งหลายก็เหมือนกัน เป็นปฏิปักษ์
คือเป็นตัวก่อกัด ได้แก่เป็นตัวพิฆาตนิสวรรณ์เหล่านั้น จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์เปฏนกะ ท่านพระมหากัจ
จายนเถระ กล่าวไว้ว่า “สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ ปิติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท วิตกเป็น
ปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจะ กุกกุกจะ วิจารณ์เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา”^{๖๖}

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับาวจรกุศล สามารถสรุปเป็นผังองค์ความรู้ได้ดังนี้

^{๖๕} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๘๕.

^{๖๖} เปฏน. (บาลี) ๒๙๒, ๓๐๖-๓๐๗, อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๗๕.

จากตารางดังกล่าวนี้ สามารถอธิบายได้ดังนี้

คำว่า ฌานจิต คือ จิตใดที่ประกอบด้วยฌาน จิตนั้นเรียกว่า ฌานจิต

ฌานจิตนี้ ทั้งเพ่งอารมณ์และเผาปฏิปักษ์ธรรมไปพร้อมกันในขณะเดียวกันด้วย ปฏิปักษ์ธรรมที่ทำลายการเพ่งอารมณ์ จนไม่สามารถที่จะให้เกิดฌานจิตได้นั้น เรียกว่านิรวรณ อันมีความหมายว่าเป็น เครื่องกั้น เครื่องกีดกัน เครื่องกีดขวางการกระทำความดี ในที่นี้ก็หมายความว่า ขัดขวางไม่ให้ทำจนถึงฌานได้

นิรวรณอันเป็นเครื่องเศร้าหมองของฌาน : นิรวรณอันเป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้เกิดฌานได้นั้น มี ๕ ประการ คือ กามฉันทนิรวรณ พยาบาทนิรวรณ ถีนมิทธนิรวรณ อุทัจจกุกุกัจจนิรวรณ และ วิจิกิจฉานิรวรณ

๑. กามฉันทนิรวรณ คือความติดใจในกามคุณอารมณ์ อันมี รูป เสียง กลิ่น รส และการสัมผัสถูกต้อง ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ระคนด้วยสี ถ้ามีเข้าไปเคลือบเคลือบติดใจในสิ่งเหล่านี้ เป็นไม่ได้ ฌานแน่ ต้องใช้โอกัศคตา เผากามฉันทนิรวรณอันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย

๒. พยาบาทนิรวรณ ความมุ่งจะปองร้ายผู้อื่น ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่เดือดพล่าน ถ้ามีวแต่ครุ่นคิดปองร้ายใครๆ อยู่ ฌานจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ต้องใช้ปิติเผาพยาบาทนิรวรณอันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย

๓. ถีนมิทธนิรวรณ ความหดหู่ ความท้อถอยไม่ใส่ใจเป็นอันดีต่ออารมณ์ที่เพ่งนั้น ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่มีจอกแหวนปิดบังอยู่ ถ้าลงใจท้อถอยคลายความใส่ใจในอารมณ์ที่เพ่งนั้นแล้ว ย่อมไม่เกิดผลให้ถึงฌานได้ ต้องใช้วิตก เผาถีนมิทธนิรวรณอันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย

๔. อุทัจจกุกุกัจจนิรวรณ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ซึ่งเปรียบไว้ว่า เหมือนน้ำที่ถูกลมพัดกระเพื่อมอยู่เสมอ ถ้าจิตใจเลือนลอยซัดส่ายอยู่เรื่อยๆ แล้วก็ไม่เป็นฌานจิต ต้องใช้สุขเผาอุทัจจจะกุกัจจนิรวรณ อันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย

๕. วิจิกิจฉานิรวรณ ความลังเลไม่แน่ใจ ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ขุ่นเป็นนม หรือน้ำที่ตั้งอยู่ในที่มืด ถ้าเกิดลังเลไม่แน่ใจอยู่ตราบใด ก็เป็นอันว่าไม่ทำถึงฌานอยู่ตราบนั้น ต้องใช้วิจารณ์เผา วิจิกิจฉานิรวรณ อันเป็นปฏิปักษ์เสีย

การเผา นิรวรณ : การเผา การข่ม การทำลายหรือการประหารนิรวรณนี้ กล่าวสรุปอย่างสั้นๆ ก็ว่าต้องใช้

-วิตก เผา ถีนมิทธนิรวรณ

-วิจารณ์ เผา วิจิกิจฉานิรวรณ

-ปิติ เผา พยาบาทนิรวรณ

-สุข เผา อุทัจจกุกุกัจจนิรวรณ

-เอกัคคตา เผา กามฉันทนิวรรณ์

ต่อเมื่อเผาหรือข่มนิวรรณ์ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ธรรม อันเป็นเครื่องขัดขวางมิให้เกิดฉานนี้ได้ เมื่อใดฉานจิตจึงจะเกิดขึ้นได้เมื่อนั้น ถ้านิวรรณ์ทั้ง ๕ นี้ยังคงอยู่แม้แต่อย่างเดียว ฉานจิตก็จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย

เหตุนี้ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา จึงเป็นส่วนสำคัญยิ่งที่เป็นปัจจัยให้เกิดฉานจิต ดังนั้นจึงเรียกระบบ ๕ ประการ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา นี้ว่าเป็น องค์ฉาน เพราะเป็นองค์สำคัญที่ทำให้เกิดฉานจิต

การข่มนิวรรณ์ด้วยอำนาจแห่งฉานนี้ เรียกว่า *วิกขัมภนปทาน* เป็นการประหารไว้ได้นาน ตราบเท่าที่ฉานยังไม่เสื่อม ซึ่งเปรียบไว้ว่าประดุจหินทับหญ้า ถ้าไม่ยกหินออก หญ้าก็ขึ้นไม่ได้ฉนใด ถ้าฉานยังไม่เสื่อม นิวรรณ์ก็ไม่มีโอกาสจะกำเริบขึ้นได้ฉนนั้น หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า นิวรรณ์กำเริบขึ้นได้เมื่อใด ฉานก็เสื่อมไปเมื่อนั้น^{๖๗}

กุศลประเภทที่ ๓ คือ อรูปาวจรกุศลจิต

ความหมายของอรูปาวจร

สภาวะธรรมที่เป็นอรูปาวจร คือสภาวะธรรมที่เป็นจิต และเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ (ผู้กำลังเข้ากุศลฉานที่เป็นอรูปาวจร) ของผู้ที่กำลังอุบัติ (ผู้กำลังอุบัติด้วยวิปากฉานที่เป็นอรูปาวจร) หรือของผู้ที่อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน (ผู้กำลังเข้ากิริยามานที่เป็นอรูปาวจร) ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภุมิระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดเทพผู้เข้าถึงอากาศานัญญาตณภพเป็นที่สุด เบื้องสูง กำหนดเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตณภพเป็นที่สุด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอรูปาวจร ส่วน สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรูปาวจร คือกามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าไม่เป็นอรูปาวจร

สภาวะธรรมที่เป็นอรูปาวจร คือ อรูป ๔ ฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอรูปาวจรจิต ๑๒^{๖๘}

สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรูปาวจร คือ สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าไม่เป็นอรูปาวจร^{๖๙} คำว่า อรูปภพ (เพราะเป็นภพของผู้ไม่มีรูป) ชื่อว่าภพของผู้ไม่มีรูป (อรูป) ความเข้าถึงอรูปภพทั้งหลาย ชื่อว่าความเข้าถึงอรูปภพ (อรูปูปปัตติ) เพื่อเข้าถึงอรูปภพนั้น^{๗๐}

ประเภทของอรูปาวจร มี ๔ ประการคือ

^{๖๗} ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, *จิตวิทยาแนวพุทธ*, หน้า ๔๕๐-๔๕๔.

^{๖๘} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๙๑-๑๒๙๒/๓๒๖.

^{๖๙} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๐๕/๓๘๖.

^{๗๐} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๔๓๘.

๑. อากาศานัญญาตนะ
๒. วิญญาณัญญาตนะ
๓. อากิญจัญญาตนะ
๔. เนวส์ัญญานาสัญญาตนะ

ในรูปฎานทั้ง ๔ ประการเหล่านั้น ท่านพระพุทธโฆสะ อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถสาสทรี
ดังนี้^{๗๑}

วินิจฉัยในคำว่า อากาศานัญญาตนสญญาสหคต : อากาศที่ชื่อว่า อนันตะ เพราะอรรถ
ว่า ไม่มีที่สุด อากาศนั้นแหละไม่มีที่สุด ชื่อว่าอากาศานันตะ อากาศานันตะนั้นแหละ ชื่อว่าอา
กาศานัญญา อากาศอันไม่มีที่สุดนั้น ชื่อว่าอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานพร้อมทั้ง
สัมปยุตธรรมนี้ ดุจที่ตั้งอยู่ของเทพทั้งหลายชื่อว่า เทวายตนะ เพราะฉะนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า อา
กาศานัญญาตนะ ด้วยประการฉะนี้ อากาศานัญญาตนะนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะฉะนั้นจึง ชื่อว่า
อากาศานัญญาตนะ คำว่า อากาศานัญญาตนะนี้ เป็นชื่อของกสิณคชากุฎิมากาส (อากาศที่เพิกกสิณ)
ฌานที่สหคตกับสัญญาที่ถึงอัปนาในอากาศานัญญาตนะนั้น ชื่อว่า อากาศานัญญาตนสญญาสหค
ตะ ก็ในที่อื่นตรัสว่า อากาศเป็นอนันตะ (ไม่มีที่สุด) ฉันใด ในที่นี้มีได้ทรงถือเอาอากาศอันไม่มีที่สุด
หรือว่า เล็กน้อยฉนั้น เพราะเมื่อทรงถือเอาอากาศอันไม่มีที่สุด ก็ไม่ถือเอาอากาศเล็กน้อย เมื่อถือเอา
อากาศเล็กน้อยก็ไม่ถือเอาอากาศอันไม่มีที่สุด ครั้นเมื่อเป็นเช่นนั้น อารมณ ๔ หมวดก็ไม่สมบูรณ์
เทศนาไม่ได้ ๑๖ ครั้ง แต่พระอัยยาศัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพื่อทำเทศนาในที่นี้ ๑๖ ครั้ง
เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสคำว่า ไม่มีที่สุด หรือว่าเล็กน้อย แต่ตรัสว่า อากาศานัญญาตนสญญาสหคตะ
(สหคตด้วยอากาศานัญญาตนสัญญา) ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น คำแม่ทั้ง ๒ ก็ย่อมเป็นคำที่ทรงถือเอา
เหมือนกันอารมณ ๔ หมวดก็สมบูรณ์ เทศนาได้ถึง ๑๖ ครั้ง เนื้อความพระบาลีที่เหลือพึงทราบโดยนัย
ที่กล่าวไว้ในหนหลังแล

อนึ่ง ในอากาศานัญญาตนะนี้ ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ เพราะความลำบากในการสิ้นไปแห่ง
นิกันตินรูปาวจรจตุตถฌาน ชื่อว่าเป็นทันทาภิญาเพราะความซุกซำในการอบรมอัปนาของผู้มี
ความยินดีในนิกันตอันสิ้นไปแล้ว และพึงทราบสุขาปฏิบัติ และชิปปาภิญา โดยปริยายตรงกันข้าม
ก็ฌานที่เป็นไปในอากาศที่เพิกกสิณเล็กน้อย พึงทราบว่าเป็นปริตตารมณ ฌานที่เป็นไปในอากาศที่
เพิกกสิณกว้างขวางพึงทราบว่าเป็นอัปมาณารมณ แม้ในฌานนี้ มีธรรมหมวดละ ๒๕ ด้วยอำนาจ
จตุตถฌาน เหมือนในอุเบกขาพรหมวิหารก็ในอากาศานัญญาตนะนี้ ฉันใด แม้ในวิญญาณัญญาตนะ
เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีธรรมหมวดละ ๒๕ ฉนั้น แต่ข้าพเจ้าจักพรรณนาเหตุสักว่าการต่างกัน
ในวิญญาณัญญาตนะเป็นต้นเหล่านั้นเท่านั้น

^{๗๑} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๔๔๔-๔๕๕.

วินิจฉัยในคำว่า **อากาศานัญจายตน สมิติกุกมา** (เพราะก้าวล่วงอากาศานัญจายตนะ) : ก็อากาศานัญจะ **ชื่อว่าอายตนะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานนั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแหละ เพราะเหตุนี้ แม้ฌานนี้ก็ชื่อว่า อากาศานัญจายตนะ แม้อารมณ์ของอากาศานัญจายตนะนั้น ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว พระโยคาวจรพึงก้าวล่วงธรรมแม้ทั้ง ๒ คือ ฌานนี้และอารมณ์นี้ ด้วยการไม่ทำให้เป็นไปและไม่มนสิการแล้วพึงเข้าถึงวิญญาณัญจายตนะนี้อยู่ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ทรงรวมสิ่งทั้ง ๒ นี้ แล้วตรัสคำนี้ว่า เพราะการก้าวล่วงอากาศานัญจายตนะ ดังนี้

วินิจฉัยในคำว่า **วิญญาณัญจายตนสญญาสหคต** : ที่สุดแห่งวิญญาณนั้นไม่มี ด้วยสามารถที่พึงทำไว้ในใจว่า อนันตัง เพราะเหตุนี้ วิญญาณนั้นจึงชื่อว่า อนันตะ อนันตะนั้นแหละ ชื่อว่า อานัญจัง พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ตรัสว่าวิญญาณอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณานัญจะ แต่ตรัสว่า วิญญาณัญจะ ดังนี้ เพราะว่า ในคำว่า วิญญาณัญจะนี้ เป็นรูปที่ศัพท์(ศัพท์ที่นิยมใช้กัน) วิญญาณัญจะนั้นแหละ ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่า ตั้งมั่นด้วยสัญญาี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะ ฌานที่สหคตด้วยสัญญาที่เป็นไปในวิญญาณัญจายตนะนั้น เพราะเหตุนี้ ฌานนั้นจึงชื่อว่า วิญญาณัญจายตนสญญาสหคตนะ คำว่า วิญญาณัญจายตนสญญาสหคตนะ นี้เป็นชื่อของฌานซึ่งมีวิญญาณที่เป็นไปในอากาศเป็นอารมณ์ ในวิญญาณัญจายตนะนี้เป็นทุกขาปฏิบัติ เพราะลำบากในความสิ้นไปแห่งนิกันตีในอากาศานัญจายตนสมาบัติ เป็นทันธาภิญญา เพราะความซกซำในการอบรมอัปนาของผู้มีนิกันตีให้สิ้นไป เป็นสุขาปฏิบัติและเป็นชิปปาภิญญาโดยปริยายตรงกันข้าม พึงทราบฌานนี้ว่าเป็นปริตตารมณ เพราะปรารภสมาบัติที่มีการเพิกกลิมเล็กน้อยเป็นอารมณ์เป็นไป พึงทราบว่า เป็นอัปมาณารมณ โดยปริยายตรงกันข้าม คำที่เหลือเช่นเดียวกับคำก่อนนั้นแหละ

วินิจฉัยในคำนี้ว่า **วิญญาณัญจายตน สมิติกุกมา** (เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะ)

วิญญาณัญจะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานนั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ในก่อนนั้นแหละ เพราะฉะนั้น แม้ฌานนี้ก็ชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะ แม้อารมณ์ของฌานนั้นโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ก็เรียกว่าวิญญาณัญจายตนะ พระโยคาวจรก้าวล่วงสิ่งทั้ง ๒ คือ ฌานนี้ และอารมณ์นี้ด้วยประการฉะนี้ ด้วยการไม่ให้เป็นไป และด้วยไม่มนสิการ แล้วจึงเข้าถึงอากัญญายตนะนี้อยู่ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ทรงรวมสิ่งทั้ง ๒ นี้เข้าด้วยกันแล้วตรัสคำนี้ว่า เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะ ดังนี้

วินิจฉัยในคำว่า **อากัญญายตนสญญาสหคต** : ก็ฌานนี้ **ชื่อว่าอากัญจะ** เพราะอรรถว่า ไม่มีอะไรแม้หน้อยหนึ่งมีอธิบายว่า โดยที่สุดแม้เพียงภังคขณะก็ไม่พึงเหลือ คือ มิได้มีอยู่ ดังนี้

ความเป็นแห่งความไม่มีอะไรหน้อยหนึ่ง **ชื่อว่าอากัญญะ** คำว่าอากัญญะนี้ เป็นชื่อของฌานที่ปราศจากอากาศานัญจายตนะและวิญญาณเป็นอารมณ์ อากัญญะนั้น เป็นอายตนะด้วยอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นด้วยสัญญาี้ เพราะฉะนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า อากัญญายตนะ ฌานที่สหคตด้วยสัญญาเป็นไปในอากัญญายตนะนั้น ชื่อว่า อากัญญายตนสหคตนะ คำว่าอากัญญายตนส

หคตะนี้ เป็นชื่อของฆานที่มีอารมณ์ปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ ในอาภิญญายตนะนี้ เป็นทุกขาปฏิบัติ เพราะลำบากในการสิ้นแห่งนิกันติ แห่งวิญญาณัญญาตนะสมาบัติ เป็นทันธาภิญญา เพราะความซ้ำในการอบรมอัปนาของผู้ใดในการสิ้นไป เป็นสุขาปฏิบัติ และชีพาภิญญาโดยปริยายตรงกันข้าม พึงทราบชื่อว่า ความเป็นปริตตารมณ เพราะความมีอารมณ์ปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศที่เพิกกลืนเล็กน้อย ชื่อว่า ความเป็นอัปมาณารมณ โดยปริยายตรงกันข้ามกับปริตตารมณ คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อนทั้งนั้นแล

วินิจฉัยแม้ในคำว่า **อาภิญญายตนะ สมตักกมา** : อาภิญญายตนะ โดยนัยก่อนนั้นแหละ ชื่อว่า เป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฆานนั้น เพราะฉะนั้น แม้ฆานที่ชื่อว่า อาภิญญายตนะ แม้อารมณ์ชื่อว่า อาภิญญายตนะ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อนทั้งนั้น พึงทราบการก้าวล่วงสิ่งแม่ทั้ง ๒ คือ ฆานนั้นด้วย อารมณนั้นด้วย โดยการกระทำไม่ให้เป็นไป และโดยไม่มนสิการ และพึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญานี้อยู่ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวมสิ่งทั้ง ๒ นี้แล้วตรัสว่า เพราะการก้าวล่วงอาภิญญายตนะ ดังนี้

วินิจฉัยในคำว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนะสทคต** : ก็ฆานนั้น ตรัสเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะสภาวะแห่งสัญญาใด สัญญานั้นย่อมมีแก่ผู้ปฏิบัติอย่างไร เพื่อแสดงสัญญานั้นก่อน จึงทรงยกบทว่า เนวสัญญานาสัญญี ขึ้นในคัมภีร์วิภังค์ แล้วตรัสว่า “พระโยคาวจร ย่อมมนสิการอาภิญญายตนะนั้นนั้นแหละโดยสงบ ย่อมเจริญสมาบัติอันมีสังขารเหลืออยู่ เพราะเหตุนี้ เรา (ตถาคต) จึงตรัสเรียกพระโยคินั้น ว่า ผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ผู้ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ -เนวสัญญานาสัญญี”^{๗๒} ดังนี้

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สนตโต มนสิโรติ (ย่อมมนสิการโดยเป็นฆานที่ละเอียดความสงบ) ได้แก่ ย่อมมนสิการว่า สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้ แล้วมนสิการสมาบัตินี้ ว่าเป็นความสงบเพราะอารมณ์สงบ

ถามว่า ถ้ามนสิการโดยความสงบแล้ว การก้าวล่วงจะมีอย่างไร ตอบว่า เพราะความเป็นผู้ต้องการจะไม่นึกถึง จริยอยู่ พระโยคาวจรนั้นย่อมมนสิการฆานนั้นโดยความสงบแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น การคำนึง การประมวลมามนสิการนั้นย่อมไม่มีแก่พระโยคินั้นว่า เราจักนึกถึง เราจักเข้า เราจักอธิฐาน เราจักออก เราจักพิจารณาฆานนั้น ดังนี้

ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นธรรมสงบกว่า ประณีตกว่าอาภิญญายตนะ

เหมือนอย่างว่า พระราชาเสด็จขึ้นทรงบนคอช้างตัวประเสริฐ เสด็จเที่ยวไปในทางพระนคร โดยอานุภาพแห่งพระราชอาญาผู้เป็นใหญ่ ทรงทอดพระเนตรคนมีศิลปะ มีช่างแกะสลักงาเป็นต้นนุ่ง

^{๗๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๑๙/๔๑๒.

ผ้าผืนหนึ่ง โปกผ้าผืนหนึ่งที่ศีรษะทะมัดทะแมงมีตัวเกื่อนกล่นด้วยผงงาเป็นต้นกำลังทำศิลปะแกะสลักงาเป็นต้นมิใช่น้อย ก็ทรงพอพระทัยในความฉลาดของช่างเหล่านั้น อย่างนี้ว่า น้าอัครรรยหนอ อาจารย์ผู้ฉลาดสามารถกระทำศิลปะทั้งหลายชื่อแม่เช่นนี้ได้ ดังนี้ แต่มิได้มีพระดำริอย่างนี้ว่า โอหนอ ตัวเราก็จึงสละราชสมบัติแล้วเป็นนักศิลปะเช่นนี้ ดังนี้ ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไร เพราะความที่ราชสมบัติมีค่ามาก พระองค์ก็ทรงเสด็จผ่านนักศิลปะทั้งหลายไป ฉันทใด พระโยคาวจร ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมมนสิการสมาบัตินั้นโดยสงบแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ไม่คำนึง ไม่ประมวลมา ไม่มนสิการว่า เราจักนึกถึง จักเข้าสมาบัติ จักอธิษฐานจักออก จักพิจารณาสมาบัตินี้ ดังนี้ เมื่อมนสิการสมาบัตินั้นโดยสงบอยู่ย่อมบรรลุสัญญาถึงอัปนา อันละเอียดอย่างยิ่งนั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ในกาลก่อนนั้นแหละ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา ย่อมมีด้วยสมาบัติใด ตรัสเรียกสมาบัตินี้ว่า พระโยคีย์่อมเจริญสมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ ดังนี้

คำว่า สมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ คืออรูปรูปสมาบัติที่ ๔ มีสังขารถึงความละเอียดที่สุด

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงพระดำรัส ที่ตรัสว่า เนวสัญญานาสัญญาตนะด้วยสามารถแห่งสัญญาที่พระโยคาวจรบรรลุอย่างนี้โดยเนื้อความ จึงตรัสว่า

คำว่า เนวสัญญานาสัญญาตนะ ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าสมาบัติเนวสัญญานาสัญญาตนะ หรือผู้บังเกิดขึ้นในเนวสัญญานาสัญญาตนภาพ หรือพระชินาสพผู้ อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม บรรดาท่านทั้ง ๓ เหล่านั้น ในที่นี้ทรงประสงค์เอาธรรม คือ จิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ ส่วนวจนัตถะในมานั้น ฟังทราบ ดังนี้

ฉานที่ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา (มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะอรรถว่า สัญญาของฉานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมมีอยู่ก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ คือ ไม่มีสัญญาหยาบมีแต่สัญญาละเอียด ฉานนั้นเป็นสภาวะที่มีสัญญา ก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ด้วยเป็นอายตนะเพราะนับเนื่องด้วยมนายตนะและธรรมายตนะด้วย เพราะเหตุนี้ฉานนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาตนะ

อีกอย่างหนึ่ง สัญญาในฉานนี้ ชื่อว่า เนวสัญญา (ไม่ใช่สัญญา) เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาได้โดยเฉพาะ และชื่อว่า นาสัญญา (ไม่มีสัญญา) เพราะเป็นธรรมมีอยู่โดยละเอียดแห่งสังขารที่เหลือ เพราะฉะนั้น ฉานนั้นจึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา ฉานที่ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา นั้นด้วย ชื่อว่า เป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งธรรมที่เหลือด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาตนะ

อนึ่ง ในเนวสัญญานาสัญญาตนฉานนี้ สัญญาเป็นเช่นนี้อย่างเดียว ก็หาไม่ โดยที่แท้ แม้เวทนาจึงชื่อว่า เนวเวทนานาเวทนา (มีเวทนาจ์มิใช่ไม่มีเวทนาจ์มิใช่) แม้จิต ก็ชื่อว่า เนวจิตตนาจิตตะ (มีจิตก็มิใช่ ไม่มีจิตก็มิใช่) แม้ผัสสะ ก็ชื่อว่า เนวผัสสนาผัสสะ (มีผัสสะก็มิใช่ไม่มีผัสสะก็มิใช่) ใน

สัมปยุตตธรรมที่เหลือก็ยังมี แต่เทศานี้ฟังทราบว่าเป็นประธาน บัณฑิตฟังทราบเนื้อความนี้ด้วยอุปมาทั้งหลายตั้งแต่เรื่องน้ำมันทาบาตรเป็นต้น

ได้ยินว่า สามเณรเอาน้ำมันทาบาตรวางไว้ ในเวลาตีมีข้าวยาคุพระเถระกล่าวกะสามเณรว่า สามเณรจงนำบาตรมา สามเณรเรียนท่านว่า ในบาตรมีน้ำมันขอรับ ที่นั่นพระเถระจึงกล่าวหาว่า สามเณรจงนำมา เราจักใส่ให้เต็มทะนานตวงน้ำมัน สามเณรจึงเรียนว่า ท่านขอรับ น้ำมันไม่มี ในการอุปมานั้น น้ำมัน ชื่อว่า มีอยู่ เพราะอรรถว่าเป็นของไม่ควรกับข้าวยาคุ เพราะความมีอยู่ในภายใน น้ำมันนั้น ชื่อว่า ไม่มี เพราะความไม่มีใส่วัตถุทั้งหลายมีทะนานเป็นต้น ฉันทิ สัจจะแม้นั้นก็ฉันทิ ชื่อว่า สัจจะก็มีใช่ เพราะไม่สามารถเพื่อทำกิจของสัจจะโดยเฉพาะ และชื่อว่าไม่มีสัจจะก็มีใช่ เพราะความมีอยู่โดยความเป็นของละเอียดแห่งสังขารที่เหลือ

ถามว่า ก็ในฉันทินี้ กิจของสัจจะเป็นอย่างไร ตอบว่า กิจของสัจจะ คือการจำได้หมายรู้ อารมณ์ และการเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วเกิดความเบื่อหน่าย

จริงอยู่ สัจจะนั้นไม่อาจทำกิจคือการจำได้หมายรู้โดยฉับพลัน ดุจเตโชธาตุในน้ำ (เดือดจน) แห่ง ไม่สามารถทำกิจคือการเผาไหม้ สัจจะนั้นไม่อาจเพื่อทำแม้เข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่ายเหมือนสัจจะในสมาบัติอื่นที่เหลือ (เว้นสัจจะในฉันทินี้) เพราะวาทิกษุไม่ได้อาศัยขั้นเหล่าอื่นทำไว้ จึงชื่อว่า ไม่สามารถเพื่อพิจารณาขั้น คือเนวสัจจะนาสัจจะยัตนะ แล้วบรรลุนิพพิทา ถึงท่านพระสารีบุตรเถระผู้เห็นแจ้งโดยปกติ และท่านที่มีปัญญามากพึงสามารถ เช่นกับพระสารีบุตร แม้ท่านนั้นก็พึงเห็นได้ด้วยสามารถการพิจารณาเป็นกลางปะ (กอง ๆ) เท่านั้น อย่างนี้ว่า นัยว่าธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็มี ครั้นมีแล้วก็ปรวนแปรไป มิใช่เห็นด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาธรรมตามบท สมาบัตินี้ ถึงความละเอียดอย่างนี้ บัณฑิตฟังทราบเนื้อความนี้ด้วยการอุปมาเหมือนน้ำในหนทาง เหมือนอุปมาด้วยน้ำมันทาบาตรต่อไป

ได้ยินว่า สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทางเห็นน้ำหน้อยหนึ่งแล้วเรียนพระเถระว่า ท่านขอรับ มีน้ำ โปรดถอดรองเท้าเถอะครับ ลำดับนั้นพระเถระกล่าวว่า ถ้ามีน้ำ เธอจงนำผ้าอาบนำมา ฉันทิ สัจจะสามเณรเรียนว่า น้ำไม่มีขอรับ ดังนี้

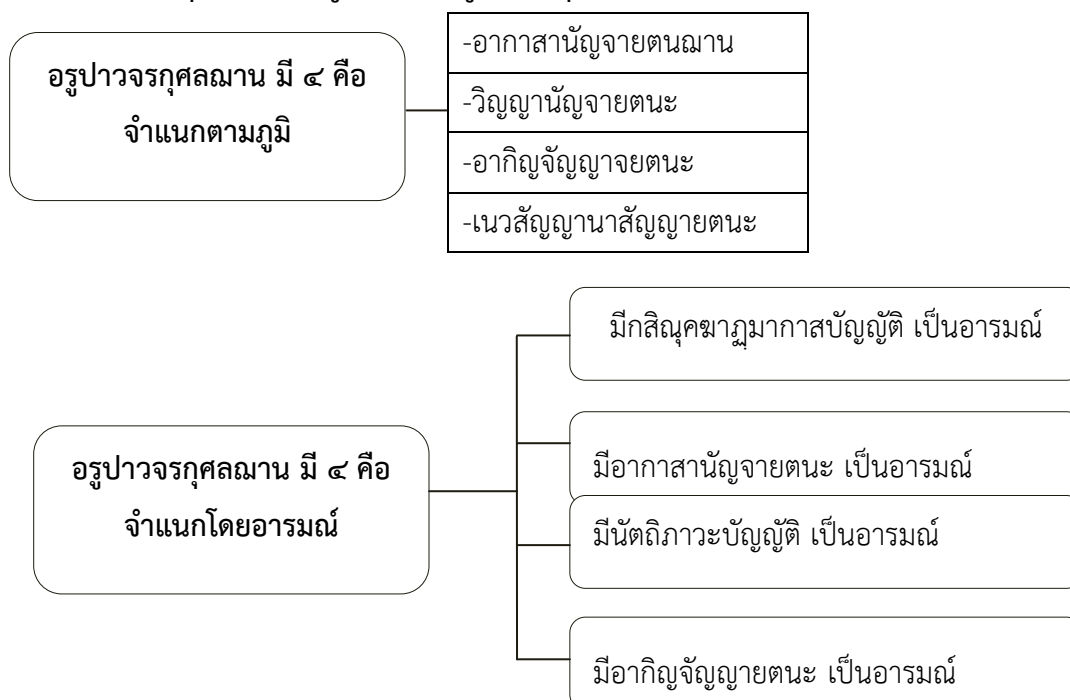
ในคำอุปมานั้นฟังทราบว่าเป็น ชื่อว่า น้ำมีอยู่ ด้วยอรรถว่าเป็นเพียงเปียกรองเท้า ที่ชื่อว่า ไม่มี ด้วยอรรถว่าไม่พอที่จะอาบ ฉันทิ สมาบัตินั้นก็ฉันทิ ชื่อว่า เนวสัจจะนา (ไม่มีสัจจะ) เพราะไม่สามารถทำกิจของสัจจะโดยฉับพลันได้ ชื่อว่า ไม่มีสัจจะก็มีใช่ เพราะสัจจะมีอยู่ โดยความเป็นของละเอียดแห่งสังขารที่เหลือ และมีใช่จะเปรียบด้วยข้ออุปมาเหล่านี้เท่านั้น ฟังยังเนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาที่สมควรแม้อื่นอีก

โดยนัยที่กล่าวมา ฉันทิ ชื่อว่า เนวสัจจะนาสัจจะยัตนะสัจจะนาสัจจะยัตนะ เพราะอรรถว่า สหคตด้วยสัจจะเป็นไปในเนวสัจจะนาสัจจะยัตนะ นี้ หรือสหคตด้วยสัจจะเป็นเนวสัจจะนาสัจจะยัตนะ คำนี้เป็นชื่อของฉันทิที่มีอารมณ์ (ก้าวล่วง) อากิญจัญญายตนสมาบัติ ในฉันทินี้ ชื่อว่า

เป็นทุกขาปฏิบัติ เพราะเป็นทุกขีในการสิ้นไปแห่งนิกันติในอาภิญญายตนสมาบัติ ที่ชื่อว่าทันธาภิญญา เพราะความซักซ้าในการอบรมอัปปนาของผู้มีนิกันติที่สิ้นไป ชื่อว่าเป็นสุขาปฏิบัติและชิปปาภิญญา โดยปริยายตรงกันข้าม พึงทราบความเป็นปริตตารมณ เพราะปรารภสมาบัติมีอารมณ์ปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศซึ่งเพิกกลืนขึ้นเล็กน้อยเป็นไป พึงทราบความเป็นอัปปมาณารมณโดยปริยายตรงกันข้าม คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อนนั้นแหละ

“พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นนาคะของโลก มีพระวรกายไม่มีใครเสมอเหมือน ได้ตรัสอรุพมาน ๔ ประการอันใดไว้ พระโยคีครั้นทราบอรุพมาน ๔ ประการนั้นอย่างนี้แล้ว พึงรู้แม้ถ้าภิกษุณณะในอรุพมานนั้นไว้บ้างเกิด” ว่าด้วย อรุพสมาบัติทั้งหลาย “แม้ทั้ง ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมมีได้ เพราะการก้าวล่วงอารมณ์ นักปราชญ์ผู้มีปัญญาไม่ปรารภนา จะละเลยอธิบายขององค์แห่งสมาบัติเหล่านั้น” จริงอยู่ บรรดาสมาบัติเหล่านั้น พึงทราบอรุพสมาบัติทั้ง ๔ ซึ่งเกิดขึ้นโดยการก้าวล่วงอารมณ์โดยประการทั้งปวง คือ อรุพสมาบัติที่หนึ่งก้าวล่วงมานที่มีรูปนิमित อรุพสมาบัติที่ ๒ ก้าวล่วงอากาศ อรุพสมาบัติที่ ๓ ก้าวล่วงวิญญาณ ที่เป็นไปในอากาศ อรุพสมาบัติที่ ๔ ก้าวล่วงโดยการปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ^{๗๓}

สรุปองค์ความรู้เกี่ยวกับ อรุพาจรกุศลจิต เป็นแผนผังได้ดังนี้

กุศลประการที่ ๔ คือ โลกุตตรกุศล

ความหมายของโลกุตตระ

^{๗๓} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๔๔๔-๔๕๕.

ถามว่า ธรรมที่ชื่อว่าโลกุตระ เพราะใช้ในความหมายว่าอะไร ตอบว่า ที่ชื่อว่าโลกุตระ เพราะอรรถว่า ย่อมข้ามโลก ๆ ชื่อว่าโลกุตระ เพราะอรรถว่าข้ามพ้นโลกไป ๆ ชื่อว่าโลกุตระ เพราะอรรถว่าก้าวล่วง ครอบงำโลกทั้งสาม (กามโลก รูปโลก อรูปโลก) ตั้งอยู่^{๗๔}

พระโยคาวจร ยังอัปนาฆาน อันประกอบด้วยขณะจิตดวงหนึ่งให้เกิด คือให้เจริญ มีคำที่ท่านอธิบายไว้ว่า โลกุตระมาน ชื่อว่านิยานิกะ เพราะอรรถว่า ออกไปจากโลก ออกไปจากวิภวัญญะ อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่านิยานิกะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องออกไปจากโลกและจากวิภวัญญะนั้น จริ่งอยู่ บุคคลผู้พร้อมด้วยโลกุตระมานนั้น เมื่อกำหนดรู้ทุกข์ ชื่อว่าย่อมออกไป เมื่อละสมุทัยชื่อว่าย่อมออกไป เมื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธชื่อว่าย่อมออกไป เมื่อเจริญมรรคก็ชื่อว่าย่อมออกไป เพราะฉะนั้น โลกุตระมานนั้น จึงชื่อว่านิยานิกะ

คำว่า “ภูมิ –โลกุตตรภูมิ : คำว่า ปฐมะ (เบื้องต้น) ได้แก่ ชื่อว่าเบื้องต้นด้วยอำนาจแห่งการนับบ้าง ด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นครั้งแรกบ้าง คำว่า ภูมิ (ความวามหาปฐพีนี้ ท่านเรียกว่า ภูมิ ก่อน ดุจในประโยคมีอาทิว่า อนนตริตตาย ภูมิยา (บนพื้นอันปราศจากเครื่องปูลาด) จิตุปบาท (ความเกิดขึ้นแห่งจิต) ก็เรียกว่า ภูมิ ดุจในประโยคมีอาทิว่า สุขภูมิยิ กามาวจร (ในกามาวจรเป็นภูมิแห่งความสุข) แต่ในที่นี้ทรงประสงค์เอาสามัญผล (ผลจิต ๔) ด้วยว่าสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น ต่อเกิดในสามัญผลนี้ เพราะฉะนั้น สามัญผลนี้จึงชื่อว่า ภูมิ เพราะความเป็นที่อาศัยของสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง เมื่อความเป็นโลกุตระแม้มีอยู่ สามัญผลย่อมเกิดขึ้นปรากฏได้เอง มิใช่ไม่ปรากฏเหมือนนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ภูมิ

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงตรัสคำว่า ภูมิ นี้ ตอบว่า เพื่อแสดงการบรรลุภูมิเบื้องต้น ในข้อนี้พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพื่อบรรลุ คือเพื่อประโยชน์การได้เฉพาะสามัญผลที่หนึ่ง กล่าวคือโสดาปัตติผล บทว่า วิวิจจ (สังัด) คือสังัดแล้ว เว้นแล้วด้วยอำนาจสมุจเฉทวิเวก บัดนี้ เพราะความเป็นผู้ใคร่จะแสดงถึงโลกียมานวันปฏิบัติหาย่อมไม่สำเร็จโดยแท้ ครั้นความไม่สำเร็จแม้มีอยู่ในโลกุตระกุศลนี้ จึงทรงละสุทธิกนัยเสียแล้วกระทำโลกุตระมานให้หนักพร้อมกับปฏิบัติทานั้นแหละ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิณญ์ ดังนี้^{๗๕}

ทุกขาปฏิบัติเป็นต้นในโลกุตระ

วินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า ทุกขาปฏิบัติ : โยคาวจรบุคคลใด เมื่อข่มกิเลสทั้งหลายตั้งแต่เริ่มต้นลำบากอยู่ด้วยการชวนชวยพร้อมกับสังขารอันยากเข็ญ จึงข่มไว้ได้ ปฏิบัติทานั้นเป็นทุกขาปฏิบัติ ส่วนโยคาวจรบุคคลใดมีกิเลสข่มไว้แล้ว เมื่ออบรมวิปัสสนาอยู่โดยกาลนานจึงถึงความปรากฏ

^{๗๔} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๔๖๒.

^{๗๕} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๔๖๔.

แห่งมรรค การตรัสรู้ของท่านนั้นเป็นทันทธาภิญญา ด้วยประการตามที่กล่าวแล้ว วาระอย่างใดอย่างหนึ่งชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา ดังนี้เป็นต้น

ถามว่า ก็วาระไหน ท่านพระอรธกถาจารย์ชอบใจ

ตอบว่า ในวาระใด ก็เลสทั้งหลายที่โยคาวจรข่มไว้ครั้งเดียวแล้วก็ฟุ้งขึ้นอีก ข่มแล้วครั้งที่สองก็ยอมฟุ้งขึ้นอีก แต่เมื่อข่มครั้งที่สามจึงทำการข่มไว้ได้ เหมือนอย่างนั้นทีเดียว แล้วจึงให้ถึงการถอนขึ้นด้วยมรรค ก็วาระนี้ ท่านพระอรธกถาจารย์ชอบใจ ท่านตั้งชื่อวาระนี้ว่า ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา

ก็ด้วยคำเพียงเท่านี้ วาระนี้ก็ยังไม่ชัดเจน เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้พึงทราบการอธิบายตั้งแต่ต้นอย่างนี้ว่า ก็โยคาวจรบุคคลใดกำหนดมหาภูตรูป ๔ แล้วจึงกำหนดอุปาทารูป กำหนดอรูปรูปได้ แต่เมื่อกำหนดรูปและอรูปรูปก็ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ด้วยความลำบาก ย่อมสามารถเพื่อกำหนดได้ ปฏิบัติของท่านจึงชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ส่วนโยคาวจรบุคคลใดมีรูปและอรูปรูปกำหนดได้แล้ว ในการเจริญวิปัสสนา เพราะความซัดเซแห่งความปรากฏของมรรคอภิญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น จึงชื่อว่า ทันทธาภิญญา

แม้โยคาวจรบุคคลใดกำหนดรูป และอรูปรูปได้แล้ว เมื่อกำหนดแยกนามรูป ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ด้วยความลำบาก จึงกำหนดแยกได้ และเมื่อกำหนดแยกนามรูปได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงสามารถให้มรรคเกิดขึ้นได้ ปฏิบัติของท่านเมื่อนั้น จึงเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา

อีกรูปหนึ่ง กำหนดนามรูปได้แล้ว กำหนดแม้ปัจจัยทั้งหลาย ทางตลอดลักษณะทั้งหลาย ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ความยาก จึงกำหนดได้ ครั้นกำหนดปัจจัยทางตลอดลักษณะได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงยังมรรคให้เกิดขึ้น แม้ด้วยอาการอย่างนี้ก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา

รูปอีกกำหนดแม้ปัจจัยทั้งหลายแล้ว ทางตลอดลักษณะทั้งหลาย ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ความยาก จึงทางตลอดได้ และท่านที่มีลักษณะอันทางตลอดแล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงยังมรรคให้เกิดขึ้น แม้ด้วยอาการอย่างนี้ ก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา

รูปอื่นอีก ทางตลอดลักษณะทั้งหลาย นำวิปัสสนาญาณอันคมกล้าและผ่องใสมา เมื่อครอบงำนิกันติแห่งวิปัสสนาที่เกิดขึ้น ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ความยาก จึงครอบงำได้ ครั้นครอบงำนิกันติได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงยังมรรคให้เกิดขึ้น แม้ด้วยอาการอย่างนี้ก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา วาระนี้ พระอรธกถาจารย์พอใจ และตั้งชื่อวาระนี้ไว้แล้ว^{๗๖}

ประเภทของโลกุตระบุคคล ๑. โสดาปัตติมรรค ๒. สกทาคามิมรรค ๓. อนาคามิมรรค ๔. อรหัตตมรรค

^{๗๖} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๔๖๕-๔๖๖.

โลกุตตรกุศลทั้ง ๔ ประการดังกล่าวนี้ ท่านอธิบายไว้ดังนี้ :- สภาวะธรรมที่ต้องประหาณด้วย โสดาปัตติมรรค คือ สังโยชน์ ๓ คือ ๑. สักกายทิฏฐิ ๒. วิจิกิจฉา ๓. สีสัพพตปรามาส^{๗๗}

สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่ามีอัตตาตัวตน (สักกายทิฏฐิมิวัตถุ ๒๐ ประการ) คือ บุคคลในโลกนี้ ผู้ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับการฝึกฝนในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับการฝึกฝนในธรรมของสัตบุรุษ (๑) ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือ (๒) เห็นตนมีรูป (๓) เห็นรูปในตน หรือ (๔) เห็นตนในรูป (๕) เห็นเวทนาเป็นตน หรือ (๖) เห็นตนมีเวทนา (๗) เห็นเวทนาในตน หรือ (๘) เห็นตนในเวทนา (๙) เห็นสัญญาเป็นตน หรือ (๑๐) เห็นตนมีสัญญา (๑๑) เห็นสัญญาในตน หรือ (๑๒) เห็นตนในสัญญา (๑๓) เห็นสังขารเป็นตน หรือ (๑๔) เห็นตนมีสังขาร (๑๕) เห็นสังขารในตน หรือ (๑๖) เห็นตนในสังขาร (๑๗) เห็นวิญญานเป็นตน หรือ (๑๘) เห็นตนมีวิญญาน (๑๙) เห็นวิญญานในตน หรือ (๒๐) เห็นตนในวิญญาน ทิฏฐิ ความเห็นผิด ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สังโยชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิอันเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านนี้ นี้เรียกว่า สักกายทิฏฐิ^{๗๘}

วิจิกิจฉา ความสงสัย ๘ ประการ ได้แก่ บุคคล (๑) ย่อมเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา (๒) ในพระธรรม (๓) ในพระสงฆ์ (๔) ในสิกขา (๕) ในส่วนอดีต (๖) ในส่วนอนาคต (๗) ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต (๘) ในปฏิจจสมุปปาทที่ว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ความเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ภาวะที่เคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่างๆ ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองทาง ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความคิดพრაไป ความไม่สามารถหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต ความลังเลใจ นี้เรียกว่าวิจิกิจฉา^{๗๙}

สีสัพพตปรามาส คือ สมณพราหมณ์ภายนอกแต่ศาสนานี้ มีความเห็นว่า ‘ความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลและพรต’ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สังโยชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิดลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านนี้ นี้เรียกว่าสีสัพพตปรามาส^{๘๐}

^{๗๗} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๖/๒๖๐.

^{๗๘} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๗/๒๖๐.

^{๗๙} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑.

^{๘๐} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๙/๒๖๑.

สรุปได้ว่า โสดาปัตติมรรค ละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส โสดาปัตติมรรค มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์”^{๘๑} ตั้งข้อความว่า “ในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรค อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์มีสัทินทรีย์ซึ่งมีความน้อมใจเชื่อเป็นบริวาร มีวิริยินทรีย์ซึ่งมีการประคองไว้เป็นบริวาร มีสตินทรีย์ซึ่งมีความตั้งมั่นเป็นบริวาร มีสมาธิินทรีย์ซึ่งมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นบริวาร มีปัญญาในทรีย์ซึ่งมีความเห็นเป็นบริวาร มีมโนินทรีย์ซึ่งมีความรู้แจ้งเป็นบริวาร มีสมนัสสินทรีย์ซึ่งมีความยินดีเป็นบริวาร มีชีวิตินทรีย์ซึ่งมีความเป็นใหญ่ในความสืบทอดที่กำลังเป็นไป เป็นบริวารธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรค ยกเว้นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ทั้งหมดเป็นกุศล ทั้งหมดไม่มีอาสวะ ทั้งหมดเป็นธรรมเครื่องนำออก ทั้งหมดเป็นเครื่องให้ถึงความไม่สังสม ทั้งหมดเป็นโลกุตตระ ทั้งหมดมีนิพพานเป็นอารมณ์

ในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรค อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์มีอินทรีย์ ๘ ประการนี้ซึ่งมีสหชาตธรรมเป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันและกันเป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ประกอบร่วมกันเป็นบริวาร ไปร่วมกัน เกิดร่วมกันเกี่ยวข้องกัน ประกอบพร้อมกัน ธรรมเหล่านั้นเป็นอาการ และเป็นบริวารของอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์นั้น”^{๘๒}

โสดาบัน หมายถึง ผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะคำว่า โสตะ เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘^{๘๓}

พระโสดาบัน ได้ชื่อว่า ไม่มีทางตกต่ำ (อวินิปาติธโม) หมายถึง ไม่ตกไปในอบาย ๔ คือ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน แดนเปรต และพวกอสูร^{๘๔} และ ชื่อว่ามีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า หรือมีสัมโพธิเป็นที่ไปในเบื้องต้น^{๘๕} คำว่า สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึงมรรค ๓ เบื้องสูง (สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และ อรหัตตมรรค)^{๘๖}

คำว่า สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สีลัพพตปรามาส (๔) กามฉันทะหรือกามราคะ (๕) พยาบาทหรือปฏิฆะ (๖) รูปราคะ (๗) อรูปราคะ (๘) มานะ (๙) อุทธัจจะ (๑๐) อวิชชา

สังโยชน์ ๕ ข้อต้นชื่ออริัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ข้อหลังชื่อ อุตถัมภาคิยสังโยชน์ พระโสดาบัน ละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้ พระสกทาคามีทำสังโยชน์ข้อที่ ๔ (กามฉันทะ/กามราคะ) และ ที่ ๕ (คือ

^{๘๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๗/๓๓๘.

^{๘๒} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๗/๓๓๘-๓๓๙.

^{๘๓} อภ.ปณจ.อ.(ไทย) ๓๑/๕๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๔๙๕.

^{๘๔} อ.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๘๗/๒๔๒.

^{๘๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๖/๕๘-๕๙.

^{๘๖} อ.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๘๗/๒๔๒, อ.ต.ก.ฎีกา. ๒/๘๗/๒๓๕.

พยาบาท/ปฏิฆะ) ให้เบาบาง พระอนาคามีละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมด (คือสังโยชน์ข้อที่ ๑-๕) พระอรหันต์ละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ ข้อ^{๘๗}

ในคัมภีร์อรรถสาลินี ท่านพระพุทธโฆสะ ท่านถึงโลกุตตรกุศล ทำการประหารอกุศลจิต ไว้ดังนี้

จริงอยู่ อกุศลจิต ๕ ดวง คือ ที่สัมปยุตด้วยทิวฐิ ๔ ดวง และที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง ย่อมละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค ๗ อกุศลจิต ๕ ดวงเหล่านั้น ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น รูปนั้นเป็นอนุภาทินนกะ เป็นรูปขันธ์ จิต ๕ ดวงเหล่านั้น คือ วิญญาณขันธ์ อรูปขันธ์ ๓ คือ เวทนาสัญญาและสังขารขันธ์ที่สัมปยุตด้วยวิญญาณขันธ์นั้น บรรดามรรคเหล่านั้น ถ้าพระโสดาบันจกไม่ให้โสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นไซ้ อกุศลจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ก็พึงถึงการกัฏฐมในอารมณ์ทั้ง ๖ ก็โสดาปัตติมรรค เมื่อจะห้ามการเกิดกัฏฐมของอกุศลเหล่านั้นจึงทำการถอนขึ้นซึ่งเสตุคือเหตุให้ไม่มีภาวะที่ควรจะเกิดขึ้น จึงชื่อว่า ย่อมออกจากอนุภาทินนกะขันธ์ ๗ สกทาคามิมรรค ย่อมละอกุศลจิต ๖ ดวง ที่เป็นกามราคะและพยาบาทอย่างหยาบ คือ จิต ๔ ดวงที่เป็นทิวฐิวิปยุต และ จิต ๒ ดวงที่เป็นโทมนัสสสหคตชะ ๗ อนาคามีมรรค ย่อมละจิต ๖ ดวงเหล่านั้นนั่นแหละ ที่เป็นกามราคะ และพยาบาทอย่างละเอียด ส่วนอรหัตตมรรค ย่อมละอกุศลจิต ๕ คือ อกุศลจิต ๔ ดวงที่เป็นทิวฐิวิปยุตจิต และ จิตที่สหคตด้วยอุทัจจะ ๑ ดวง

บรรดาอกุศลจิตเหล่านั้น ถ้าพระอริยะเหล่านั้น ไม่พึงเจริญมรรคให้เกิดขึ้นไซ้ อกุศลจิตเหล่านั้น ก็พึงถึงการกัฏฐมในอารมณ์ ๖ แต่มรรคเหล่านั้น เมื่อห้ามการเกิดกัฏฐมแห่งจิตเหล่านั้น จึงทำการถอนขึ้นซึ่งเสตุ คือ เหตุให้มีภาวะที่ไม่ควรเกิดขึ้นได้ จึงชื่อว่า ย่อมออกจากอนุภาทินนกะขันธ์ (ชื่อว่าย่อมออกจากขันธ์ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิวฐิไม่ยึดถือ)^{๘๘}

สรุป การประหารอกุศลจิตที่ถูกโดยโลกุตตรกุศลเป็นตาราง ได้ดังนี้

อกุศลจิต ๑๒	โลกุตตรกุศลจิต ๔
ทิวฐิตตสัมปยุตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๑ (ละ อกุศลจิตได้ ๕)	โสดาปัตติมรรคจิต ๑
ละกามราคะและพยาบาทอย่างหยาบ คือ ทิวฐิวิปยุตจิต ๔ ดวง และโทมนัสสสหคตจิต ๒ ดวง (ทำอกุศลจิต ๖ ดวงนี้ ให้เบาบาง)	สกทาคามิมรรคจิต ๑
ละกามราคะ และพยาบาทอย่างละเอียดได้เด็ดขาด คือ ทิวฐิวิปยุตจิต ๔ ดวง (ที่เกี่ยวกับกามราคะ) และ โทมนัสสสหคตจิต ๒ ดวง (ทั้ง ๖ นี้ ละได้เด็ดขาด)	อนาคามีมรรคจิต ๑
ละอกุศลจิต ๖ ดวง ได้โดยเด็ดขาด คือ ทิวฐิวิปยุตจิต ๔ ดวง (ที่	อรหัตตมรรคจิต ๑

^{๘๗} อภ.ทสก. (ไทย ๒๔/๑๓/๒๑).

^{๘๘} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๔๙๓-๔๙๔.

เกี่ยวกับบุรุษปราคะ และ อรุณปราคะ) และ อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ ดวง ดังนั้น อรหัตตมรรคจิต จึงละอกุศลจิต ๑๒ ได้ทั้งหมด คือ ทิวฐิตตสัมมยุตตจิต ๔ ทิวฐิตตวิปยุตตจิต ๔ โทมนัสสสหคตจิต ๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ และ อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑	
--	--

สรุปการประหารอกุศล โดยโลกุตตรกุศล (มรรคจิต ๔) ดังนี้

การประหารอกุศลจิต โดยโสดาปัตติมรรค มี ๒ คือ (๑) สมุจเฉทปหาน ละได้เด็ดขาด (๒) ตนุกรปหาน ละได้โดยการทำให้เบาบาง

อกุศล ที่โสดาปัตติมรรค ละได้เด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน) ได้แก่ ทิวฐิตตสัมปยุตตจิต ๔, วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ (รวมจิตตูปบาท ที่ประกอบ ๒๒)

อกุศล ที่โสดาปัตติมรรค ประหารโดยทำให้เบาบาง (ตนุกรปหาน) ได้แก่ ทิวฐิตตวิปยุตตจิต ๔, ปฏิฆจิต ๒ (รวมจิตตูปบาท ที่ประกอบ ๒๕ ที่นำไปสู่อบาย - อปายกมณียะ)

การประการอกุศล ที่สกทาคามิมรรค มีเฉพาะแต่ทำให้เบาบางลง เท่านั้น (ตนุกรปหาน) ได้แก่ ทิวฐิตตวิปยุตตจิต ๔, ปฏิฆจิต ๒ (รวมจิตตูปบาท ที่ประกอบ ๒๕ ที่เป็นอย่างหยาบ) จิตทั้ง ๖ ดวงนี้ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรคจิต ทำให้เป็นตนุกรปหาน

การประหารอกุศล ที่อนาคามิมรรค ละได้เด็ดขาด (มีเฉพาะแต่ สมุจเฉทปหานอย่างเดียว) ได้แก่ ทิวฐิตตวิปยุตตจิต ๔ ที่เกี่ยวกับกามราคะ, ปฏิฆจิต ๒ (รวมจิตตูปบาท ที่ประกอบ ๒๕) จิตทั้ง ๖ เหล่านี้ อนาคามิมรรค ประหารได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน

การประหารอกุศล ที่อรหัตตมรรค ละได้เด็ดขาด (มีเฉพาะแต่ สมุจเฉทปหานอย่างเดียว) ได้แก่ ทิวฐิตตวิปยุตตจิต ๔ ที่เกี่ยวกับบุรุษปราคะ อรุณปราคะ, อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ (รวมจิตตูปบาท ที่ประกอบ ๒๑) จิตทั้ง ๖ เหล่านี้ อรหัตตมรรค ประหารได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน

๓.๔ จำแนกจิตในฝ่ายอกุศลคือธรรมฝ่ายชั่ว (อกุสลา ธมมา)

๓.๔.๑ ความหมายของอกุศลธรรม

ในคัมภีร์อรรถกถาอัฐฐาลีนี้ พระพุทธโฆสะ อธิบายคำว่า “อกุศล” ไว้ดังนี้ สภาวะธรรมที่ชื่อว่าอกุศล เพราะอรรถว่า ไม่ใช่กุศล (อกุสลา) อธิบายว่า “ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล เหมือนอมิตร เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร มีโลภะเป็นต้น เป็นปฏิปักษ์คือเป็นข้าศึกต่ออโลภะเป็นต้น ฉะนั้น” ๖ อกุศลเป็นธรรมมีโทษและมีทุกข์เป็นวิบาก เป็นลักษณะ^{๘๙}

^{๘๙} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๓๘.

๓.๔.๒ ประเภทของอกุศลธรรม

ในคัมภีร์อรรถกถาอัฐฐาสินี พระพุทธโฆสะ อธิบายคำว่า “ประเภทของอกุศล” ไว้ ๓ ประเภท คือ “โลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒” ดังต่อไปนี้

ในโลภจิต ๘ ประการนั้น มีอธิบายดังนี้

- โลภนสสสคหต์ ทิฏฐิจิตตสมปยุตต์ อสงฺขารเณ
- โลภนสสสคหต์ ทิฏฐิจิตตสมปยุตต์ สสงฺขารเณ
- โลภนสสสคหต์ ทิฏฐิจิตตวิปยุตต์ อสงฺขารเณ
- โลภนสสสคหต์ ทิฏฐิจิตตวิปยุตต์ สสงฺขารเณ
- อุปกฺขาสคหต์ ทิฏฐิจิตตสมปยุตต์ อสงฺขารเณ
- อุปกฺขาสคหต์ ทิฏฐิจิตตสมปยุตต์ สสงฺขารเณ
- อุปกฺขาสคหต์ ทิฏฐิจิตตวิปยุตต์ อสงฺขารเณ
- อุปกฺขาสคหต์ ทิฏฐิจิตตวิปยุตต์ สสงฺขารเณ

จากโลกจิตดังกล่าวข้างต้นนั้น ท่านพระพุทธโฆสะ อธิบายได้ว่า

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า โลภะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนอยากได้ (หรือ เจตสิกธรรมเป็นเหตุโลกแห่งสัตว์ทั้งหลาย) หรือ เป็นธรรมชาติอยากได้เอง (เป็นเจตสิกผู้โลกเอง) หรือ ธรรมชาติที่เป็นเพียงอยากได้เท่านั้น (เป็นเจตสิกเพียงความโลภเท่านั้น)

สภาวะที่ชื่อว่า โลภะ เพราะอรรถว่า อยากได้ อากาโรโลก ชื่อว่า ลุภณา (กิริยาที่โลภ) จิตที่สัมปยุตต์ด้วยโลภะ หรือบุคคลผู้ประกอบด้วยความโลภ ชื่อว่า ลุภิตะ (ผู้ประกอบด้วยความโลภ) ภาวะแห่งจิตที่สัมปยุตต์ด้วยโลภะหรือแห่งบุคคลผู้ประกอบด้วยความโลภ ชื่อว่า ลุภิตัตตะ (ความเป็นแห่งบุคคลผู้โลภ) ที่ชื่อว่า สาราคะ (สภาวะของความกำหนัด) เพราะย่อมากำหนัดนัก อากาโรแห่งความกำหนัดนัก ชื่อว่า สารัชชณา (กิริยาที่กำหนัดนัก) ภาวะแห่งจิตที่กำหนัดนัก ที่ชื่อว่า สารัชชิตัตตะ (ความกำหนัดนัก) ที่ชื่อว่า อภิชฌา ด้วยอรรถว่าเพ่งเล็ง การณะ (เหตุ) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยศัพท์ว่าโลภะอีก เพราะโลภะนั้นเป็นอกุศลด้วย เป็นมูลคืออรากเง้าด้วย จึงชื่อว่า *อกุศลมูล*^{๙๐}

ลักษณะที่จตุกกะของโลภะ : โลภะ มีการยึดอารมณ์เป็นลักษณะ (อารมณ์ณคคหณลกฺข โณ) เหมือนลิงติดตัง มีความคิดในอารมณ์เป็นรส (อภิสงฺครโส) เหมือนชิ้นเนื้อที่ใส่ในกระเบื้องร้อน มีการไม่สละไป เป็นปัจจุภูฏฐาน (อปริจาคปัจจุภูฏฐาน) เหมือนเป็อนสีน้ำมันและยาหยอดตา มีความเห็นชอบใจในธรรมเป็นอารมณ์ของสังโยชน์ เป็นปทัฏฐาน (สณฺโณชนิยธมฺเมสุ อสฺสาททสฺสนปทฺฐฐา

^{๙๐} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๒๖.

โน) โลกะนั้น บัณฑิตพึงเห็นว่า “เมื่อขยายตัวขึ้นไปจนเป็นแม่น้ำคือต้นหา ย่อมพาไปสู่อบายเท่านั้น เหมือนแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ย่อมไหลพัดพาไปสู่มหาสมุทร ฉะนั้น”^{๙๑}

วินิจฉัยในคำว่า ทิฐุคตสัมปยุตตะ : ทิฐุณั้นแหละ ชื่อว่า ทิฐุคตะ เหมือนในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า คุณคตฺ (คุณ) มุตตคตฺ (บุตร) ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ชื่อว่า ทิฐุคตะ เพราะอรรถว่า ทิฐุคตะนี้เป็นเพียงการเป็นไปของทิฐุเท่านั้น เพราะไม่มีสิ่งที่ควรรู้ หรือ เพราะไม่มีสิ่งที่ควรดำเนินไป

ที่ชื่อว่า ทิฐุคตสัมปยุต เพราะอรรถว่า สัมปยุตด้วยทิฐุณั้น

ในทิฐุคตสัมปยุตจิตนั้น บัณฑิตพึงทราบความเกิดขึ้น แห่งความเห็นผิด กล่าวคือทิฐุคตะนี้ ด้วยเหตุทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ คือ

- อสททมสวณฺ การฟังแต่อสัทธิธรรม (ไม่ได้สดับสัทธิธรรม)
- อกลยาณมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว
- อริยานํ อทสสนกามตาทีนํ ความเป็นผู้ไม่ต้องการเห็นพระอริยะ เป็นต้น
- อโยนิโสมนสิกาโร การทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคาย^{๙๒}

สรุปได้ว่า คำว่า “ทิฐุ” ในความเห็น ความคิดเห็น ทศนะทั่วไป แต่โดยนัยแห่งอภิธรรม ท่านเรียก “ทิฐุ” นี้ว่าคือ ทิฐุคตะ เพราะประกอบด้วยความเห็นผิด (ประกอบด้วยมิจฉาทิฐุ) อะไรคือมิจฉาทิฐุ ท่านอธิบายไว้ว่า

คำว่า มิจฉาทิฐุ ได้แก่ ความเห็นไม่มีตามความเป็นจริง (คือความไม่เห็นตามความเป็นจริง) อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มิจฉาทิฐุ เพราะอรรถว่า เห็นคลาดเคลื่อนโดยถือเอาผิด

ชื่อว่า มิจฉาทิฐุ เพราะใช้ในความหมายว่า เป็นทิฐุอันบัณฑิตทั้งหลายเกลียด เพราะนำมาแต่ความฉิบหายบ้าง แม้ในมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นก็นัยนี้แหละ

อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า มิจฉาทิฐุ เพราะอรรถว่า เป็นธรรมชาติอันเป็นเหตุให้คนเห็นผิด หรือ เป็นธรรมชาติที่เห็นผิดเอง หรือทิฐุนี้ เพียงเห็นผิดเท่านั้น

สภาวะที่ชื่อว่า มิจฉาทิฐุ ด้วยอรรถว่า เห็นตามความไม่เป็นจริง

ที่ชื่อว่า ทิฐุคตะ (ความเห็นไปข้างทิฐุ) เพราะอรรถว่าความเห็นนี้เป็นไปในทิฐุทั้งหลาย เพราะเป็นสภาวะหยั่งลงภายในทิฐุ ๖๒ ทิฐุณั้นแหละ ชื่อว่าทิฐุคคหณะ (ปาชัญญคือทิฐุ) เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงไปโดยยาก เหมือนชฎาญชฎาปา ชฎาญชฎา ทิฐุณั้นแหละ ชื่อว่าทิฐุคคณาร (กัณดารคือทิฐุ) ด้วยอรรถว่า น่ารแวงและมีภัยเฉพาะหน้า เหมือนกัณดารโจร กัณดารสัตว์ร้ายกัณดารทราย กัณดารน้ำ กัณดารทูปภิกขภัย ที่ชื่อว่า ทิฐุวิสุกายิกะ (ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฐุ) ด้วยอรรถ

^{๙๑} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๑๗.

^{๙๒} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๑๕.

ว่าขัดแย้งและทวนกันสัมมาทิฐิ จริงอยู่ ความเห็นผิดเมื่อเกิดย่อมขัดแย้ง และทวนสัมมาทิฐิไป ที่ชื่อว่าทิฐิวินิจฉัย (ความผันแปรแห่งทิฐิ) เพราะอรรถว่า ผันแปรผิดรูปแห่งทิฐิ เพราะบางคราวก็ถือเอาความเที่ยง บางคราวก็ถือเอาความขาดสูญ เพราะว่าคนผู้มีความเห็นผิดย่อมไม่อาจตั้งอยู่ในสิ่งเดียว คือ บางคราวก็คล้อยตามความเที่ยง บางคราวก็คล้อยตามความขาดสูญ ทิฐินั้นแหละ ชื่อว่าสัญโญชน์ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องผูก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทิฐิสัญโญชน์ ที่ชื่อว่าคาหะ (ความยึดถือ) เพราะอรรถว่า ย่อมยึดอารมณ์ไว้มั่น เหมือนสัตว์ร้ายมีจะเข้เป็นต้น เอาปากจับคนไว้มั่น ฉะนั้น ที่ชื่อว่า ปติภูทิวาหะ (ความตั้งมั่น) เพราะตั้งไว้โดยเฉพาะ จริงอยู่ ความตั้งมั่นนี้ ตั้งมั่นแล้วยึดไว้โดยความเป็นไปอย่างมีกำลัง ที่ชื่อว่า อภินิเวสะ (ความยึดมั่น) เพราะอรรถว่า ย่อมตั้งมั่นโดยความเป็นของเที่ยงเป็นต้น ที่ชื่อว่าปรามาสะ (ความถือผิด) เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงสภาวะธรรมแล้ว ถือเอาโดยประการอื่นด้วยอำนาจแห่งความเที่ยงเป็นต้น ที่ชื่อว่า กุมมคคะ (ทางชั่ว) เพราะอรรถว่า เป็นทางอันบัณฑิตเกลียด เพราะเป็นทางนำความพินาศมาให้ หรือเป็นทางแห่งอบายทั้งหลายที่บัณฑิตเกลียด ที่ชื่อว่า มิจฉาปะละ (ทางผิด) เพราะเป็นทางตามความไม่เป็นจริง ที่ชื่อว่า มิจฉัตตะ (ภาวะที่ผิด) เพราะเป็นสภาพผิดเหมือนกัน เหมือนอย่างว่า คนผู้หลงทิศ แม้ยึดถือว่า ทางนี้ชื่อทางของบ้านโน้น ดังนี้ ก็ไม่ยังบุคคลนั้นให้ถึงบ้านได้ ฉนใด บุคคลผู้มิจฉาทิฐิ แม้ยึดถือว่าทางนี้เป็นไปสู่สุคติ ดังนี้ ก็ไม่สามารถถึงสุคติได้ ฉนนัน

คำว่า โสมนัสสสทคตะ (โลภะที่ประกอบด้วยโสมนัส) ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ (รูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ โภภุญฺ์พพารมณฺ์ อัมมารมณฺ์) ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้น ไม่ยึดถือโดยนัยว่า “นี้เป็นสัตว์ นี้เป็นสัตว์” ดังนี้ แลดูอยู่ซึ่งพระราชา มวยปล้ำการเล่นมีการต่อสู้เป็นต้น หรือมีการชวนชวายในการฟังเสียงที่ชอบใจเป็นต้น^{๙๓}

ในอกุศลจิตดวงที่ ๕ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มิจฉัตตะ (วางเฉย) ด้วยสามารถแห่งเวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิด ผู้ยึดถืออยู่โดยนัยมีอาทิว่า “นี้เป็นสัตว์ นี้เป็นสัตว์” ก็ในอกุศลจิตดวงที่ ๕ นี้ อุเบกขาเวทนาย่อมมีในที่โสมนัส (แทนโสมนัสเวทนา) ย่อมลดบทยัติ คำที่เหลือทั้งหมดเป็นเหมือนอกุศลจิตดวงที่หนึ่งแล ๆ แม้อกุศลจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในอกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ นั้นแหละ โดยเปลี่ยนเวทนาและลดบทยัติ อธิปัตติแม่ทั้ง ๒ คือ (๑) สหชาตาทิปติ (๒) และ อารัมมณาทิปติ พระโยคาวจรย่อมหาได้ในจิตสหระคตด้วยโลภะ ๘ ดวง เหล่านี้^{๙๔}

โทสจิต มี ๒ ประการ คือ (๑) โทสจิตที่ประกอบโทมัสสเวทนา สัมปยุตต์ด้วยปฏิกษะ โดยไม่มีเหตุชุกงู (๒) โทสจิตที่ประกอบโทมัสสเวทนา สัมปยุตต์ด้วยปฏิกษะ โดยมีเหตุชุกงู

^{๙๓} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๒๙.

^{๙๔} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๓๐-๕๓๑.

คำว่า “โทสจิต” คือจิตที่ถูกธรรมชาติอันเป็นโทษประทุษร้ายแล้ว ท่านพระพุทธโฆสะอธิบายไว้ดังนี้

মনে (ใจ) อันโทษประทุษร้ายแล้ว จึงชื่อว่าทุมมโน (ใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว) หรือ มนะ อันบัณฑิตเกลียด เพราะมีเวทนาอันเลว (เพราะเสวยอารมณ์ที่เลว) เพราะเหตุนั้น มนะนั้น จึงชื่อว่าทุมมโน (ผู้มีใจชั่ว หรือผู้มีใจอันบัณฑิตเกลียด) ภาวะแห่งบุคคลผู้มีใจชั่ว (ภาวะแห่งจิตอันโทษประทุษร้ายแล้ว) ชื่อว่าโทมนัส (โทมนสฺส) จิตอันเป็นอกุศลจิตสหคตด้วยโทมนสนั้น เพราะฉะนั้น อกุศลจิตนั้น จึงชื่อว่า โทมนัสสหคตะ (สหคตด้วยโทมนัส) สภาวะที่ชื่อว่า ปฏิฆะ เพราะอรรถว่า ย่อมกระทบในอารมณ์โดยภาวะที่ไม่พอใจ (ปฏิฆิ) อกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะนั้น ชื่อว่า ปฏิฆสัมปยุต (ปฏิฆสมปยุตต์)^{๙๕}

โทมนัสสเวทนา : คำว่า โทมนัส (ภาวะแห่งจิตอันโทษประทุษร้ายแล้ว) เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น ดังนี้

โทมนัส มีการเสวยอารมณ์อันไม่หน้าซอใจเป็นลักษณะ (อนิฏฐารมณานุกุลกขณ) มีการเสวยอาการไม่ตัวอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นรส (ยถา ตถา วาอนิฏฐากการสมโภครส) มีความอาพาธทางใจเป็นปัจจุปฏิฐาน (เจตสิกอาพาธปัจจุปฏิฐาน) มีหทยวัตถุเท่านั้นเป็นปทัฏฐาน (หทยวัตถุปทัฏฐาน)^{๙๖}

ในมูลกรรมบททั้งหลาย พระองค์ตรัสว่า “โทสเย่อมมี พยาบาทเย่อมมี” เหมือนพระดำรัสที่ตรัสถึงอกุศลจิตดวงก่อนๆ ว่า “โลภเย่อมมี อภิขมาย่อมมี ฉะนั้น” พึงทราบโทสและพยาบาททั้งสองนั้นดังต่อไปนี้

สภาวะที่ชื่อว่าโทส เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนประทุษร้าย (อกุศลเจตสิกธรรมที่เป็นให้คนประทุษร้าย) หรือ ประทุษร้ายเอง (อกุศลเจตสิกธรรมที่เป็นผู้ประทุษร้ายเอง) หรือว่าธรรมชาติ นั้นสักว่า เป็นเครื่องประทุษร้ายเท่านั้น (อกุศลเจตสิกธรรมสักแต่ว่าประทุษร้ายเอง)

โทสะนั้น มีความดุร้ายเป็นลักษณะ พึงเห็นเหมือนอสรพิษถูกประหาร (จณฺชิกุลกขณ ปหฺฐาสวิโส วีย) มีการกระสับกระส่ายเป็นรส พึงเห็นเหมือนถูกยาพิษ (วิสฺปนโรโส วิสนิปาโต วีย) อีกอย่างหนึ่ง มีการหมั่นหมั้นนัยของตนเป็นรส พึงเห็นเหมือนไฟไหม้ป่า (อตฺตโน นิสฺสยทหนโรโส วาทาวคฺคิ วีย) มีการประทุษร้ายเป็นปัจจุปฏิฐาน พึงเห็นเหมือนศัตรูได้โอกาส (ทุสฺสนปฺจฺจุปฏิฐานโน ลทโรกาโส วีย สปฺตโต) มีอาฆาตวัตถุเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นเหมือนน้ำมูตรเน่าเจือด้วยยาพิษ (อาฆาตวัตถุปทัฏฐานโน วิสฺสํสฺมฺฐูปฺติมุตฺตํ วีย) ฉะนั้น

สภาวะที่ชื่อว่าพยาบาท เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเปียดเบียน คือย่อมเข้าถึงภาวะเสียจิต (พยาปาโท : ธรรมชาติที่เป็นเหตุเปียดเบียน คือเป็นเหตุเสียแห่งจิต) หรือว่าย่อมยังวินัย อาจารย์ รูป

^{๙๕} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๓๑.

^{๙๖} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๓๑.

สมบัติและहितสุขเป็นต้นให้ถึงความพิบัติ (พยาบาท : ธรรมชาติที่เป็นทำให้วินัยและอาจารย์เป็นต้นให้พินาศไป) ก็เมื่อว่าโดยอรรถ พยาบาทนี้ ก็คือโทษะนั้นแหละ แต่ในอภิสถิตจิตดวงที่ ๙ นี้ เป็นบทอภิสถิต

โมหิต มี ๒ ประการ คือ (๑) โมหิตที่สัมปยุตต์ด้วยวิจิกิจฉา (๒) โมหิตที่สัมปยุตต์ด้วยอุทัจจะ

ความหมายของโมหะ : ที่ชื่อว่าโมหะ เพราะอรรถว่าเป็นธรรมชาติเป็นเหตุให้คนหลง (เจตสิกธรรมเป็นเหตุหลงแห่งสัตว์ทั้งหลาย) หรือธรรมชาติที่หลงเอง (เจตสิกธรรมผู้หลงเอง) หรือธรรมชาติเป็นเพียงความหลงเท่านั้น (เจตสิกธรรมผู้หลงเอง)

ลักษณะที่จุดกาะของโมหะ : โมหะ มีความมืดมนแห่งจิตเป็นลักษณะ หรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ (จิตตสส อนธกาวลกขโณ อณญาณลกขโณ วา) มีความไม่แทงตลอดเป็นรส (อสมปฏิเวธโรโส) หรือ มีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์เป็นรส (อารมณสภาวะจนาทรโรโส วา) มีการไม่ปฏิบัติโดยชอบ เป็นปัจจุปัญฐาน (อสมมาปฏิบัติปัจจุปัญฐาน) หรือมีความมืดมนเป็นปัจจุปัญฐาน (อนธการปัจจุปัญฐาน วา) มีการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคายเป็นปทัฏฐาน (อโยนิโสมนสการปทัฏฐาน) พึงทราบว่าเป็นมูลของอภิสถิตธรรมทั้งปวง^{๑๗}

คำว่า วิจิกิจฉาสัมปยุตต์ (สัมปยุตต์ด้วยวิจิกิจฉา) เนื้อความแห่งอภิสถิตนั้นว่า ที่ชื่อว่า วิจิกิจฉาสัมปยุตต์ เพราะอรรถว่า สัมปยุตต์ด้วยวิจิกิจฉา

ในธัมมูเทศแห่งวิจิกิจฉา มีวินัยฉัยดังนี้ สภาวะธรรมที่ชื่อว่า วิจิกิจฉา เพราะอรรถว่า ปราศจากความแก้ไข อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิจิกิจฉา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนเมื่อคิดสภาวะธรรม ย่อมยุ่งยาก คือย่อมลำบาก

ลักษณะที่จุดกาะแห่งวิจิกิจฉา : วิจิกิจฉานั้น มีความสงสัยเป็นลักษณะ (สัสยณลกขณา) มีความหวั่นไหวเป็นรส (กมฺปนรสา) มีการตัดสินใจไม่ได้เป็นปัจจุปัญฐาน หรือมีการไม่ซื่อสัตย์เป็นผล (อนิจฉยปัจจุปัญฐาน) หรือว่า มีการถือเอาอย่างเดียวไม่ได้เป็นปัจจุปัญฐาน หรือถือเอาหลายอย่างเป็นผล (อนกัศคาหปัจจุปัญฐาน) มีการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคายเป็นปทัฏฐาน (อโยนิโสมนสการปทัฏฐาน) หรือมีความทำในใจโดยไม่ถูกทางในเพราะความลังเลเป็นเหตุใกล้ ดังนั้นวิจิกิจฉานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า “วิจิกิจฉานี้ เป็นธรรมชาติอันกระทำให้อันตราย (ขัดขวาง) ต่อการปฏิบัติ”^{๑๘}

สภาวะที่ชื่อว่า กังขา ด้วยสามารถแห่งการเคลือบแคลง อาการเป็นไปแห่งความเคลือบแคลง ชื่อว่า กังขายนา (กิริยาที่เคลือบแคลง) จริงอยู่ การเคลือบแคลงอันแรกชื่อนำมาซึ่งการเคลือบแคลงต่อไป อีกอย่างหนึ่ง การเคลือบแคลงนี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอาการ จิตที่พร้อมด้วยการสงสัย ชื่อว่า กังขายิตะ เพราะนำมาซึ่งความเคลือบแคลง ภาวะแห่งกังขายิตะนั้นชื่อว่า

^{๑๗} อภิส.อ. (ไทย) ๑/๕๑๗-๕๑๘.

^{๑๘} อภิส. (ไทย) ๓๔/๕๓๕, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๙๖.

กัังขายิตตตะ (ความเคลือบแคลง) สภาวะที่ชื่อว่า วิมติ เพราะความคิดเห็นต่างๆ วิจิกิจฉา (ความ
ตัดสินอารมณ์ไม่ได้)

คำว่า **วิจิกิจฉาสัมปยุต** แปลว่า ประกอบด้วยความสงสัยลังเลไม่แน่ใจ ตัดสินลงไปไม่ได้
และ หมายถึงความสงสัยในธรรม ๘ ประการที่กล่าวต่อไปนี้นี้เท่านั้น คือ

๑. สงสัยในพระพุทธเจ้า ได้แก่สงสัยในพระสรีระ (ว่าเห็นจะไม่มีตัวจริง น่าจะสมมติขึ้น)
หรือสงสัยในพระคุณ (พระพุทธคุณ ๙)

๒. สงสัยในพระธรรมว่า มัคค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ มีจริงหรือ และพระธรรมนี้ นำให้ออก
จากทุกข์ได้จริงหรือ

๓. สงสัยในพระสงฆ์ ว่าสงฆ์ที่ตั้งอยู่ในมัคคจิต ๔ ผลจิต ๔ มีจริงหรือ สงฆ์ที่ปฏิบัติดีมีจริง
หรือ ผลแห่งทานที่ถวายแก่สงฆ์มีจริงหรือ

๔. สงสัยในสิกขา ๓ (ศีล สมาธิ ปัญญา) ว่ามีจริงหรือ ผลานิสงส์ แห่งการศึกษาปฏิบัติ
ในสิกขา ๓ มีจริงหรือ

๕. สงสัยในขันธ์ อายุตนะ ธาตุ ที่เป็นส่วนอดีตมีจริงหรือ คือสงสัยว่าชาติก่อนมีจริงหรือ
(อเหตุกทัญญู)

๖. สงสัยในขันธ์ อายุตนะ ธาตุ ที่เป็นส่วนอนาคตมีจริงหรือ คือสงสัยว่าชาติหน้ามีจริง
หรือ (อุจเจททัญญู)

๗. สงสัยในขันธ์ อายุตนะ ธาตุ ที่เป็นส่วนอดีตและอนาคตนั้น มีจริงหรือ คือสงสัยทั้งชาตินี้
และชาติหน้ามีจริงหรือ (อกกรียทัญญู)

๘. สงสัยใน ปฏิจจสมุปบาทธรรม คือ ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้น ต่อเนื่องกัน
ไปโดยไม่ขาดสายเลยนั้น มีจริงหรือ (อัตตาทัญญู)

ส่วนความสงสัยอย่างอื่น ที่ไม่ใช่สงสัยในธรรม ๘ ประการที่กล่าวมาแล้วนี้ เช่น สงสัยใน
เรื่องสมมติเรื่องบัญญัติ เป็นต้นนั้น เรียกว่า ปฏิรูปกวิจิกิจฉา ไม่เป็นกิเลส

โมหมูลจิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉานี้ เรียกว่า วิจิกิจฉาสหคตจิต หรือวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต
หรือวิจิกิจฉาจิต ก็ได้

ในการกำหนดสมัยแห่งอกุศลจิตดวงที่ ๑๒ ที่ชื่อว่า อุทัจจสัมปยุต เพราะอรรถว่า อกุศล
จิตนั้นสัมปยุตด้วยอุทัจจจะ จริงอยู่ อกุศลจิตดวงที่ ๑๒ นี้เป็นกลาง (อุเบกขา) ด้วยอำนาจเวทนาใน
อารมณ์ ๖ เป็นพุงชาน (อุทธตะ)

คำว่า อุทัจจจะ ได้แก่ อาการที่พุงชาน สภาวะที่ชื่อว่า อวูปสมะ (ความไม่สงบ) เพราะ
อรรถว่า การไม่เข้าไปสงบแห่งจิต ที่ชื่อว่า เจตโส วิกุเขโป (ความวุ่นวายใจ) เพราะอรรถว่า จิตซัดสาย

ไป บทว่า ภาตตตํ จิตตสส (จิตปล่านไป) ได้แก่ ความที่จิตหมุนไป ด้วยบทนี้ท่านกล่าวจิตดิ้นรนไปในอารมณ์เดียวเท่านั้น คุจยานที่ปล่านไปและโคที่ปล่านไปเป็นต้น เพราะอุทัจจะดิ้นรนไปในอารมณ์เดียว วิจิกิจฉาดิฉันรนไปในอารมณ์ต่างๆ

ในอกุศลจิตแม้ทั้งหมด พระองค์มิได้ทรงยกขึ้นแสดงความแตกต่างกันโดยความเลวเป็นต้น เพราะความที่อกุศลทั้งหมดเป็นสภาพเลวอย่างเดียวกัน สหชาตาธิปติ แม้ได้อยู่ก็ไม่ทรงยกขึ้นแสดง เพราะความที่นัยทรงแสดงไว้ในหนหลังแล้ว ก็ในอกุศลทั้งหมดนี้ ชื่อว่าวิมังสาธิปติ ย่อมไม่มีเพราะไม่มีญาณ ในจิต ๒ ดวงหลัง (ที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉาและอุทัจจะ) ไม่มีความแปลกกันเลย เพราะเหตุไร? เพราะไม่เกิดขึ้นทำกรรมอะไรๆ ให้เป็นธูระ จึงทรงปฏิเสธไว้ในปฏิฐานปกรณ์นั้นแหละ

ก็เมื่อกรรมอันอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ประมวลมาแล้ว เว้นอกุศลจิตที่สหคตด้วยอุทัจจะ อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเท่านั้น ย่อมชักปฏิสนธิมา (คือให้ปฏิสนธิ)

ถามว่า ครั้นเมื่ออกุศลจิตสหคตด้วยวิจิกิจฉา มีอธิโมกข์ยังไม่ได้แล้วแม้มีกำลังทราวมก็ชักปฏิสนธิมาได้ อกุศลจิตที่สหคตด้วยอุทัจจะจะมีอธิโมกข์ได้แล้ว มีกำลังย่อมชักปฏิสนธิมาไม่ได้ เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะไม่มีกรรมอันโสคาปัตติมรรคพึงละ ก็ฉิวาจิตที่สหคตด้วยอุทัจจะพึงชักปฏิสนธิมาไซ้ ก็พึงตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า ทสเสน ปหาตพพา เพราะฉะนั้น อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเว้นอุทัจจะสัมปยุตจิตย่อมชักปฏิสนธิมา

จริงอยู่ เมื่อกรรมอันอกุศลธรรมดวงใดดวงหนึ่งในบรรดาอกุศลธรรมเหล่านั้น ประมวลมาแล้ว ปฏิสนธิจิตย่อมมีในอบาย ๔ ด้วยเจตนาอันนั้น บรรดาอกุศลวิบากทั้งหลาย สัตว์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยเจตนาอันสหคตด้วยอุเบกขา คือ อเหตุกมโนวิญญูณธาตุ แม้การให้ปฏิสนธิในอบาย ๔ เหล่านี้ นั้นแหละ ก็พึงมีแก่อุทัจจะสหคตจิต แต่เพราะอุทัจจะสหคตจิตนั้นไม่มีการให้ผลในปฏิสนธิ ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่าด้วยบทว่า “ทสเสน ปหาตพพา” ดังนี้^{๙๙}

คำว่า อุทัจจะสมปยุต แปลว่า ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน มีความหมายว่าจิตนั้นคิดฟุ้งซ่านไปเลื่อนลอยไปในอารมณ์ต่างๆ ไม่สงบหรือไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว คิดมากมายไปหลายอย่าง และที่คิดนั้นก็คิดเฉยๆ คิดไปเรื่อยๆ ไม่มุ่งมั่นอย่างจริงจังในสิ่งที่คิดนั้นเท่าใดนัก

โมหุหิจิตที่ประกอบด้วยอุทัจจะนี้ เรียกว่า อุทัจจะสหคตจิต หรือ อุทัจจะสัมปยุตตจิต หรือ อุทัจจะจิต ก็ได้

สังขารเภท คือประเภทแห่งสังขาร อันได้แก่ อสังขาริก และสสังขาริกในโมหุลลจิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ตามบาลีหาได้ระบุไว้ด้วยไม่

^{๙๙} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๓๖-๕๓๗.

ในปรณวิเสสชื่อวิสุทิมัคค์ และในอภิธัมมัตถวิภาวนีฎีกา กล่าวว่าจิตที่สงสัยลังเลไม่แน่ใจ ก็ ดี จิตที่ฟุ้งซ่าน ก็ดี เป็นจิตที่เว้นจากความกำหนด เว้นจากความขัดเคือง ซึ่งปราศจากความเข้มแข็ง และขาดความอุสาหะในกิจการงานใดๆ จึงไม่มีความแตกต่างแห่งสังขารเภท^{๑๐๐}

แต่อาจารย์ในภายหลังได้สงเคราะห์โมหมูลจิตทั้ง ๒ ดวงนี้ว่าเป็น *อสังขาริก* สงสัยเองฟุ้งซ่านเอง อนึ่ง โมหมูลจิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ไม่มีทิวฏฐิตะเห็นผิด และปฏิฆะ ความโกรธแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ประกอบด้วยเลย ก็เพราะเหตุว่าโมหมูลจิตเป็นจิตที่ เว้นจากความกำหนด และเว้นจากความขัดเคือง ดังกล่าวแล้วข้างบนนี้ มีแต่ความไม่รู้ คือโมหะ เป็นมูลแต่อย่างเดียวเท่านั้น จึงไม่มีทิวฏฐิตะ หรือ ปฏิฆะ สัมปยุตต์ด้วยสัมปยุตต์ในอกุศลจิต

สรุปอกุศลจิต ๑๒ ประการดังนี้ โลกจิต มี ๘ ประการ โทสจิต มี ๒ ประการ โมหจิต มี ๒ ประการ ที่เป็นโสมนัส ๔ ดวง (โสมนัสสสหคตะ) ที่เป็นอุเบกขา ๖ ดวง (อุเบกขาสสหคตะ) ที่เป็นทิวฏฐิตะสัมปยุต ๔ ดวง ที่เป็นทิวฏฐิตะวิปยุต ๔ ดวง ที่เป็นโทมนัสสสหคตะ ๒ ดวง ที่เป็นอสังขาร ๕ ดวง (อสังขารเณ) ที่เป็นสสังขาร ๕ ดวง (สสังขารเณ) โมหะไม่จัดเป็นทั้งสสังขาร และ อสังขาร

สรุปอกุศลจิต ๑๒ เป็นตาราง ได้ดังนี้

โสมนัสสสหคตะ ๔	ได้แก่ โลกจิตที่สหคตด้วยโสมนัสสเวทนา คือ โลกะ ดวงที่ ๑, ๒, ๓, ๔
อุเบกขาสสหคตะ ๕	ได้แก่ โลกจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา คือ โลกะ ดวงที่ ๕, ๖, ๗, ๘
ทิวฏฐิตะสัมปยุต ๔	ได้แก่ โลกจิตที่สหคตด้วยโสมนัสสเวทนา คือ โลกะ ดวงที่ ๑, ๒, ๕, ๖
ทิวฏฐิตะวิปยุต ๔	ได้แก่ โลกจิตที่สหคตด้วยโสมนัสสเวทนา คือ โลกะ ดวงที่ ๓, ๔, ๗, ๘
โทมนัสสสหคตะ ๒	ได้แก่ ปฏิฆจิต ๒ ดวง
อสังขาร ๕	ได้แก่ โลกจิตที่สหคตด้วยโสมนัสสเวทนา คือ โลกะ ดวงที่ ๑, ๓, ๕, ๗ และ ปฏิฆะ ดวงที่ ๑
สสังขาร ๕	ได้แก่ โลกจิตที่สหคตด้วยโสมนัสสเวทนา คือ โลกะ ดวงที่ ๒, ๔, ๖, ๘ และ ปฏิฆะ ดวงที่ ๒

สรุปได้ว่าในอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ มีสัมปยุตต์รวม ๔ ประการ คือ

๑. ทิวฏฐิตะสัมปยุต ในโลกจิตที่สัมปยุตต์ด้วยทิวฏฐิตะ รวม ๔ ดวง
๒. ปฏิฆะสัมปยุต ในโทสจิต ทั้ง ๒ ดวง
๓. วิจิกิจฉาสัมปยุต ในโมหจิต ดวงที่ ๑
๔. อุทัจจสัมปยุต เฉพาะอย่างยิ่ง ในโมหจิต ดวงที่ ๒

^{๑๐๐} สงคท.วิภาวนี. (ไทย) ๓๒. อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวนีฎีกา แปล

๓.๕ จำแนกจิตในฝ่ายอัพยาكاتธรรม (อัพยากถุต /อัพยากตา ธมฺมา)

๓.๕.๑ ความหมายของอัพยาكاتธรรม

ในคัมภีร์อรรถกถาอัญญาสาสนี พระพุทธโฆสะ อธิบายคำว่า “อัพยาكاتธรรม” ไว้ดังนี้
 สภาวะธรรมเหล่าใด อันบุคคลกล่าวไม่ได้ว่าเป็นกุศล หรือ อกุศล เพราะเหตุนี้
 สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อัพยากตะ (อัพยากตา) อธิบายว่า “พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้ โดยเป็น
 กุศลหรืออกุศล บรรดาธรรม ๓ ประการนั้น กุศลมีความไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุขเป็นลักษณะ
 อกุศลมีโทษและมีทุกข์เป็นวิบากเป็นลักษณะ อัพยากตะมีวิบากเป็นลักษณะ”^{๑๐๑}

๓.๕.๒ ประเภทของอัพยาكاتธรรม

ในพระบาลีนั้น อัพยากตะ มี ๔ อย่าง คือ (๑) อัพยากตะที่เป็นวิบาก (๒) อัพยากตะที่เป็น
 กิริยา (๓) อัพยากตะที่เป็นรูป (๔) อัพยากตะที่เป็นพระนิพพาน

บรรดาอัพยากตะเหล่านั้น พระองค์ตรัสประสงค์เอาอัพยากตวิบาก แม้ในอัพยากตวิบาก ก็
 ทรงประสงค์เอากุศลวิบาก แม้ในกุศลวิบากนั้น ก็ทรงประสงค์เอากามาวจรวิบาก แม้ในกามาวจร
 วิบาก ก็ทรงประสงค์เอาเหตุกะ แม้ในเหตุกะ ก็ทรงประสงค์เอาปัญจวิญญาณ (วิญญาณ ๕) แม้
 ในปัญจวิญญาณนั้นก็ทรงประสงค์เอากัจจุกุญญาณเป็นต้น ตามลำดับในทวาร แม้จักจุกุญญาณนั้นเล่า
 ทรงประสงค์จะแสดงความเกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมปัจจัย ที่ไม่ทั่วไปเท่านั้น เว้นสาธารณปัจจัยทาง
 ทวาร และอารมณ์เป็นต้น จึงตรัสพระดำรัสว่า “เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันตนทำแล้ว” (กามาวจร
 สส กุศลสส กम्मสส กตตตตา)

ในคัมภีร์อรรถกถาอัญญาสาสนี พระพุทธโฆสะ อธิบายคำว่า “ประเภทของกุศล” ไว้ ๒
 ประเภท คือ “อัพยากตะที่เป็นวิบากจิต และ อัพยากตะที่เป็นกิริยาจิต” ดังต่อไปนี้

อัพยากตะที่เป็นวิบาก

๑. อัพยากตะที่เป็นมหาวิบากจิต ๘
๒. อัพยากตะที่เป็นรูปาวจรวิบาก ๕
๓. อัพยากตะที่เป็นอรูปาวจรวิบาก ๕
๔. อัพยากตะที่เป็นโลกุตตรวิบาก ๔ หรือ ๒๐
๕. อัพยากตะที่เป็นอกุศลวิบากจิต ๗
๖. อัพยากตะที่เป็นเหตุกะกุศลวิบากจิต ๘

ความหมายของ “วิบาก”

ชื่อว่าวิบาก เพราะอรรถว่า เป็นผลของกุศล และอกุศลกรรมทั้งหลาย ซึ่งพิเศษกว่ากัน
 และกัน (วิบากคือเป็นผลของกุศลและอกุศลที่พิเศษกว่ากันและกัน) คำว่าวิบากนี้ เป็นชื่อของอรูป

^{๑๐๑} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๓๘.

ธรรมทั้งหลายของที่ถึงความเป็นวิบาก คำว่า **วิปากธมมธมา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายของวิปากกรรมทั้งหลาย คือ ธรรมทั้งหลายอันยังวิบากให้เกิดขึ้น เหมือนสัตว์ทั้งหลายมีความเกิดและความแก่เป็นสภาวะ มีปกติตกไปสู่ความเกิดและความแก่ท่านเรียกว่า มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีวิบากเป็นสภาวะ มีปกติตกไปสู่วิบาก เพราะความที่ธรรมเหล่านี้ยังวิบากให้เกิดขึ้น^{๑๐๒}

๓.๕.๓ อพยยากตะที่เป็นมหาวิบากจิต ๘

ก็ในมหาวิบากจิตนี้ พึงทราบวิธีของธรรมที่เป็นอสังขาร (ไม่มีการชักจูง) สสังขาร (มีการชักจูง) โดยกุศล และโดยความต่างแห่งปัจจัย

จริงอยู่ กุศลเป็นอสังขาริก วิบากก็เป็นอสังขาริก กุศลเป็นสสังขาริกวิบากก็เป็นสสังขาริก อนึ่ง กุศลที่เป็นอสังขาริกเกิดขึ้น ด้วยปัจจัยที่มีกำลังกุศล ที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยนอกนี้เป็นสสังขาริก แม้ในความต่างกันแห่งความเลวเป็นต้น มหาวิบากเหล่านี้ย่อมไม่ชื่อว่าเลว ปานกลาง และประณีต เพราะความที่ธรรมมีฉันทะเป็นต้นที่เลว ปานกลางและประณีตไม่ทำให้สำเร็จไว้ แต่ว่าวิบากของกุศลที่เลวก็ย่อมเลว วิบากของกุศลปานกลางก็ย่อมเป็นปานกลางวิบากของกุศลที่ประณีตก็ย่อมเป็นของประณีต ในวิบากเหล่านี้ แม้ธรรมที่เป็นอธิบดีทั้งหลาย ก็มีได้มี ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไร เพราะความที่วิบากเหล่านี้ไม่ทำฉันทะเป็นต้นให้เป็นธุระแล้วเกิดขึ้น. คำที่เหลือทั้งหมดเหมือนกับคำที่กล่าวไว้ในกุศล ๘ นั้นแล

มหาวิบากจิต ๘ ดวงเหล่านี้ย่อมให้ผลในฐานะ ๔ คือในปฏิสนธิ ๑ ในภวังค์ ๑ ในจุติ ๑ ในตทาร์มมณะ ๑

ถามว่า มหาวิบากจิต ๘ ดวงนี้ ให้ผลอย่างไร ตอบว่า มหาวิบากจิต ๘ ดวงนี้ ย่อมให้ผลในฐานะ ๔ คือ (๑) ย่อมให้ผลเป็นปฏิสนธิ ในเวลาถือปฏิสนธิของผู้มีบุญทั้งหลาย เป็นเหตุเหตุกะและตีเหตุกะ ในพวกมนุษย์ และ ในพวกเทพชั้นกามาพจรก่อน (๒) เมื่อปฏิสนธิจิตผ่านไปแล้ว ก็ให้ผลเป็นภวังค์ในปวัตติกาลตลอดอายุ ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ตลอดสองขัยหนึ่งบ้าง (๓) ย่อมให้ผลเป็นตทาร์มมณะในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ และ (๔) ย่อมให้ผลเป็นจุติในเวลาตาย^{๑๐๓}

คำว่า มหาวิบากจิต ๘ เหล่านี้ เป็นจิตที่ให้ผลมากกว่าตน ท่านพระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ดังนี้ พระจูฬนาคเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวไว้ก่อนว่า “กุศลเจตนาดวงเดียวย่อมเกิดวิบากจิต ๑๖ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละ เป็นเหตุให้เกิดวิบากจิต ๑๒ ดวงบ้าง เป็นอเหตุกจิต ๘ บ้าง” ดังนี้ ก็พระมหาตตเถระผู้อยู่ในวิหารโมรวาปี กล่าวไว้ว่า “กุศลเจตนาหนึ่งดวง ย่อมเกิดวิบากจิต ๑๒ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละ เป็นเหตุให้เกิดวิบากจิต ๑๐ ดวงบ้าง อเหตุกจิต ๘ บ้าง ดังนี้ แต่พระ

^{๑๐๒} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๔๔.

^{๑๐๓} อภ.ส.อ. (ไทย) ๕๔๖-๕๔๗.

มหาธัมมรักขิตเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า กุศลเจตนาดวงเดียวย่อมเกิดวิบากจิต ๑๐ ดวง ใน กุศลเจตนาดวงนี้แหละ เป็นอเหตุกจิต ๘” ดังนี้

สรุปได้ว่า มหาวิบากจิต ๘ ดวงนี้ เป็นผลของมหากุศลจิต ๘ เป็นจิตที่เป็นฝ่ายกามาวจร กุศลวิบาก ทำหน้าที่ ๔ ประการคือ ปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ ตทาร์มมณะ ส่วนที่เป็น โสมนัส อุเบกขา สังขาริก และอสังขาริก ทวิเหตุกะ และติเหตุกะ มีนัยเดียวกันกับมหากุศลจิต ๘ นั้นแล

๓.๕.๔ อพยากตะที่เป็นรูปาวจรวิบาก และ อรูปาวจรวิบาก

กามาวจรวิบาก ย่อมเป็นเหมือนกันบ้าง ไม่เหมือนกันบ้างกับกุศลจิตของตน เพราะฉะนั้น วิบากจิตของกุศลนั้น ท่านจึงมิได้จำแนกให้เป็นวิบากคล้ายตามกุศล ส่วนรูปาวจรวิบาก และ อรูปาวจรวิบาก ย่อมเป็นเช่นเดียวกับกุศลของตน เหมือนเงา(ฉายา) ทั้งหลาย มีเงาข้าง ม้า และ ต้นไม้เป็นต้น ย่อมเป็นเช่นข้างม้า และต้นไม้เป็นต้นนั้นแหละ ดังนั้น ท่านจึงจำแนกทำให้คล้ายตามกุศล

อนึ่ง กามาวจรกุศล ย่อมให้วิบากในกาลบางครั้งบางคราวก็ได้ ส่วนรูปาวจรกุศล และอรูปาวจรกุศลย่อมให้วิบากเฉพาะอัตภาพในภพที่สองทีเดียว โดยไม่มีอันตราย แม้เพราะเหตุนี้ ท่านจึงจำแนกให้เป็นเช่นกับกุศลนั้นแหละ คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวในกุศลนั้นแล

ส่วนความแตกต่างกันมีดังนี้ พึงทราบประเภทมีปฏิปทาเป็นต้น และ ความเป็นหินจิต ปณีตจิต และมัชฌิมจิต เพราะการมาแห่งมานในรูปาวจรวิบาก และอรูปาวจรวิบากเหล่านี้ แต่วิบากเหล่านี้ไม่มีอธิบดีเลย เพราะไม่ทำกรรมมีฉันทะเป็นต้นดวงใดดวงหนึ่งให้เป็นฐระเกิดขึ้นแล^{๑๐๔}

๓.๕.๕ อพยากตะที่เป็นโลกุตตรวิบาก

แม้โลกุตตรวิบาก พระองค์ก็ทรงจำแนกกระทำให้คล้ายตามกุศลนั้นแหละ (โลกุตตรกุศลจิต) เพราะเป็นเช่นเดียวกับโลกุตตรกุศล แต่เพราะเตภูมิกกุศล (กุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ รูปภูมิ) ย่อมสั่งสมย่อมยังวิภูษะให้เจริญด้วยอำนาจแห่งจุติและปฏิสนธิ ฉะนั้น ในวิบากแห่งโลกุตตรกุศลนั้น จึงตรัสไว้ว่า “เพราะกุศลมานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้ว” ดังนี้

ส่วนโลกุตระแม้ถูกวิบากนั้นสั่งสมไว้ ก็ย่อมคลายความสั่งสม แม้นตนเองก็ไม่สั่งสมไว้ด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิ เพราะเหตุนั้น ในวิบากโลกุตตรกุศลนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสไว้ว่า “เพราะได้กระทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว (กตตตา อุปจิตตตา)” แต่ตรัสว่า “เพราะได้กระทำไว้แล้ว เพราะได้เจริญไว้แล้ว (กตตตา ภาวิตตตา)” ดังนี้

สรุปในโลกุตตรวิบากจิต ดังนี้ โลกุตตรวิบากจิต ๔ นี้เป็นผลของโลกุตตรกุศล เป็นอพยากตะที่เป็นโลกุตตรวิบาก เมื่อมรรคจิตและผลจิตเกิดขึ้นแล้ว ท่านเรียกว่าอภาลิกะ ไม่ประกอบด้วยกาลเกิดขึ้นติดต่อกันทันที เรียกว่า ผลก็เกิดขึ้นในลำดับแห่งมรรค

^{๑๐๔} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๗๙-๕๘๐.

๓.๕.๖ อภัยาทะที่เป็นอกุศลวิบาก

เบื้องหน้าแต่โลกุตตรวิบากนี้ต่อไป เป็นอกุศลวิบากจิต ๗ ดวง เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ รวม ๕ ดวง มโนธาตุจิต ๑ ดวง และมโนวิญญาณธาตุจิต ๑ ดวง ทั้งโดยพระบาลีและอรรถกถาเหมือนกับกุศลวิบากจิตตามที่กล่าวไว้ในหนังสือเหล่านั้นแหละ

จริงอยู่ กุศลวิบากเหล่านั้น มีกรรมเป็นปัจจัยอย่างเดียว อกุศลวิบากเหล่านี้ ก็มีกรรมเป็นปัจจัย

อนึ่ง กุศลวิบากเหล่านั้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นอิฏฐารมณ์และอิฏฐัมชฌัตตารมณ์

อกุศลวิบากเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในอนิฏฐารมณ์และอนิฏฐัมชฌัตตารมณ์

อนึ่ง ในกุศลวิบากเหล่านั้น กายวิญญาณจิตสทรรคด้วยสุข แต่ในอกุศลวิบากเหล่านี้ กายวิญญาณจิตสทรรคด้วยทุกข์

อนึ่ง ในกุศลวิบากเหล่านั้น มโนวิญญาณธาตุสทรรคด้วยอุเบกขาย่อมให้ผลในฐานทั้ง ๕ เริ่มต้นแต่ปฏิสนธิของคนตาบอดแต่กำเนิดเป็นต้นในพวกมนุษย์ แต่ในอกุศลวิบากเหล่านี้ เมื่ออกุศลจิต ๑๑ อย่าง ประกอบกรรมไว้แล้ว ก็ทำกรรมนิमित และคตินิमितทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เป็นอารมณ์แล้ว ย่อมให้ผลในฐานทั้ง ๕ อย่างนี้ คือ

๑. ให้ผลเป็นปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔

๒. ให้ผลเป็นภวังคจิต ตลอดอายุ ตั้งแต่วาระจิตดวงที่ ๒

๓. ให้ผลเป็นสันติธรรมะในปัญจวิญญาณ (ในวิถีแห่งวิญญาณ ๕) วิถีในอนิฏฐารมณ์ และอนิฏฐัมชฌัตตารมณ์

๔. ให้ผลเป็นตทารัมมณะในทวาร ๖ ในอารมณ์มีกำลัง

๕. ให้ผลเป็นจตุตติจิตในมรณกาล^{๑๐๕}

อภัยาทะที่เป็นอกุศลวิบาก ๗ และอเหตุกะกุศลวิบาก ๘

ที่ชื่อว่าจักขุวิญญาณ เพราะอรรถว่าเป็นวิญญาณแห่งจักขุที่มีเหตุสำเร็จแล้วหรือว่าวิญญาณอันเป็นไปทางจักขุหรือว่าเป็นวิญญาณอันอาศัยในจักขุ^{๑๐๖} แม้ในโสตวิญญาณเป็นต้นข้างหน้า ก็นัยนี้แหละ

^{๑๐๕} อภ.ส.อ. (ไทย) ๕๘๔-๕๘๕.

^{๑๐๖} อีกสำนวนหนึ่ง คำว่า “จักขุวิญญาณ” (จักขุวิญญาณ) มีวิเคราะห์ดังนี้ วิญญาณแห่งจักขุอันเป็นตัวเหตุ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจักขุวิญญาณ วิญญาณใดเป็นไปแล้วทางจักขุ หรืออาศัยแล้วที่จักขุ เพราะเหตุนี้ วิญญาณนั้นจึงชื่อว่าจักขุวิญญาณ อ้างใน อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๔๐.

ลักษณะที่จตุกกะของปัญญาวิญญาณ : ในวิญญาณ ๕ เหล่านี้ จักขุวิญญาณมีการรู้อาตมัย จักขุประสาทเป็นลักษณะ (จักขุสนนิสสิตรูปวิชานนลกขณ) มีอารมณ์เพียงรูปเป็นรส (รูปมตตารมณรส) มีความมุ่งต่อรูปเป็นปัจจุภูฐาน (รูปาภิมุขภาวะปัจจุภูฐาน) มีการไม่ปราศจากกิริยามโนธาตุซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์เป็นปทัฐาน (รูปารมณาย กิริยามโนธาตุยา อปคมนปทัฐาน)

โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่จะมาข้างหน้าก็มีการรู้เสียงเป็นต้นอาศัยโสตเป็นต้นเป็นลักษณะ มีอารมณ์สักแต่ว่าเสียงเป็นต้นเป็นรส มีความมุ่งต่อเสียงเป็นต้นเป็นปัจจุภูฐาน มีการไม่ปราศจากกิริยามโนธาตุ ที่มีอารมณ์มีเสียงเป็นต้นเป็นปทัฐาน

ในอภัยกตวิปากนี้ มีบทธรรมตามลำดับ ๑๐ บท ว่าโดยการถือเอาบทที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้ ๗ บท ในบรรดา ๗ บทเหล่านั้น บทที่จำแนกไม่ได้มี ๕ บท บทที่จำแนกได้มี ๒ บท บรรดาธรรมที่จำแนกได้นั้น จิตถึงการจำแนกให้ที่ทั้ง ๒ คือ ด้วยสามารถแห่งผัสสปัญญา และด้วยสามารถแห่งอินทรีย์เวทนาถึงการจำแนกในที่ทั้ง ๓ คือ ด้วยสามารถแห่งผัสสปัญญา องค์มาน และอินทรีย์ แม้กองธรรมเหล่านี้ก็มี ๓ เหมือนกัน เยวาปนกธรรมมีหนึ่ง คือ มนสิการเท่านั้น

วินิจฉัยในนิทเทสวาร พระผู้มีพระภาคตรัสจักขุวิญญาณ โดยวัตถุ ว่า ปนฺฑร (ผ่องใส) จริงอยู่ กุศล (จิตที่เป็นกุศล) ชื่อว่าปนฺฑร (ผ่องใส) เพราะความที่ตนบริสุทธิ์ อุกุศล (จิตที่เป็นอกุศล) ก็ชื่อว่าปนฺฑร (ผ่องใส) เพราะเป็นผล(วิบาป) อันไหลออกจากภวังคจิต วิปากก็ชื่อว่า ปนฺฑร (ผ่องใส) เพราะผ่องใสโดยวัตถุ (เพราะความที่วัตถุเป็นสิ่งที่ผ่องใส)

ก็ในวิญญาณ ๕ นั้น (จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ) มีความแปลกกันอย่างเดียว คือ ในจักขุวิญญาณเป็นต้น ทรงจำแนกอุเบกขา (อุเบกขาสหคตะ) ในกายวิญญาณทรงจำแนกสุข (สุขสหคตะ) แม้ความต่างกันนั้นก็พึงทราบว่าย่อมมีด้วยอำนาจการกระทบ เพราะในทวาร ๔ มีจักขุทวารเป็นต้น อุปาทารูป ย่อมกระทบกับอุปาทารูปเท่านั้น ครั้นเมื่ออุปาทารูปนั้นแหละกระทบอยู่ซึ่งอุปาทารูป ความเสียดสีเกิดจากการกระทบย่อมไม่มีกำลัง ย่อมเป็นเพียงถูกกันเท่านั้น ย่อมไม่กระทบกันหนัก เหมือนเวลาที่เขาวางปุยนุ่นอันเกิดแต่ฝ้าย ๔ อันไว้บนทั้ง ๔ อัน แล้วเอาปุยนุ่นนั้นแหละกระทบกัน ฉะนั้น เวทนาจึงตั้งอยู่ในฐานะกลาง (อุเบกขา) แต่ในกายทวารอารมณ์ที่เป็นมหาภูตรูปในภายนอกกระทบกายปสาทอันเป็นภายในแล้วกระทบมหาภูตรูปทั้งหลาย ที่มีปสาทรูปเป็นปัจจัย เหมือนบุคคลวางปุยนุ่นบนทั้งแล้วเอาค้อนทุบ ค้อนก็เลยปุยนุ่นไปกระทบทั้ง เพราะการเสียดสีเป็นสภาพมีกำลัง ข้อนี้ ฉันฺได การกระทบมหาภูตรูปกับมหาภูตรูปเป็นการเสียดสี ที่มีกำลัง ฉันฺนั้นเหมือนกัน กายวิญญาณที่สหรคตด้วยสุข ย่อมเกิดขึ้นในอิฐฐารมณ กายวิญญาณที่สหรคตด้วยทุกข์ย่อมเกิดขึ้นในอนิฐฐารมณ ก็วัตถุทวารและอารมณ์ของจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ ย่อมเป็นของเกี่ยวข้องกันโดยเฉพาะ ชื่อว่าการก้าวกำยกันด้วยวัตถุเป็นต้น ในที่นี้ย่อมไม่มี เพราะจักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิปาก กระทำจักขุประสาทให้เป็นวัตถุ (ที่อาศัยเกิด) แล้วยังทัสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ให้สำเร็จในรูปารมณอันมีสมภูฐาน ๔ ในอิฐฐารมณ และในอิฐฐัมขณตารมณ ดำรงอยู่ในจักขุทวาร

สำเร็จผล โสตวิญญาณเป็นต้น ทำโสตปสาทเป็นต้นให้เป็นวัตถุ แล้วให้สำเร็จสวณกิจขายนกิจสายนกิจ และ ผุสนกิจในอารมณมีเสียงเป็นต้น ที่เป็นอิฏฐารมณและอิฏฐัมชฉัตตารมณ ดำรงอยู่ในโสตทวารเป็นต้นสำเร็จผล ก็ในอารมณเหล่านั้น เสียงมีสมภูฐาน ๒ เท่านั้น^{๑๐๗}

วินิจฉัยในนิทเทสแห่งมโนธาตุ : ธาตุคือมโนนั้นแหละ ชื่อว่ามโนธาตุ ดัวยใช้ในความหมายว่าว่างเปล่า(สูญ) จากสภาวะและมีใช้สัตว์ มโนธาตุนั้นมีการรู้รูปรามณเป็นต้น ในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นลักษณะ (จักขุวิญญาณที่นี้ อนุตตรรูปาทิวชานนลกขณา) มีการรับอารมณ มีรูปเป็นต้นเป็นรส (รูปที่นี้ สมปฏิจฉนรสา) มีภาวะเช่นการรับอารมณอย่างนั้นเป็นปัจจุภูฐาน (ตลาภาวปัจจุภูฐาน)มีการไม่ปราศจากจักขุวิญญาณเป็นปทัฐาน (จักขุวิญญาณ อปคมนปทัฐาน) ฉัมมุทเทสในมโนธาตุนี้มี ๑๒ บท ว่าด้วยการถือเอาบท ที่ยังมีได้ถือเอาก็ได้ ๙ บท ใน ๙ บทนั้น ๗ บทจำแนกไม่ได้ ๒ บทจำแนกได้ เยาวปนกธรรม มี ๒ คือ อธิโมกข์ และมนสิการ

นิทเทสแห่งวิตก พระองค์ทรงกำหนดไว้ถึงอภิโรปนะ (คือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ) ก็เพราะจิต (อัพยาทวิปาก) ดวงนี้เป็นกุศลก็มีใช้ เป็นอกุศลก็มีใช้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสว่า เป็นสัมมาสังกัปปะหรือเป็นมิจฉาสังกัปปะ องค์ฌานแม้ได้อยู่ในสังคหวารก็ตกไปเป็นไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ เพราะฉะนั้น จึงไม่ยกขึ้นแสดง ส่วนองค์มรรคย่อมไม่ได้โดยแท้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ทรงยกขึ้นแสดง สุธญตวารเป็นไปตามปกติที่นั้นแหละ จิตนี้เป็นจิตเนื่องด้วยวัตถุ คืออาศัยเกิดที่ทพวัตถุเท่านั้น ทวารและอารมณเป็นสภาพไม่เนื่องกันบรรดาทวารและอารมณที่ไม่เนื่องกันเหล่านั้น ทวารและอารมณจะก้าวก้าวกันแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็มีฐานเดียวกัน เพราะฐานนี้ มีสัมปฏิจฉนนกิจ (กิจคือมีหน้าที่รับอารมณ) เหมือนกัน จริงอยู่ จิตดวงนี้ (อัพยาทวิปาก) เป็นสัมปฏิจฉนจิต (เป็นจิตรับอารมณ) ในอารมณ ๕ ในปัจจุทวาร สำเร็จผลเมื่อวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นกุศลวิปากดับแล้ว สันปฏิจฉนจิต (อัพยาทวิปาก) นั้นก็รับอารมณเหล่านั้นนั้นแหละมีรูปรามณเป็นต้นที่ถึงฐานในลำดับที่เดียว

วินิจฉัยในนิสเทสแห่งสันติธรรมโนวิญญาณธาตุ คำว่า ปิติเป็นบทธิเกะ (ยิ่ง) ในมโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่ง แม้เวทนาจก็เป็นโสมนัสสเวทนา เพราะมโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่งนี้ ย่อมเป็นไปในอิฏฐารมณอย่างเดียว

ส่วนมโนวิญญาณธาตุดวงที่สอง ย่อมเป็นไปในอิฏฐัมชฉัตตารมณ เพราะฉะนั้น ในมโนวิญญาณธาตุดวงที่สองนี้ จึงเป็นอุเบกขาเวทนา บททั้งหลายเป็นเช่นเดียวกันในนิทเทสแห่งมโนธาตุนั้นแหละ ในมโนวิญญาณธาตุ แม้ทั้ง ๒ ดวง พระองค์มิได้ทรงยกองค์ฌานขึ้นแสดง เพราะความที่มโนวิญญาณธาตุ ๒ ดวงนั้น เป็นธรรมชาติ ตกไปเป็นไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ ที่เดียวองค์มรรคก็

^{๑๐๗} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๔๒-๕๔๓.

เหมือนกัน มิได้ทรงยกขึ้นแสดงเพราะไม่ได้โดยแท้ คำที่เหลือในที่ทั้งหมดพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว
นั้นแล

ลักษณะที่จตุกกะของมโนวิญญาณธาตุ : อนึ่ง ว่าโดยลักษณะเป็นต้น มโนวิญญาณธาตุแม้ทั้ง
๒ เป็นอเหตุกวิบาก (วิปากจิตไม่มีเหตุประกอบ) มีการรู้อารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ (สพารมมณ
วิชานนลกขณา) พึงทราบว่า มีการพิจารณาอารมณ์เป็นต้นเป็นรส (สันตริณาทิสสา) มีความเป็นอย่าง
นั้น (มีการพิจารณาอารมณ์เป็นต้นอย่างนั้น) เป็นปัจจุภูฐาน (ตถาภาวปัจจุภูฐานา) มีททยัตถุเป็น
ปทัฐาน(ททยัตถุปทัฐานา)

บรรดามโนวิญญาณธาตุ ๒ ดวงนั้น ดวงที่ ๑ ย่อมให้ผลในฐานทั้ง ๒ จริงอยู่ มโนวิญญาณธาตุ
ดวงที่ ๑ นั้น เมื่อมโนธาตุอันเป็นวิบาก (สัมปฏิจฉันนจิต) รับอารมณ์ในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น
ซึ่งเป็นกุศลวิบากในทวาร ๕ นั้นดับแล้วก็ยังสันตริณกิจให้สำเร็จอยู่ในอารมณ์นั้นนั้นแหละ ย่อมตั้งอยู่
ให้ผลในทวาร ๕ และย่อมเป็นตทารัมมณะให้ผลในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ ข้อนี้ คือ เปรียบ
เหมือนเมื่อเรือขวางลำในแม่น้ำกระแสน้ำเชี่ยวไปอยู่ กระแสน้ำก็แตกติดตามเรือไปสู่ที่หน้อยหนึ่ง แล้วก็
ไปตามสมควรแก่กระแสนั้นแหละ ฉนใด ข้อนี้ก็ฉนนั้นเหมือนกัน คือเมื่ออารมณ์มีกำลังปรากฏชัดใน
ทวาร ๖ ไปสู่คลองแล้ว ชวนจิตย่อมแล่นไป เมื่อชวนนั้นเสพอารมณ์แล้ว ก็เป็นโอกาสของภวังคจิต
แต่ว่าจิต (สันตริณจิต) นี้ไม่ให้โอกาสแก่ภวังค์ จึงรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับแล้วก็เป็นไปสิ้น ๑ วารจิต ๒
วารจิตก็หยั่งลงสู่ภวังค์ที่เดียวบัณฑิต พึงยังอุปมาด้วยอาการอย่างนั้นนั้นแหละให้พิสดาร แม้ในฝูงโคที่
กำลังข้ามแม่น้ำ มโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่งนี้ ชื่อว่าตทารัมมณจิต เพราะความที่มโนวิญญาณธาตุ
นั้นนั้นแหละรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับเอาแล้วให้ผลอยู่

ส่วน มโนวิญญาณธาตุดวงที่ ๒ ดวง ย่อมให้ผลใน ๕ ฐาน คือ (๑) ในเบื้องต้นให้ผลเป็น
ปฏิสนธิจิต ในเวลาถือปฏิสนธิของคนบอดแต่เกิด คนหนวกแต่เกิด คนใบ้แต่เกิด คนบ้าแต่เกิด เป็นอุ
ภโตพยัญชนกและเป็นกระเทย ในมนุษย์โลก (๒) เมื่อปฏิสนธิผ่านไปแล้ว ก็ให้ผลเป็นภวังคจิต ตลอด
อายุ (๓) ย่อมให้ผลเป็นสันตริณะ (พิจารณา) ในวิถีแห่งอารมณ์ ๕ (อารัมมณวิถี ๕ ขณะ)
ในอิฏฐัมชฉัตตารมณ (๔) ย่อมให้ผลเป็นตทารัมมณะในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ (๕) ในเวลา
มรณะให้ผลเป็นจตุจิต

มโนวิญญาณธาตุดวงที่ ๒ นี้ย่อมอำนวยผลใน ๕ ฐานเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้^{๑๐๘}

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับอภัยกตตะที่เป็นฝ่ายอกุศลวิบาก และกุศลวิบากสรุปได้ ดังนี้ อกุศล
วิบากจิต ๗ ได้แก่ จักขุวิญญาณจิต โสตวิญาณจิต ขานวิญาณจิต ชิวหาวิญาณจิต ทุกขสทคต
กายวิญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตริณจิต ๖ อเหตุกกุศลวิบาก ๘ คือ จักขุวิญญาณจิต โสต
วิญาณจิต ขานวิญาณจิต ชิวหาวิญาณจิต สุขสทคตกายวิญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตริณจิต

^{๑๐๘} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๔๓-๕๔๕.

๗ หนึ่ง ที่เรียกว่า ทวิปัญญาญาณจิต ๑๐ ได้ จักขุปัญญาณ โสตปัญญาณ ฆานปัญญาณ ชิวหาปัญญาณ กายปัญญาณ ทั้งที่เป็นอกุศลวิบากจิต และกุศลวิบากจิต

กุศลวิบากจิต ๗ ดวง นี้ มีสิ่งที่ควรทำความเข้าใจในขั้นต้นนี้บางประการ คือ จักขุปัญญาณ จิตรู้ทางนัยน์ตาคือเห็น โสตปัญญาณ จิตรู้ทางหูคือได้ยิน ฆานปัญญาณ จิตรู้ทางจมูก คือได้กลิ่น ชิวหาปัญญาณ จิตรู้ทางลิ้นคือรู้รส ทั้ง ๔ นี้เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา คือความเฉยๆ อย่างเดียว เฉยเพราะไม่รู้สึกรับเป็นทุกข์หรือเป็นสุข เพราะจิตเหล่านี้เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างอุปาทายรูปกับอุปาทายรูป เปรียบเหมือนสำลีสัมผัสกับสำลีสัมผัสมีกำลังน้อย จึงไม่ก่อเกิดเป็นทุกข์เป็นสุขหรือเสียใจ ดีใจแต่อย่างใดเลย ส่วนกายปัญญาณ จิตรู้การสัมผัสถูกต้องทางกายนั้นสำหรับฝ่ายอกุศลวิบากที่กำลังกล่าวถึงขณะนี้ เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา เพราะกายปัญญาณนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างมหาภูตรูป (คือความแข็งความร้อน) กับอุปาทายรูป (คือกายปสาท) เปรียบเหมือนเอาค้อนตีสำลีสี่ที่วางอยู่บนทั้ง ย่อมมีกำลังแรง จึงก่อให้เกิดทุก

๓.๖ อภัยากตะที่เป็นกิริยาจิต

ตามนัยแห่งคัมภีร์อรรถสาลินี พระพุทธโฆสะ ท่านแสดงหมวดอภัยากตะ ที่เป็นกิริยาไว้ในกลุ่มเดียวกัน ดังนี้

ความหมายของคำว่ากิริยาจิต

คำว่า กิริยา แปลว่า สักแต่ว่าทำ เพราะว่าในกิริยาจิตทุกดวงที่เดียว กิริยาจิตดวงใดดวงหนึ่ง ไม่ถึงความเป็นขณะ กิริยาจิตนั้นย่อมไม่มีผล เหมือนดอกไม้ที่ปลิวไปตามลม ไม่มีผลฉะนั้น กิริยาจิตใดถึงความเป็นขณะแล้ว กิริยาจิตนั้นก็ไม่มีผล เหมือนดอกไม้ของต้นไม้ที่มีรากขาดแล้ว ฉะนั้น ย่อมเป็นเพียงการกระทำเท่านั้น เพราะเป็นไปด้วยอำนาจยังกิจนั้นๆ ให้สำเร็จ เพราะฉะนั้น กิริยาจิตดวงนั้น จึงตรัสว่ากิริยา (การกระทำ)

วินิจฉัยในคำว่า ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล (เนว กุสลาเนาอกุสลา) : สภาวธรรมที่ชื่อว่าไม่ใช่กุศล (เนว กุสลา) เพราะความไม่มีกุศลเหตุ กล่าวคือกุศลมูล ที่ชื่อว่าไม่ได้อกุศล (เนว อกุสลา) เพราะความไม่มีอกุศลเหตุ กล่าวคืออกุศลมูล ที่ชื่อว่าไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล (เนว กุสลาเนาอกุสลา) เพราะความไม่มีกุศลและอกุศลเป็นปัจจัย ไม่มีแม่โยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการ และที่ชื่อว่าไม่ใช่วิบากของกรรม (น จ กम्मวิปากา) เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้น กล่าวคือกุศลและอกุศล^{๑๐๙}

๓.๖.๑ อภัยากตะที่เป็นอเหตุกะกิริยา

มโนธาตุจิต : เอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นกิริยามโนธาตุแม้นี้ ย่อมได้เพียงการตั้งอยู่ในอดีตกาลเท่านั้น จริจอยู่ จิต ๑๗ ดวงเหล่านี้ คือ ทวิปัญญาญาณจิต ๑๐ ดวง มโนธาตุ ๓ ดวง มโนปัญญาณธาตุ

^{๑๐๙} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๘๖.

๓ ดวง วิจิทจินตาสหคตจิต ๑ ดวง เพราะความที่จิตเหล่านี้เป็นสภาพทุรพล (มีกำลังอ่อน) จึงไม่ได้ในพระบาลีว่า สณฺฐิติ อวฺภูตฺติ (ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต) เป็นต้น เพราะจิตนั้น (มโนธาตุที่เป็นวิบาก) ย่อมเกิดขึ้นในลำดับปัญญาวิญญาน แต่มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตนี้ ย่อมเกิดก่อนทุกดวงในปวัตติกาลในวิถีแห่งปัญจทวาร

ข้อนี้เป็นอย่างไร คือว่า ในจักขุทวารก่อน เมื่อรูปารมณฺ์ทั้งหลายอันเป็นอิฏฐารมณฺ์ อิฏฐัมชฌัตตารมณฺ์ อนิฏฐารมณฺ์ และ อนิฏฐัมชฌัตตารมณฺ์ อารมณฺ์ใดอารมณฺ์หนึ่งกระทบประสาทมโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตก็รับอารมณฺ์นั้น ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปเกิดขึ้น เป็นไปก่อนด้วยอำนาจแห่งอวิชชนะ แม้ในโสททวารเป็นต้น ก็นัยนี้แล

มโนวิญญานธาตุจิต : มโนวิญญานธาตุ เป็นกิริยาจิตสหคตด้วยโสมนัสจิตนี้ ในพระบาลีว่า “มโนวิญญานธาตุ อูปฺปนฺนา โหติ ฯเปฯ โสมนสฺสสหคตา (มโนวิญญานเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และ ไม่ใช่กรรมวิบาก สหคตด้วยโสมนัส)” ดังนี้ เป็นจิตเฉพาะบุคคล ไม่ทั่วไปแก่สัตว์เหล่าอื่น นอกจากพระชินาสพเท้านั้น ย่อมได้ในทวาร ๖

หสนจิต : หสฺตูปฺบาทฺตฺติ ทฺรงตํเอกํคคตาแห่งจิตไว้ถึงสมาธิพละ เพราะมีกำลังกว่าอเหตุกจิตที่เหลือ ถึงวิริยะก็ทฺรงตํไว้ถึงวิริยพละ แต่เพราะในอุทเทสนมิได้ตรัสไว้ว่า “สมาธิพละย่อมมี วิริยพละ ย่อมมี” ดังนี้ ชื่อว่า พละ (สติพละ วิริยพละ) ทั้งสองนี้จึงไม่มีด้วยอรรถว่าเป็นกำลัง ก็เพราะจิตดวงนี้ไม่ใช่กุศลจิต ไม่ใช่อกุศลจิต ฉะนั้น จึงพระพุทธรองค์จึงไม่ตรัสตั้งไว้ว่าเป็นพละ ดังนี้ และเพราะจิตดวงนี้ไม่ใช่พละโดยนิปปริยาย (โดยตรง) เพราะฉะนั้น แม้ในสังคทวารก็ได้ตรัสว่า ทั้ง ๒ (สติพละ วิริยพละ) เป็นพละดังนี้ คำที่เหลือทั้งหมด พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในนิทเทสอเหตุกมโนวิญญานธาตุ ที่สหคตด้วยโสมนัสนั้นแหละ

ว่าด้วยมโนวิญญานธาตุเป็นกิริยาจิตที่สหคตด้วยอุเบกขา คำว่า อุเบกขาสหคต (มโนวิญญานธาตุสหคตด้วยอุเบกขา) อธิบายว่า จิตดวงนี้ทั่วไปแก่สัตว์ผู้มีจิตทุกจำพวกในภพทั้ง ๓ ชื่อว่า ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้มีจิตบางพวกหาไม่ แต่ว่า เมื่อเกิดในปัญจทวารย่อมทำวิภูฏัพพนกิจ เกิดในมโนทวารย่อมทำอวิชชนกิจ แม้อสาธารณญาณ (ญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สัตว์อื่น) ๖ ย่อมรับอารมณฺ์อันจิตนี้รับแล้วเหมือนกัน

จิตนี้ ชื่อว่ามหาคช^{๑๑๑} (ช้างใหญ่) ขึ้นชื่อว่า สิ่งที่ไม่เป็นอารมณฺ์ของจิตนี้มีได้มี เมื่อคำถามว่า จิตที่มีใช้สัพพัญญุตญาณ แต่ชื่อว่ามคฺตือยํสัพพัญญุตญาณ เป็นจิตดวงไหน พึงตอบว่า จิตดวงนี้ (มโนวิญญานธาตุ เป็นกิริยาจิตสหคตด้วยอุเบกขา) คำที่เหลือในจิตนี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในจิตดวงก่อน (มโนวิญญานธาตุ เป็นกิริยาจิตสหคตด้วยโสมนัส) นั้นแหละ

^{๑๑๑} มหาคช หมายถึง ใหญ่เหมือนช้าง เพราะมีอารมณฺ์มาก อภ.ส.อน. (บาลี) ๕๖๘/๑๖๙.

ก็ในหสนจิต (มโนวิญญานธาตุเป็นกิริยาจิตสหคตด้วยโสมนัส) นั้น ทรงจำแนกสังขารชั้นธัมม็องค์ ๙ เพราะมีปีติ แต่ในจิตดวงนี้ ทรงจำแนกสังขารชั้นธัมม็องค์ ๘ เพราะไม่มีปีติ

ว่าด้วยมหากิริยาจิต ๘ ดวง มหากิริยาจิต ๘ ดวง นั้นแหละของกุศลเหล่าใด กิริยาจิตเหล่านั้นก็เกิดขึ้นแล้ว เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระชินาสพ เพราะฉะนั้น มหากิริยาจิตเหล่านั้น

หสนจิต ๑๓ ดวง บัณฑิต ดำรงอยู่ในจิตดวงนี้แล้ว พึงยังหสนจิตให้ตั้งประชุมลงในที่นี้
ถามว่า ก็หสนจิตเหล่านี้ มีเท่าไร ตอบว่า มี ๑๓ ดวง ได้แก่

จริงอยู่ ปุถุชน ย่อมหวัระาะด้วยจิต ๘ ดวง คือ กุศลจิตสหคตด้วยโสมนัส ๔ ดวง และอกุศลสหคตด้วยโสมนัส ๔ ดวง

พระเสกขะ ย่อมหวัระาะด้วยจิต ๖ ดวง คือ กุศลจิตที่สหคตด้วยโสมนัส ๔ ดวง และ อกุศลจิตที่สหคตด้วยโสมนัสไม่ประกอบด้วยทวิภูฏิ ๒ ดวง

พระชินาสพ ย่อมหวัระาะด้วยจิต ๕ ดวง คือ หลิตุปปาทจิตสหคตด้วยโสมนัส ๑ ดวง และมหากิริยาจิตที่สหคตด้วยโสมนัส ๔ ดวง^{๑๑๑}

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวงนี้ ก็มีนัยทำนองเดียวกับอกุศลวิบากจิต ๗ ดวงที่กล่าวแล้วนั้น แต่ว่าจิตจำพวกนี้เป็นผลของฝ่ายดีฝ่ายบุญกุศลเท่านั้นเอง

อนึ่ง อเหตุกกุศลวิบากจิต มีมากกว่า อกุศลวิบากจิต ๑ ดวง คือ โสมนัสสันตிரณจิต ซึ่งทางฝ่ายอกุศลวิบากจิต ไม่มีโทมนัสสันตிரณจิตเป็นคู่กันเหมือน ๗ คู่ข้างต้นนั้น ทั้งนี้ก็เป็นดังที่กล่าวมาแล้วตอนอกุศลจิตว่า โทมนัสเวทนานี้เกิดได้กับโทสจิตโดยเฉพาะเท่านั้น จะเกิดกับจิตอื่นใดอีกไม่ได้เลย ถ้าเมื่อใดถึงกับโทมนัสแล้ว ก็เป็นโทสจิตเมื่อนั้น และเมื่อเป็นโทสจิตแล้วก็ไม่ใช่อเหตุกจิต เพราะว่าโทสจิต เป็นสเหตุกจิต คือเป็นจิตที่มีเหตุ และมีถึง ๒ เหตุ คือ มีโทสเหตุเป็นเหตุหน้า มีโมหเหตุเป็นเหตุหนุน ด้วยเหตุผลนี้ จึงไม่มีโทมนัสสันตிரณจิตในอกุศลวิบากจิต

สรุปได้ว่า อเหตุกกิริยาจิต เป็นจิตที่สักแต่ว่ากระทำ ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ เป็นจิตที่ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป และไม่ใช่อผลของบุญหรือผลของบาปด้วยมีจำนวน ๓ ดวง ได้แก่

๑. อุปุเขาสหคต ปญจทวาราวชชนจิตต์ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ พิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ มีความหมายว่า เป็นจิตที่พิจารณาอารมณ์ที่มากระทบนั้นว่าเป็นอารมณ์ทางทวารไหน จะได้เป็นปัจจัยให้สัญญาณแก้วัญญาณจิตทางทวารนั้นรับอารมณ์ อุปมาเหมือนนายทวารที่รักษาประตูพระราชวัง คอยเปิดให้เข้าตามฐานะของบุคคลนั้นๆ

๒. อุปุเขาสหคต มโนทวาราวชชนจิตต์ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวารมีความหมายว่า จิตนี้ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ทั้ง ๕ ทางทวาร ๕ และมีหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เกิดทางมโนทวารคือทางใจนี้คิดโดยตรงด้วย

^{๑๑๑} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๕๐.

๓. โสมนัสสสหคตฺ หลิตฺอุปาทจิตตํ จิตที่ยึดแน่นของพระอรหันต์ เกิดพร้อมด้วยความโสมนัส มีความหมายว่า จิตดวงนี้เป็นจิตยึดแน่นของพระอรหันต์ทั้งหลายโดยเฉพาะ บุคคลอื่นที่มีใช้พระอรหันต์ ไม่ได้ยึดแน่นด้วยจิตดวงนี้ แต่ยึดและหัวเราะด้วยจิตดวงอื่น ซึ่งจะขอกล่าวถึงต่อเมื่อได้แสดง กามจิตครบจำนวนหมดทั้ง ๕๔ ดวงแล้ว หลิตฺอุปาทจิต นี้บางแห่งก็เรียกว่า หสนจิต

สังขารเภทแห่งอเหตุกจิต

ในอเหตุกจิตทั้ง ๑๘ ดวงนี้ หาได้บ่งบอกหรือระบุไว้ว่าเป็นอสังขาริกหรือ สสังขาริกแต่อย่างใดไม่ จึงมีวาทะที่เกี่ยวกับสังขารเภทแห่งอเหตุกจิตนี้รวมได้เป็น ๓ นัยคือ

ก. ในมูลฎีกา และในวิภาวนีฎีกา กล่าวว่าเป็นสังขารวิมุตติทั้ง ๑๘ ดวง ทั้งนี้ เพราะบาลีไม่ได้ระบุไว้เลยว่าเป็นอสังขาริก หรือ สสังขาริก เมื่อไม่ได้แสดงไว้เลยเช่นนี้แล้ว ก็ต้องถือว่าเป็นสังขารวิมุตติ พ้นจากความเป็นอสังขาริก หรือ สสังขาริก

ข. ในปรมัตถทีปนีฎีกา กล่าวว่าเป็นสังขารได้ทั้ง ๒ อย่าง ทั้ง ๑๘ ดวง เช่นในเวลาที่จะตาย อาจจะมีผู้หนึ่งผู้ใดชักจูงแนะนำให้ดูพระพุทธรูปเป็นต้นก็ได้

ค. ส่วนโบราณจารย์กล่าวว่า เป็นอสังขาริกทั้ง ๑๘ ดวง เพราะเห็นเองได้ยินเอง อาจารย์รุ่นหลังได้สงเคราะห์อเหตุกจิตทั้ง ๑๘ ดวงนี้ว่า เป็น อสังขาริกเห็นจะเป็นด้วยเหตุว่า เมื่อมีอุปัตติเหตุแล้ว อเหตุกจิตนี้ย่อมเกิดขึ้นเอง แม้จะมีผู้ใดชักจูงแนะนำชี้ชวนให้ดู แต่ถ้าอุปัตติเหตุมีไม่ครบองค์ก็หาเห็นไม่

๓.๖.๒ อภัยากตะที่เป็นรูปาวจรกิริยา

ธรรมเป็นอภัยากฤตที่เป็นรูปาวจรกิริยา คือพระชีนาสพเจริญรูปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิวฐิธรรมสุขวิหาร สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว *บรรลุปฐมฌาน* ที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใดผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต ฯลฯ

พระชีนาสพเจริญรูปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิวฐิธรรมสุขวิหาร *บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน* ที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต ฯลฯ

๓.๖.๓ อภัยากตะที่เป็นอรูปาวจรกิริยา

ธรรมเป็นอภัยากฤตที่เป็นอรูปาวจรกิริยา คือ พระชีนาสพ เจริญอรูปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิวฐิธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงรูปสัณญาโดยประการทั้งปวง เพราะความอัสดงแห่งปฏิขัสสัญญา เพราะไม่มนสิการซึ่งนานัตตสัญญา จึงบรรลุจตุตถฌาน อันสหคตด้วยอากาสนัญญาตยนสัญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต

พระศีณาสพเจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิวรรุธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอากาศานัญญาตนะได้โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌานอันสหระคด้วยวิญญาณัญญาตนสัจญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใดผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต

พระศีณาสพเจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิวรรุธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะได้โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌานอันสหระคด้วยอากัญญาตนสัจญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใดผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต

พระศีณาสพเจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิวรรุธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอากัญญาตนสัจญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใดผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต^{๑๑๖}

สรุปได้ว่าอภัยกฤตที่เป็นกิริยา ประกอบด้วย (๑) อภัยกฤตที่เป็นเหตุกฤต ๓ ได้แก่ ปัญจทวารวชชณจิต มโนทวารวชชณจิต หสนจิต (๒) อภัยกฤตที่เป็นมหากิริยา ๘ ได้แก่ กามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง (๓) อภัยกฤตที่เป็นรูปาวจรกิริยา ๕ ได้แก่ ปฐมฌานกิริยาจิต ทุตติยฌานกิริยาจิต ตติยฌานกิริยาจิต จตุตถฌานกิริยาจิต ปัญจฌานกิริยาจิต (๔) อภัยกฤตที่เป็นอรุปาวจรกิริยา ๔ ได้แก่ อากาสานัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากัญญาตนะ เนวสัจญานาสัจญาตนะ ฯ อภัยกฤตกิริยา เป็นกิริยาสักแต่ว่ากระทำ ไม่มีผล ไม่มีวิบาก เป็นไปตามสภาวะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ศีณาสพเท่านั้น (อภัยกฤตกิริยาที่เป็นปัญจทวารวชชณะ และ มโนทวารวชชณะ เกิดได้แก่บุคคลทั่วไป) เป็นเพียงกิริยาจิต (ทำหน้าที่คล้ายกุศลจิต) ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิวรรุธรรมสุขวิหาร ไม่ทั่วไปแก่บุคคลทั่วไป

๓.๗ สรุปความรู้ประจำบทที่ ๓

การอธิบายความในคัมภีร์อรรถกถาอรรถสาลินี ท่านพระพุทโธสาจารย์ ได้ไขความตามอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ธัมมสังคณี เป็นการเรียงลำดับตามหลักมาติกา ๒๒ โดยเริ่มจาก กุสลา ฌมา อกุสลา ฌมา อพยากตา ฌมา เป็นต้น ดังนั้น การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาค้นคว้าและเรียงเนื้อหาตามหลักคัมภีร์ดังกล่าวคืออรรถสาลินี เพื่อมิได้เป็นการสับสนกับเนื้อหาในบทต่อไป โดยยกบท จิตตูปปาทกัณฐ์ขึ้นแสดง จากเนื้อหาทั้งหมดที่กล่าวมาในบทที่ ๓ กล่าวโดยสรุปมีดังนี้

^{๑๑๖} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๘๘-๕๘๐.

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศลในภุมิ ๔ (กามาวจรภุมิ รูปาวจรภุมิ อรูปาวจรภุมิ โลกุตตรภุมิ) สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล^{๑๑๓} จิตที่เป็นกุศลกล่าวตามนัยแห่งอภิธรรม คือ กุศลจิต ๒๑ หรือ ๓๗ มี ๔ ประเภท คือ มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรจิต ๕ อรูปาวจรจิต ๔ โลกุตตรจิต ๔ หรือ ๒๐ ๗ สภาวะที่ชื่อว่ากุศล เพราะใช้ในความหมายว่า ยังปาปกรรมอันบัณฑิตเกลียด ให้ไหว ให้เคลื่อนไปให้หวั่นไหวคือให้พินาศไป อีกนัยหนึ่ง สภาวะธรรมใด ย่อมผูกพันโดยอาการที่บัณฑิตเกลียด สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่ากุสะ ธรรมที่ชื่อว่ากุศล เพราะใช้ในความหมายว่าย่อมถอนขึ้น คือย่อมตัดกุสะ กล่าวคืออกุศลเหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง ญาณชื่อว่ากุสะ เพราะทำอกุศลอันบัณฑิตเกลียดให้สิ้นสุด หรือเบาบาง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ากุศล เพราะใช้ในความหมายว่า อันญาณชื่อกุสะนั้นพึงตัด คือพึงถือเอา พึงให้เป็นไปทั่วด้วยกุสะญาณนั้น อีกอย่างหนึ่งชื่อว่ากุศล เพราะอรรถว่า ธรรมแม้เหล่านี้ ย่อมตัดส่วน สังกิลสที่ถึงส่วนทั้งสอง คือที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิด เหมือนหญ้าคาย่อมบาดส่วนแห่งมือที่ลูบคม หญ้าทั้งสอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ากุศล เพราะใช้ในความหมายว่า ย่อมตัด คือย่อมทำลายอกุศล เหมือนหญ้าคา ฉะนั้น ๗ คำว่ากุศล ใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ (๑) เพราะมีความหมายว่าไม่มีโรค (๒) เพราะมีความหมายว่าไม่มีโทษ (๓) เพราะมีความหมายว่าเกิดจากความเป็นผู้ฉลาด เมื่อสรูปกุศล ๓ ประการดังกล่าวลงในกุศลที่เป็นญาณวิปยุตตจิต มีได้เพียง ๒ ประการเท่านั้น (คือ ไม่มีโรค และ ไม่มีโทษ) ส่วนกุศลที่เป็นญาณสัมปยุตตจิต ย่อมครอบคลุมกุศลทั้ง ๓ ประการนี้ ส่วนภาวะที่ชื่อว่าธรรม เพราะใช้ในความหมายว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า อันปัจจัยทั้งหลายทรงไว้ หรือว่า ย่อมทรงไว้ตามสภาวะ ๗ สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตตูปบาท ที่เป็นอกุศล ๑๒ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอกุศล^{๑๑๔} ว่าโดยนัยแห่งอภิธรรม คือ โลกมุขจิต ๘ โทสมุขจิต ๒ และ โมหมุขจิต ๒ ๗ สภาวะธรรมที่ชื่อว่าอกุศล เพราะใช้ในความหมายว่า ไม่ใช่กุศล อธิบายว่าธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล เหมือนอมิตรเป็นปฏิปักษ์ต่อมิตรโลกะ เป็นต้นเป็นปฏิปักษ์ต่อโลกะ เป็นต้น ๗ สภาวะธรรมที่ชื่อว่าอัพยาทตะ เพราะในความหมายว่าไม่กระทำให้แจ้ง อธิบายว่า ท่านไม่กล่าวไว้โดยความเป็นกุศลและอกุศล ในบรรดาธรรมทั้งสามนั้น (คือ กุศล อกุศล อัพยาทตะ) กุศลมีความไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุขเป็นลักษณะ อกุศลมีโทษและมีทุกข์เป็นวิบากเป็นลักษณะ อัพยาทตะมีวิบากเป็นลักษณะ ๗ อัพยาทธรรม มี ๒ ประเภทคือ อัพยาทตะที่เป็นวิบากจิต และอัพยาทตะที่เป็นกิริยาจิต ๗ ความหมายของอัพยาทตะที่เป็นวิบากจิตชื่อว่าวิบาก เพราะใช้ในความหมายว่า เป็นผลของกุศล และอกุศลกรรมทั้งหลาย ซึ่งพิเศษกว่ากันและกัน คำว่าวิบากนี้ เป็นชื่อของอรุปรธรรมทั้งหลาย ที่ถึงความ เป็นวิบาก ธรรมทั้งหลายอันยังวิบากให้เกิดขึ้น (วิปากธมมธมมา) เหมือนสัตว์ทั้งหลาย มีความเกิดและความแก่เป็นสภาวะ มีปกตติกไปสู่ความเกิดและความแก่ท่านเรียกว่า มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีวิบากเป็น

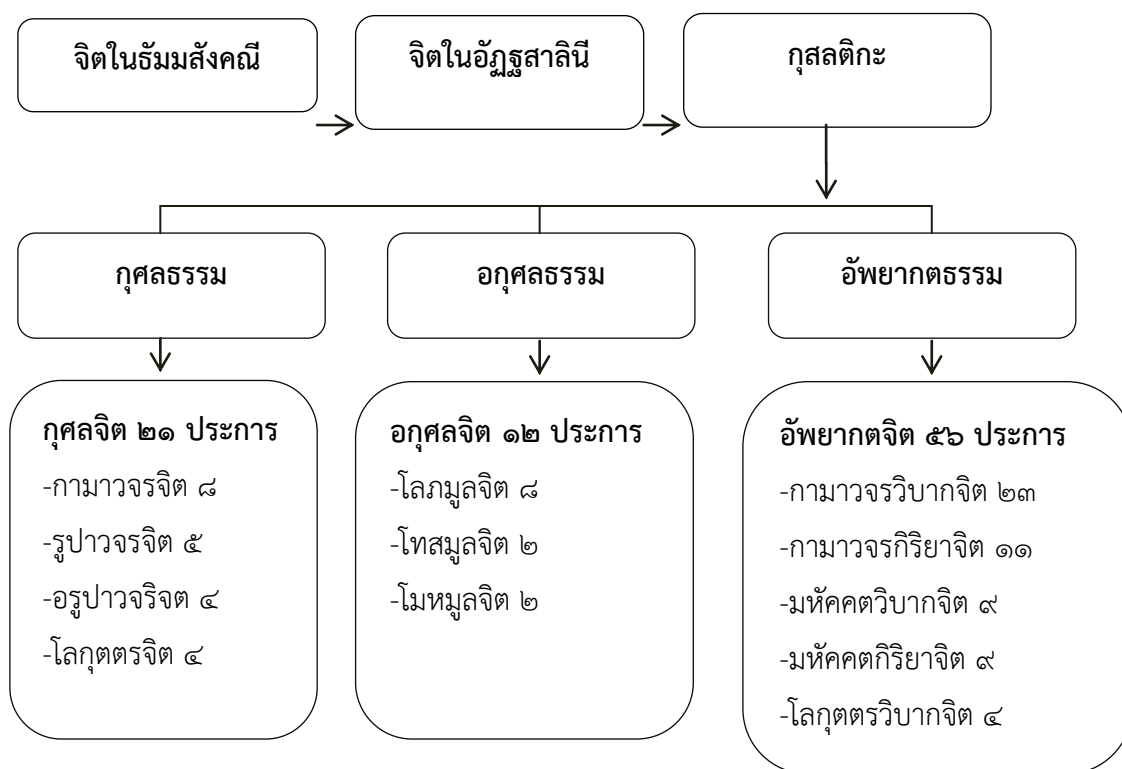
^{๑๑๓} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๘๔/๓๔๓.

^{๑๑๔} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๘๕/๓๔๓.

สภาวะ มีปกติตกไปสู่วิบาก เพราะความที่ธรรมเหล่านี้ยังวิบากให้เกิดขึ้น กล่าวโดยสรุป วิบากธรรม เป็นผลกุศลและอกุศล มีสุขและทุกข์เป็นผล เป็นไปในวิภูฏะ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ความหมายของอัพยา กตะ เป็นสภาวะที่ไม่กระทำให้แจ้งโดยความเป็นกุศลและอกุศล ไม่มีผลคือวิบาก เพราะเป็นเพียงสักแต่ ว่ากิริยา ซึ่งเกิดขึ้นกับพระชีณาสพเท่านั้น ไม่เป็นไปในวิภูฏะ กล่าวโดยองค์ธรรม สภาวะธรรมที่เป็นอั พยาภต คือวิบากในภูมิ ๔ (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตตรภูมิ คือ อกุศลวิบากจิต ๗ อเหตุกุศลวิบากจิต ๘ महाกุศลจิต ๘ มหัคคตวิบากจิต ๙ โลกุตตรวิบาก ๔ หรือ ๒๐) อัพยาภตกิริยา ในภูมิ ๓ รูป (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ คือ อเหตุกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคต กิริยาจิต ๙) และ นิพพาน สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ถือว่าเป็นอัพยาภต^{๑๑๕}

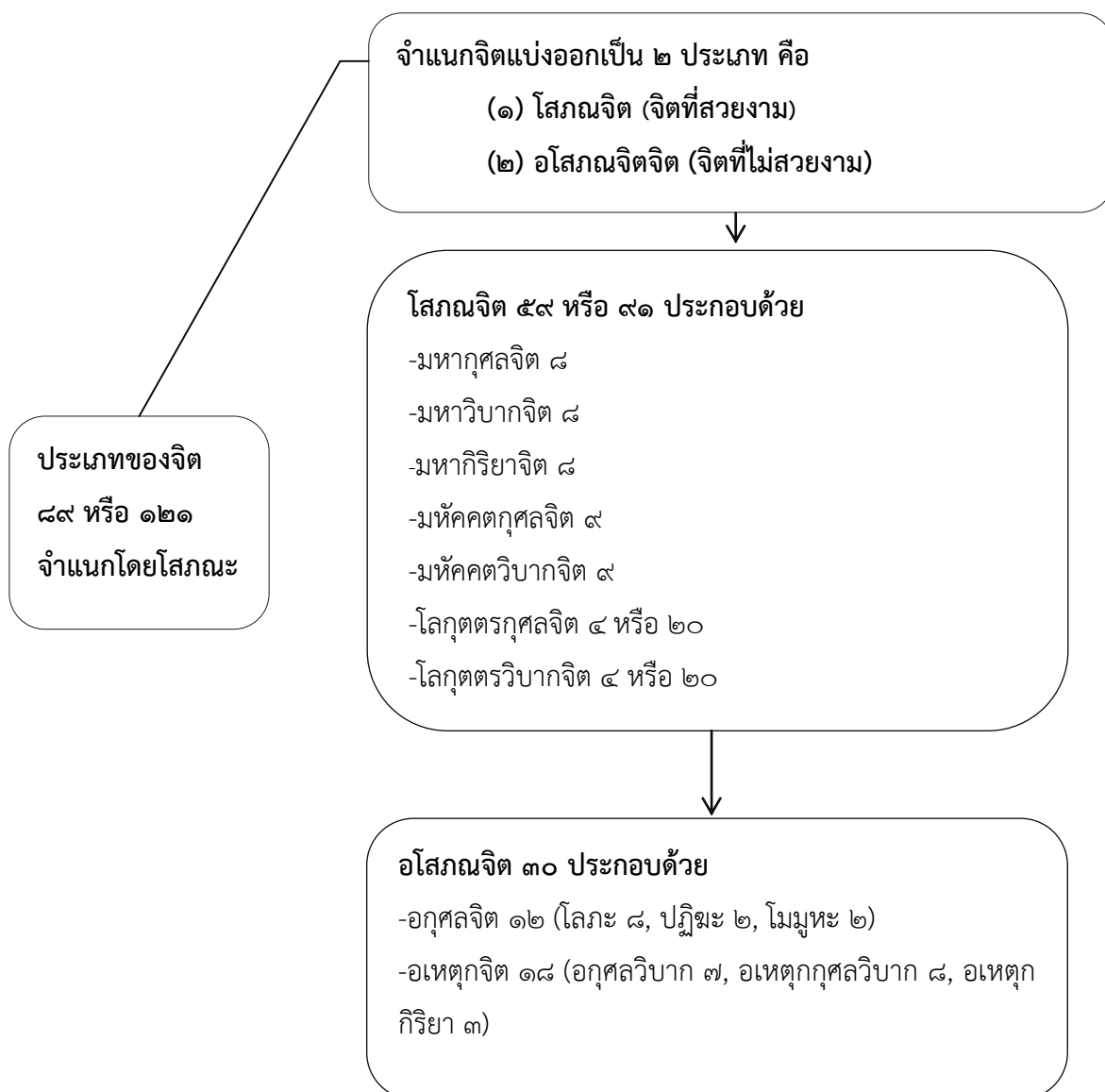
สรุปเป็นผังองค์ความรู้ประจำบทที่ ๓ ได้ดังนี้

แผนผังที่ ๑ การจำแนก.....

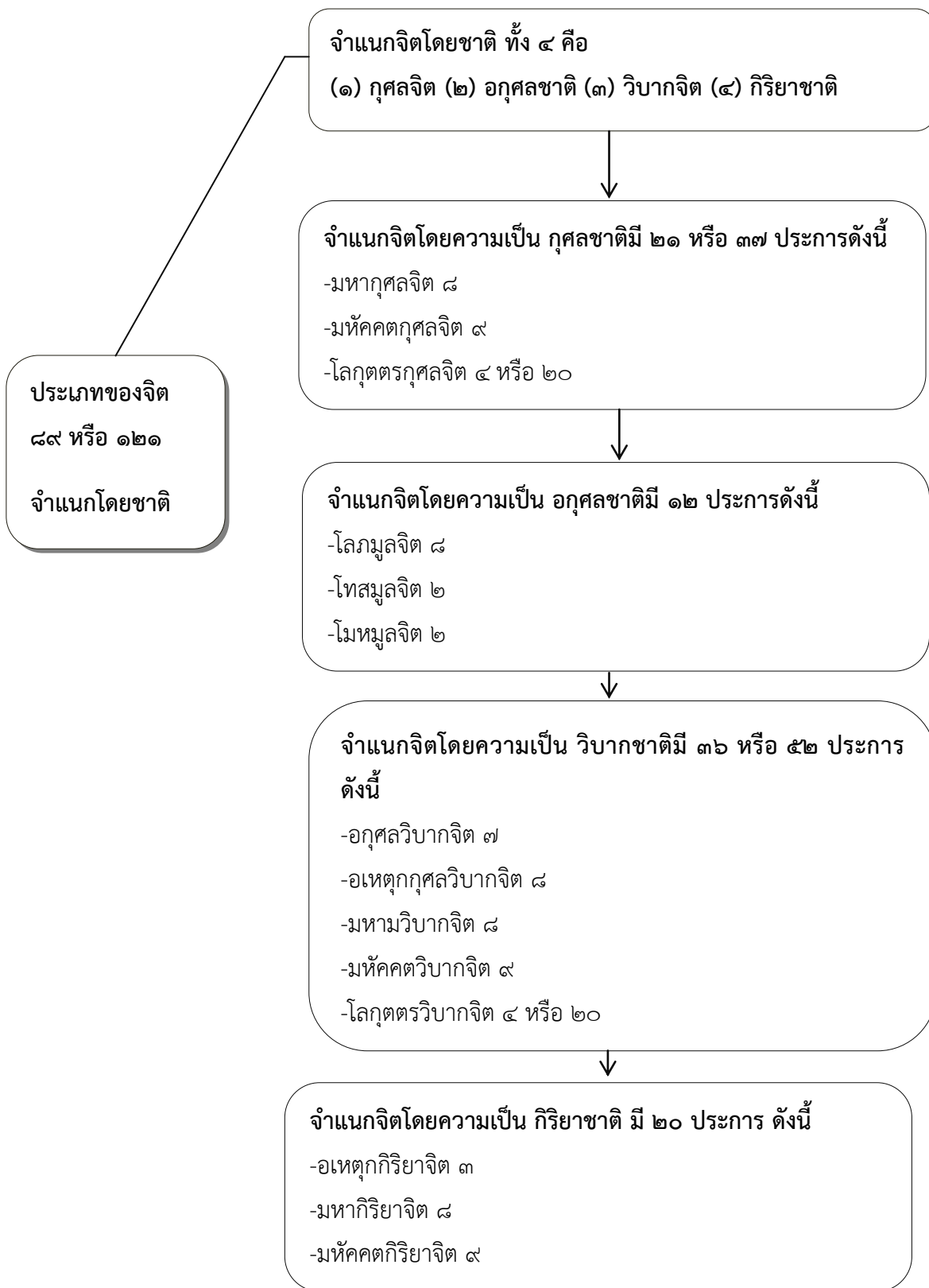

^{๑๑๕} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๘๖/๓๔๓.

แผนผังที่ ๒ จำแนกจิตโดยโสภณะ เป็นต้น

แผนผังที่ ๓ จำแนกจิตโดยชาติ

บทที่ ๔

วิเคราะห์จิตในคัมภีร์ธรรมสังคณี และอัฐฐสาลินีตามหลักปรมัตถธรรม

ในบทที่ ๔ นี้ ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์จิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณี และคัมภีร์อรรถกถาชื่ออัฐฐสาลินีตามแนวปรมัตถธรรม ตามลำดับดังนี้

- ความหมายของปรมัตถธรรม
- วิเคราะห์จิตตามหลักปรมัตถธรรม
- วิเคราะห์อกุศลจิต ๑๒
- วิเคราะห์หื้อเหตุกจิต ๑๘
- วิเคราะห์กามาวจรโสภณจิต ๒๔
- วิเคราะห์รูปาวจรจิต ๑๕
- วิเคราะห์รูปาวจรจิต ๑๒
- วิเคราะห์โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
- สรุปการวิเคราะห์จิตในคัมภีร์ธรรมสังคณีและอัฐฐสาลินีตามหลักปรมัตถธรรมคือจิตปรมัตถ์ โดยนัยยะทั้ง ๙

๔.๑ ความหมายของปรมัตถธรรม

ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ พระอนุรุทธาจารย์ แสดงคาถาเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ไว้ดังนี้ว่า

“ตตถ วุตตาทิธมมตถา จตฺธา ปรมตถโต
จิตตํ เจตสิกํ รูปํ นิพพานมิตฺติ สัพพถา’ติ^๑

แปลความว่า “อรรถแห่งพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น เมื่อว่าโดยปรมัตถ์แล้ว ไม่ว่าจะประการใดๆ ย่อมมีเนื้อความของพระอภิธรรมอยู่เพียง ๔ ประการคือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน”^๒

คำว่า ปรีตถ์ แยกศัพท์ออกเป็น ปรมตถ (ปรม+อตถ) ๓ ปรม ได้แก่ เป็นธรรมอันประเสริฐสูงสุด ที่ไม่มีการวิปริตผิดแปลกผันแปรอย่างไร และเป็นธรรมที่เป็นประธานในอรรถบัญญัติ และนามบัญญัติทั้งปวง ๓ อตถ ได้แก่ เป็นเนื้อความคือสภาพของรูปนามที่เป็นองค์ธรรมนั่นเอง

^๑ สงคห. (บาลี) หน้า ๑.

^๒ สงคห. (ไทย) ๑/๑. อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวินิฎฐิกา แปล

ปรมัตถธรรม คือ ธรรมชาติที่เป็นความจริงแท้แน่นอน ที่ดำรงลักษณะเฉพาะของตนไว้โดยไม่ผันแปรเปลี่ยนแปลง เป็นธรรมที่ปฏิเสธความเป็นสัตว์ ความเป็นบุคคล ความเป็นอัตตาตัวตน โดยสิ้นเชิง มี ๔ ประการ คือ ๑. จิต ๒. เจตสิก ๓. รูป ๔. นิพพาน^๓

คำว่า “**ปรมัตถธรรม**” (**ปรม+อตถ+ธมมา**) จึงเป็นธรรมที่มีเนื้อความอันประเสริฐ (คือเป็นบรมธรรม)

-**ธมมา** แปลว่า สภาพที่ทรงไว้ซึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้ทรงตนไว้ ไม่ให้ตกไปในอบายภูมิ ๔ และวิภูฏทุกข์ ทั้งสิ้น ๆ (ตถถ อตตานัน ธารเนต จตุสุ อปาเยสุ วิภูฏทุกฺขेषุ จ อปตมานเ กตวา ธารเตตีธมโม)^๔ การทรงไว้แห่งพระธรรมนี้ ได้แก่การขจัดกิเลสที่เกิดขึ้นในอบาย เป็นต้น ว่าโดยองค์ธรรมได้แก่อริยมรรค และนิพพาน เพราะอริยมรรคเป็นธรรมตัดกิเลสได้เด็ดขาดที่เป็นเหตุให้เกิดในอบาย และเพราะนิพพานเป็นเหตุสำเร็จประโยชน์ คือการขจัดกิเลสแห่งอริยมรรคโดยความเป็นอารมณ์ ดังนั้นคำว่า “ธรรม” ในความหมายนี้จึงได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑^๕

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า **ปรมัตถ** คือสภาพของรูปนามที่เป็นองค์ธรรมอันประเสริฐสูงสุด ที่ไม่มีการวิปริตผิดแปลกผันแปรอย่างใดและเป็นธรรมที่เป็นประธานในอรรถบัญญัติและนามบัญญัติทั้งปวง

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า คำว่า **ปรมัตถ** ได้แก่ พระนิพพานอันเป็นเนื้อความที่บังถึงประโยชน์สูงสุด^๖ (ปรโม อตโถ)

สภาวะธรรมที่เรียกว่าปรมัตถธรรม จะเกิดขึ้นได้ในโลกนี้ จะต้องอาศัยพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธเจ้าเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะที่มีเนื้อหาละเอียดลึกซึ้ง ยากแก่การตรัสรู้และการเข้าใจ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ปริวารว่า “สังขารทั้งปวงที่ปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พระนิพพานและบัญญัติ ท่านวินิจฉัยว่าเป็นอนัตตา” ๆ เมื่อดวงจันทร์คือพระพุทธเจ้ายังไม่เกิดขึ้น เมื่อดวงอาทิตย์คือพระพุทธเจ้ายังไม่อุทัยขึ้นมา เพียงชื่อของสภาวะธรรมเหล่านั้น ก็ยังไม่มีใครรู้จัก” ความหมายความ ‘สภาวะธรรมคือไตรลักษณ์ มรรคแปด อิทัปปัจจยตา และนิพพาน เป็นต้น ก็ไม่เป็นไป’^๗

นอกจากนี้พระพุทธโฆสจารย์ ได้แสดงไว้ในอัฐสาลินีอรรถกถา ว่า “เอมเมว อภิธมโมนาม น อณฺเฐสํ วิสโย สพฺพญฺตตฺตพฺพฐานํเวว วิสโย เตสํ วเสน เทเสตพฺพเทสนา”^๘ ชื่อว่าอภิธรรม

^๓ สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉท ๑-๒-๖, หลักสูตรจุฬาทิธรรมิกตรี**, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์สุทธิ์, ๒๕๕๖), หน้า ๕.

^๔ วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๖๕.

^๕ วิภาวินี. (ไทย) หน้า ๑๗.

^๖ ปรโม อุตตโม อตโถ ปรมตโถ นิพพานํ ๆ เตหิ ทิฏฐธมฺมิกสมปรายิกปรมตเถหิ ๆ อังน วิสุทฺธิ. มหาฎีกา. (บาลี) ๑/๓๕๗.

^๗ วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๕๗/๓๔๒. พระไตรปิฎกภาษาไทย มจร. ๒๕๓๙

^๘ อภิ.สง.อ. (บาลี) ๔๖/๔๙.

ไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่น แต่เป็นวิสัยของพระสัพพัญญุตญาณเท่านั้น การแสดงอภิธรรมที่ปรากฏขึ้นได้ ก็ด้วยอำนาจแห่งสัพพัญญุตญาณของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั่นเอง

คำว่าอภิธรรม ในยุคต่อมาพระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์ ท่านได้สรุปลงใน ปริมัตถธรรม ๔ คือจิต เจตสิก รูป นิพพาน ฯ คำว่า ปริมัตถธรรม (ปริมัตถสัจจะ) คือธรรมชาติอัน ประเสริฐ ที่เป็นจริงซึ่งปฏิเสธตตะและชีวะ (นิสสตนนิชชีวธมา)^๙ เป็นเพียงสักแต่ว่าการรวมกลุ่ม ของสภาวะธรรมเท่านั้น (สภาวะสุญญตนิสสตนนิชชีวธฐเน สวัชชนติ)^{๑๐} ไม่มีการวิปริตผันแปรเป็นอย่าง อื่น มีประโยชน์อย่างยิ่ง ทำให้พ้นทุกข์ได้ สมดังพระพุทธโฆสจารย์กล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ ฉลาดในปริมัตถ์ ทรงตรัสเรียก อภิธรรมปิฎกกว่า เป็นปริมัตถเทศนา เพราะพระองค์ทรงแสดงธรรมมา กด้วยปริมัตถ์ ดังบาลี ว่า ‘อภิมมเตปิฎกั ปรมตถกุสเลน ภควตา ปรมตถพาทุลลโต เทสิตตดา ‘ปรมตถเทศนาติ วุจจติ’^{๑๑} ฯ บัญญัติธรรม (สมมุติสัจจะ) เป็นสิ่งที่บัญญัติสร้างขึ้น แล้วเป็นที่ยอมรับ ของคนส่วนใหญ่ เพื่อใช้ในการสื่อสารให้เกิดความเข้าใจ จึงได้สมมุติขึ้นมาว่าเป็นความจริง เพื่อจะได้ ใช้เรียกให้ถูกต้อง ความความนิยมของคนหมู่หนึ่งหรือประเทศหนึ่ง ฯ ปริมัตถธรรม หรืออภิธรรมนั้น มิใช่ธรรมที่เหลือวิสัยที่จะเข้าใจได้ เพราะปริมัตถธรรมเป็นธรรมที่มีจริง ฉะนั้นความเห็นถูก ความ เข้าใจถูก จึงเป็นการรู้ความจริงของปริมัตถธรรม ตามสภาพลักษณะของปริมัตถธรรมนั้นๆ

ดังนั้น จากที่กล่าวมาสามารถสรุปได้ว่า ปริมัตถ์ (บรมอัตถะ) คือ เนื้อหาความที่ประเสริฐ สูงสุด ไม่วิปริตผันแปรไปเป็นอื่นๆ คงสภาพลักษณะของตนๆ อยู่อย่างนั้น อภิธรรมที่พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้แล้วนั้นเมื่อกล่าวโดยปริมัตถ์แล้วมี ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน พระพุทธองค์ทรงไว้ สัจจะ ไว้ ๒ ประการคือ สมมุติสัจจะและปริมัตถสัจจะเท่านั้น ไม่ตรัสสัจจะที่สาม

๔.๒ วิเคราะห์จิตตามหลักปริมัตถธรรม

ในการอธิบายจิตตามแนวปริมัตถธรรมนี้ อาศัยการไขความและการวิเคราะห์ตามแนวคัมภีร์ อภิธัมมัตถะสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี

ในการอธิบายของคัมภีร์ดังกล่าวนี้ ได้อธิบายและจัดหมวดหมู่ของอภิธรรมแตกต่างไปจาก คัมภีร์ธรรมสังคณี และอรรถสาลินี กล่าวโดยละเอียดเพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจน ก็คือคัมภีร์ธัมมสังคณี และคัมภีร์อรรถสาลินีนั้น อธิบายตามแนวแห่งมาติกา ๒๒ มี กุสลตีกะ เป็นต้น ดังนั้นการอธิบาย ความจึงดำเนินไปตามมาติกาที่ว่า กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา เป็นต้น ทั้งสองคัมภีร์

^๙ พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๐-๒๑.

^{๑๐} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๔๖/๑๒๔-๑๒๕.

^{๑๑} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๔๖/๓๕.

ลักษณะการจัดรูปแบบของอภิธรรมัตถสังคหะ

การอธิบายปรมัตถธรรม ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ และคัมภีร์วิภาวินี ท่านเรียงลำดับใหม่เพื่อความเข้าใจง่ายขึ้นของคนรุ่นหลัง มิได้เรียงลำดับตามคัมภีร์สังคหีและอัฐฐสาสนีดังกล่าวมาแล้ว ในบทที่ ๒ และบทที่ ๓ โดยเรียง “อกุศลจิต อเหตุกจิต กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต” โดยมีได้แยกส่วนตามแนวติกมาติกา กล่าวคือหมวดไหนที่เป็นอกุศลก็นำมารวมไว้เป็นหมวดเดียวกันทั้งที่เป็นอกุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต ในส่วนที่เป็นกามาวจรจิตก็เช่นเดียวกัน คือรวมทั้งมหาอกุศลจิต มหาวิบากจิต มหากิริยาจิต ไว้ในกลุ่ม ในหมวดเดียวกัน ที่เรียกว่า “กามาวจรจิต” ในส่วนที่เป็นรูปาวจรจิต ก็รวมไว้ในหมวดเดียวกัน คือ รูปาวจรอกุศลจิต รูปาวจรวิบากจิต รูปาวจรกิริยาจิต ทั้งหมดในหมวดนี้เรียกว่า “รูปาวจรจิต” ในหมวดอรูปรูปาวจรจิต ก็รวมไว้ในที่เดียวกัน คือ อรูปาวจรอกุศลจิต อรูปาวจรวิบากจิต อรูปาวจรกิริยาจิต ในหมวดโลกุตตรจิต ก็รวมทั้งโลกุตตรอกุศลจิต และโลกุตตรวิบากจิต ไว้ในหมวดเดียวกัน

ดังนั้นการวิเคราะห์และสังเคราะห์จิตดังต่อไปนี้ เป็นการสังเคราะห์จิตในคัมภีร์อัมมสังคหี และอัฐฐสาสนี โดยยึดแนวทางจิตปรมัตถ์ตามแนวอภิธรรมัตถสังคหะและอภิธรรมัตถวิภาวินี

ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ท่านอธิบายตามแบบ “สังคหะ”^{๑๒} ไว้ดังนี้

สังคหะ (ส+คห) ส แปลว่า โดยย่อ (ส+สทโท ‘สงฺเขเปวาทิ ภเวยฺย)^{๑๓} **คห** แปลว่า รวบรวม^{๑๔} เมื่อประมวลความหมายแห่งคำเหล่านี้เข้าด้วยกันแล้ว ก็มีความหมายว่า จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ที่พระองค์ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์นั้นได้ รวบรวมมาแสดง โดยย่อในปกรณ์นี้ คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะนี้ เป็นชื่อของปกรณ์ที่พระอนุรุธธำรงจารย์ได้รวบรวมอธิบายความ โดยย่อแห่งพระอภิธรรมปิฎก

สงคห. (ส+คห อุปาทาน+อ) ย่อ, สังเขป, รวบรวม. “สงฺเขเปน คยฺหเต อนฺนาติ สงฺคโห. เนื้อความที่ท่านถือเอาโดยย่อ ชื่อว่าสังคหะ (อาเทศนิกหิตเป็น ง) “ปญฺจนฺนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ สงฺคโห.”^{๑๕} หมวดหมู่แห่งอุปาทานชั้น ๕ ๆ “วิภฺขณํ วิภฺภาโค”^{๑๖} ๆ วิภฺภาคะ คือการจำแนก ตัวอย่างเช่น

^{๑๒} ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, **จิตปรมัตถ์ (จิตวิทยาในพระอภิธรรม)**, พิมพ์ครั้งที่ ๓. (พิษณุโลก : บริษัทโฟกัส พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๒๕-๒๗.

^{๑๓} ส+สทโท สงฺขเมว วตฺตติ ตสฺมา คห สงฺขิปเน วตฺตติตี วตฺตฺตุ วมฺภูติ ๆ อังใน วิภาวินี.โยชนา. (บาลี) ๑/๑๕๗. [เชิงอรรถ]

^{๑๔} อภิธรรมตถา สงคฺยหนฺติ เอตถาติ อภิธมฺมตถสงคฺหนํ อภิธมฺมตถา สงคฺยหนฺติ เอตถาติ อภิ...สงคฺหนํ กรณฺสาธนํ ๆ ส+ปฺพุโพ คห สงฺขิปเน ๆ ส+สทโท สงฺขเมว วตฺตติ ตสฺมา คห สงฺขิปเน วตฺตติตี วตฺตฺตุ วมฺภูติ ๆ สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วาติ อ ๆ อังใน วิภาวินี.โยชนา. (บาลี) ๑/๑๕๗.

^{๑๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๔๖/๓๕๙.

“จิตตานิ วิภขชียนติ เอตถ ปริจเฉทติ จิตตวิภาโค^{๑๗}” ที่ชื่อว่าจิตตวิภาค เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า บัณฑิตทั้งหลายย่อมจำแนกจิตไว้ในปริจเฉทนี้ “วิภขณ วิภาโค เจตสิกสส วิภาโค เจตสิกวิภาโค^{๑๘}” การจำแนกชื่อว่าวิภาค การจำแนกเจตสิก ชื่อว่าเจตสิกวิภาค

สงเคราะห์ หมายถึง การรวบรวม การประมวล มี ๔ อย่าง คือ (๑) ซาติสงเคราะห์ (การรวบรวมสิ่งที่เสมอกันโดยชาติ) (๒) สัญชาติสงเคราะห์ (การรวบรวมสิ่งที่มีแหล่งเกิดจากที่เดียวกัน) (๓) กิริยาสงเคราะห์ (การรวบรวมสิ่งที่มีการกระทำร่วมกัน) (๔) คณนสงเคราะห์ (การรวบรวมสิ่งที่มีจำนวนโดยการนับ) แต่ในที่นี้หมายเอา คณนสงเคราะห์^{๑๙}

จากรากศัพท์ที่ปรากฏข้างต้น แสดงให้เห็นว่า “คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ” นี้เป็นการนำเสนอธรรมะในรูปแบบใหม่ ที่เรียกว่า “ศาสตร์แห่งการตีความธรรมะ” หรือ “วิธีการบูรณาการพระพุทธศาสนาแบบเชิงวิเคราะห์” ดังจะเห็นได้จากศัพท์ เช่น **สังคหะ, วิคคห, วิภาคะ, วิภขชน, ปริจเฉท, สงเขป, สรูปตถ** เป็นต้น^{๒๐}

ดังนั้น อภิธัมมัตถสังคหะ จึงหมายถึงคัมภีร์ซึ่งรวบรวมเนื้อความของพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ ไว้โดยย่อ อันเปรียบเสมือนแบบเรียนเร็ว พระอภิธรรม แบ่งเป็น ๙ ปริจเฉท (๙ ตอน) แต่ละปริจเฉทมีเนื้อหาโดยสรุปดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค แสดงเรื่องธรรมชาติของจิต ประเภทของจิต ทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร ทำให้เข้าใจถึงจิตประเภทต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต มหัคคตจิต และ โลกุตตรจิต

ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค แสดงเรื่องเจตสิก คือธรรมชาติที่ประกอบกับจิตเพื่อปรุงแต่งจิต มีทั้งหมด ๕๒ ลักษณะ แบ่งเป็น เจตสิกที่ประกอบกับจิตได้ทุกประเภท เจตสิกฝ่ายกุศล และเจตสิกฝ่ายอกุศล

ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหวิภาค แสดงการนำจิตและเจตสิกมาสัมพันธ์กับธรรม ๖ หมวด ได้แก่ ความรู้สึกของจิต (เวทนา) เหตุแห่งความดีความชั่ว (เหตุ) หน้าที่ของจิต (กิจ) ทางรับรู้ของจิต (ทวาร) สิ่งที่จิตรู้ (อารมณ์) และที่ตั้งที่อาศัยของจิต (วัตถุ)

ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค แสดงวิถีจิต อันได้แก่กระบวนการทำงานของจิตที่เกิดทางตา ทาง หู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เมื่อได้ศึกษาปริจเฉทนี้แล้วจะทำให้ รู้กระบวนการทำงาน

^{๑๖} วิภาวินี.โยชนา. (บาลี) ๑/๔๐๖.

^{๑๗} วิภาวินี.โยชนา. (บาลี) ๑/๕๗๕.

^{๑๘} วิภาวินี.โยชนา. (บาลี) ๑/๕๓๖.

^{๑๙} อภ.ปญจ.อ. (บาลี) ๕/๓. เอว มาติกาย ปญจธา จตภาว วิทิตวา อิทานิ สงคโห อสงคโหติอาทีสุ สงคโห ซาติสยชาติกิริยาคณนวเสน จตพพิโธ ฯลฯ

^{๒๐} ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, **จิตปรมัตถ์ (จิตวิทยาในพระอภิธรรม)**, หน้า ๒๖.

ของจิตทุกประเภท บุญบาปไม่ได้เกิดที่ไหน เกิดที่วิถีจิตนี้เองก่อนที่จะเกิดจิตบุญหรือจิตบาป มีจิตขณะหนึ่งเกิดก่อน คอยเปิดประตูให้เกิดจิตบุญ หรือจิตบาป จิตดวงนี้เกี่ยวข้องกับการวางใจอย่างแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) หรือการวางใจอย่างไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ) หากเราได้เข้าใจก็จะมีประโยชน์ในการป้องกันมิให้จิตบาปเกิดขึ้นได้

ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค แสดงถึงการทำงานของจิตขณะใกล้ตาย ขณะตาย (จติ) และขณะ เกิดใหม่ (ปฏิสนธิ) กล่าวถึงเหตุแห่งการตาย การเกิดของสัตว์ในภพภูมิต่างๆ โดยแบ่งได้ถึง ๓๑ ภพภูมิ (มนุษย์ภูมิเป็นเพียง ๑ ใน ๓๑ ภูมิ) ขณะเวลาใกล้จะตายภาวะจิตเป็นอย่างไร ควรวางใจอย่างไรจึงจะไปเกิดในภพภูมิที่ดี พระพุทธองค์ทรงอธิบายไว้อย่างชัดเจนว่าตายแล้วต้องเกิดทันที มิใช่ตายแล้ววิญญาน (จิต) ต้องร่ำร้อนเพื่อไปหาที่เกิดใหม่ และยังได้อธิบาย เรื่องของกรรม ลำดับแห่งการให้ผลของกรรมไว้อย่างละเอียดลึกซึ้งอีกด้วย

ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค และนิพพาน เมื่อได้ศึกษาทำความเข้าใจเรื่องจิต และเจตสิก อันเป็นนามธรรมมาแล้ว ในปริจเฉทที่ ๖ นี้พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงองค์ประกอบที่สำคัญ อีกอย่างหนึ่งของมนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย นั่นก็คือ เรื่องของรูป ร่างกาย (รูปธรรม) โดยแบ่งรายละเอียดออกเป็นรูปต่างๆ ได้ ๒๘ ชนิด และ อธิบายถึงสมุฏฐาน (เหตุ) ในการเกิดรูปต่างๆ ไว้อย่างละเอียดพิสดารในตอนท้ายได้กล่าวถึงเรื่องพระนิพพานว่ามีสภาวะอย่างไร อันจะทำให้เข้าใจเรื่องของพระนิพพานได้อย่างถูกต้องชัดเจน

ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค เมื่อได้ศึกษาปรมาตถธรรม ๔ อันได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน มาจากปริจเฉทที่ ๑ ถึง ๖ แล้ว ในปริจเฉทนี้จะแสดงธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล ซึ่งให้ผลเป็นความสุข และธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศลซึ่งให้ผลเป็นความทุกข์ ในสภาวะความเป็นจริงแล้วกุศลจิต (จิตบุญ) และอกุศลจิต (จิตบาป) จะเกิดสลับสับเปลี่ยนกันอยู่ตลอดเวลา ส่วนจะเกิดจิตชนิดไหนมากน้อยเพียงใดนั้นย่อมขึ้นอยู่กับคุณธรรมและจริยธรรมของแต่ละบุคคล คนเราทั่วไปมักไม่เข้าใจและไม่รู้จักกับกุศลและอกุศลเหล่านี้ จึงทำให้ชีวิตตกอยู่ในวัฏฏทุกขไม่รู้จักรับสิ้น ในปริจเฉทที่ ๗ นี้ได้แสดงธรรมที่ควรรู้ที่สำคัญๆ ได้แก่ อุปาทานขันธ (ขันธที่ถูกอุปาทานยึดมั่นอย่างเหนียวแน่น), อายุตนะ ๑๒ (สิ่งเชื่อมต่อเพื่อให้อารมณ์), ธาตุ ๑๘ (ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพ ของตน), อริยสัจ ๔ (ความจริงของพระอริยะ) และ โปธิปักขิยธรรม (ธรรมที่เกื้อกูลการตรัสรู้, ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค) มี ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทริย ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘

ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค ในปริจเฉทนี้ ท่านได้แสดงเรื่องปฏิจจสมุปบาท (เหตุและผลที่ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์) และปัจจยสนับสนุน ๒๔ ปัจจย ในตอนท้ายยังได้แสดงความหมายของบัญญัติธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่ไม่ใช่เป็นความจริงแท้ แต่เป็นจริงตามสมมุติ (สมมุติสังจะหรือสมมุติโวหาร) ตามกติกาของชาวโลก

ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค ในปริจเฉทนี้ ท่านกล่าวถึงความแตกต่างของสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้เห็นว่าสมถกรรมฐานหรือการทำสมาธินั้นเป็นการปฏิบัติเพื่อให้จิตเกิดความสงบ และเกิดอภิญญา (เกิดอิทธิฤทธิ์ต่างๆ) เท่านั้น ซึ่งไม่ใช่จุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา เพราะผลของการทำสมาธิ หรือสมถกรรมฐานนั้น เป็นการข่มกิเลสไว้ชั่วคราวเท่านั้น ไม่สามารถ ทำลายกิเลสได้ ถึงแม้จะเจริญสมถกรรมฐาน ถึงขั้นอรุณานจนได้เสวยสุข อยู่ในรูปพรหมภูมิเป็นเวลาอันยาวนาน แต่ในที่สุดก็ต้องกลับมาเวียนว่าย ตายเกิดไม่รู้จักจบจักสิ้นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้เกิดปัญญาแจ้งในสภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่า จิต + เจตสิก และรูป ซึ่งเป็นองค์ประกอบของชีวิตต่างก็มีการเกิดขึ้น - ตั้งอยู่ - ดับไป - เกิดขึ้น - ตั้งอยู่ - ดับไป ต่อเนื่องกันไปอย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา เป็นสภาพที่ไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตนอะไรของใคร ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่สามารถที่จะบังคับบัญชาได้ วางเปล่าจากความเป็นตัวตน ปัญญาที่ประจักษ์แจ้งในสภาวะธรรมตามความเป็นจริงเช่นนี้ เมื่อมีกำลัง แก่กล้าก็จะสามารถประหาณกิเลสและเข้าถึงพระนิพพานได้ในที่สุด^{๒๑}

ความหมายของจิตตามแนวอภิธรรมัตถสังคหะและวิภาวณี

จิต คือ ธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ จิตเป็นตัวรู้ สิ่งที่จิตรู้นั้นเป็นอารมณ์ จิตรู้สิ่งใด สิ่งนั้นแหละ คืออารมณ์ อีกนัยหนึ่งแสดงว่า จิต คือธรรมชาติชนิดหนึ่ง ที่รับจำ คิด รู้ซึ่งอารมณ์ จิตต้องมีอารมณ์ และต้องรับอารมณ์จึงจะรู้ และจำ แล้วก็คิดต่อไป

จิต คือ ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ ความหมายว่าคิด หรือ สภาพที่นึกคิดที่กล่าวว่าจิตคือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ (วิสยวิขานนลกขณฺ์ จิตตํ)^{๒๒} เพราะจิตนั้น รับอารมณ์ทั้งภายนอกและภายในอยู่เสมอ จึงเรียกว่ารู้อารมณ์ โดยสภาพเช่นนี้จิตจึงเป็นผู้รู้ หรือตัวรับรู้ สมตามนัยขยายความตามบาลีว่า ‘จินเตตฺตีติ จิตตํ’ “อารมณ์ณฺ์ วิขานาตฺตีติ อตฺถโ ๑ ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะคิดหรือรู้อารมณ์”^{๒๓}

ในคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทฝ่ายพระอภิธรรม พระอรธรรคทถาจารย์ทั้งหลาย ได้ให้คำจำกัดความธรรมชาติของจิตไว้ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วมี ๓ อย่างคือ

จิต เป็นธรรมชาติสักแต่ว่าคิด ดังบาลีว่า “จินตณมตตํ จิตตํ”^{๒๔} ชื่อว่าจิต เพราะอรธรรคทถาจารย์วิเคราะห์ว่า เป็นธรรมชาติที่คิด หรือ เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์นั่นเอง ชื่อว่าจิต ดังรูปวิเคราะห์ว่า ‘จินเตตฺตีติ จิตตํ ๑ อารมณณฺ์ วิขานาตฺตีติ อตฺถโ ๑’^{๒๕}

^{๒๑} ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, จิตปรมัตถ์ (จิตวิทยาในพระอภิธรรม), หน้า ๒๗.

^{๒๒} วิภาวณี. (บาลี) หน้า ๖๖.

^{๒๓} อภิ.วิ.อ. (บาลี) หน้า ๑๖๔.

^{๒๔} วิภาวณี. (บาลี) หน้า ๖๖.

^{๒๕} วิภาวณี. (บาลี) หน้า ๖๖.

จิต เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์พร้อมกับตน ดังรูปวิเคราะห์ว่า “จินตেনติ วา เอเตน กรณภูเตน สมปยุตตธมมาติ จิตต”^{๒๖} ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะเป็นเหตุให้สัมปยุตต์ธรรม คือ เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์

จิต ทำให้สิ่งมีชีวิต และไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดาร (วิจิตต์ กโรตติ จิตต) ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะทำสัตว์ และ สิ่งของทั้งหลายให้วิจิตร^{๒๗}

จิตเมื่อว่าโดยสรุปแล้ว มี ๓ อย่างคือ (๑) มีการรับอารมณ์อยู่เสมอ (๒) เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ได้คล้ายๆ กับผู้นำ (๓) ทำให้สิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดาร

สภาพหรือลักษณะของจิต

จิตเป็นปรมาัตถธรรม ดังนั้นจิตจึงมีสภาวะหรือสภาพ หรือลักษณะทั้ง ๒ อย่าง คือทั้งสามัญญลักษณะ และวิเสสลักษณะ

สามัญญลักษณะ หรือไตรลักษณ์ของจิต มีครบบริบูรณ์ทั้ง ๓ ประการ คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และ อนัตตลักษณะ

จิตนี้เป็นอนิจจัง คือ ไม่เที่ยง ไม่มั่นคง หมายถึงว่า ไม่ยั่งยืน ไม่ตั้งอยู่ได้ตลอดเวลา

จิตนี้เป็นทุกขัง คือ ทนอยู่ไม่ได้ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน ทนอยู่ไม่ได้ตลอดเวลา จึงมีอาการ เกิดดับ เกิดดับ อยู่ร่ำไป

จิตนี้เป็นอนัตตา คือ เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน เป็นสิ่งที่บังคับบัญชาให้ยั่งยืน ให้ทนอยู่ไม่ให้เกิดดับ ก็ไม่ได้เลยและเพราะเหตุว่าจิตนี้ เกิดดับ เกิดดับ สืบต่อเนื่องกันอย่างรวดเร็วเหลือประมาณ จนปุณฺณคน ธรรมดาเข้าใจไปว่า จิตนี้ไม่มีการเกิดดับ แต่ว่ายั่งยืนอยู่จนตลอดชีวิต จึงดับไปก็เหมือนกับเข้าใจว่า กระแสไฟฟ้าชนิดกระแสสลับ ซึ่งกลับไปกลับมาอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งเราเห็นหลอดไฟสว่างอยู่ตลอดเวลา ก็เข้าใจว่ากระแสไฟฟ้าไม่ได้ไหลไปแล้วกลับ ฉะนั้น

ส่วนวิเสสลักษณะ หรือลักษณะที่จตุกกะของจิต ก็มีครบบริบูรณ์ทั้ง ๔ ประการ คือ จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ (วิชานนลกขณ) มีการเป็นหัวหน้าเป็นรส (บุพพวงครมรส) มีการเกี่ยวข้อกันเป็นปัจจุภูฏฐาน (สนธานปัจจุภูฏฐาน) มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) (นามรูปปทัฏฐาน) จริงอยู่ จิตที่เป็นไปในภุมิ ๔ ชื่อว่า ไม่มีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะก็หาไม่ จิตทั้งหมดมีการรู้แจ้งอารมณ์ทั้งนั้น^{๒๘} กล่าวคือ จิตจะว่างจากอารมณ์ไม่ได้ ดังนั้น ที่ว่าจิตว่าง ก็คือว่างจากกิเลสในบางภุมิเท่านั้น ไม่ใช่ว่างจากอารมณ์

^{๒๖} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๖๖.

^{๒๗} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๖๗.

^{๒๘} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒๗๖.

คำว่า “**อารมณ์**” ในที่นี้หมายถึงเครื่องยึดหน่วงจิต อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส ฯลฯ ตลอดจนเรื่องราวต่างๆ ที่คิดนึก มิได้มีความหมายดังที่ใช้กันทั่วไป เป็นต้น

จิตจะว่างจากอารมณ์ไม่ได้ เมื่อจิตเกิดขึ้นทุกครั้ง จะต้องมียอารมณ์ให้รู้เสมอ จิตคือตัวรู้ อารมณ์คือตัวถูกรู้ ถ้าไม่มีตัวถูกรู้ ตัวรู้ก็ย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนั้น เมื่อมีการรู้ ก็ย่อมจะต้องมีสิ่งที่ถูกรู้ อยู่ควบคู่กันด้วยเสมอไป

สภาพรู้ทั้งหลายมี จิตเป็นผู้รู้ แต่บุคคลทั่วไปจะเข้าใจผิดว่า เราเห็น, เราได้ยิน, เรารู้กลิ่น, เรารู้รส, เราเย็น, เราร้อน, เรารู้สึก, เราคิดนึก ทั้งๆ ที่จริงแล้ว สภาพรู้ทั้งหลายนี้เป็นจิต ไม่ใช่เรา เป็นเพียงสภาวะธรรม ที่เกิดขึ้นตามเหตุตามปัจจัย เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว หาแก่นสาร หาเจ้าของ หาตัวตนมิได้เลย มีแต่ “จิต” กับ “อารมณ์” เท่านั้น ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่แล้วก็ดับไป เพราะไม่รู้จักความจริง เช่นนี้ จึงหลงผิดคิดว่าเป็นเรามาตลอดเวลา ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย และเพราะมีเราที่แหละ จึงได้มีแต่ความทุกข์อยู่ตลอด เพราะมี “เรา” นี้แหละจึงมีความรู้สึก เหมือนกับแบกโลกไว้ทั้งโลก ถ้าเอา “เรา” ออกเสียได้ก็จะรู้สึก เหมือนกับว่ากำลังยืนอยู่เหนือโลก

ภาวะที่จิตเกิดดับสืบต่อกันเป็นกระแสที่ทันเรียกว่า **สันตติ** ซึ่งสามารถเปรียบเทียบได้กับ กระแสน้ำ ที่ประกอบไปด้วยอนุของน้ำเล็กๆ เรียงติดต่อกันเป็นสาย ขณะที่กระแสจิตไม่ออกมารับรู้เรื่องราว (อารมณ์) ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ จิตในขณะนั้นมีชื่อเรียกว่า **ภวังคจิต** ซึ่งเป็นจิตที่ทำหน้าที่รักษารูปนาม ในภพปัจจุบันไว้มิให้แตกทำลายไป จนกว่าจะสิ้นอายุจากภพนี้ แม้ในขณะที่หลับสนิท (ไม่มีการฝัน) หรือสลบไป ก็จะมีภวังคจิต เกิดดับสืบเนื่องกันตลอดเวลา อารมณ์ของภวังคจิตเป็นอารมณ์ที่สืบเนื่องมาจากเหตุปัจจัยในอดีตภพ

เมื่อใดก็ตามที่จิตออกมารับรู้เรื่องราวทางประตู (ทวาร) ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อนั้นจิตจะขึ้นสู่วິถีซึ่งเรียกว่า **วิถิจิต** และเมื่อสิ้นสุดแต่ละวิถี ก็จะมีภวังคจิตที่คอยรักษารูปนาม เกิดคั่นอยู่ทุกครั้ง แต่เราจะไม่รู้สึกรู้ตัว เพราะการเปลี่ยนแปลงกลับไปกลับมา นั้น เกิดขึ้นรวดเร็วมาก แม้แต่แสงไฟจากหลอดไฟฟ้า ที่เราใช้กันอยู่ทุกวันนี้มีการกระพริบ (เกิด-ดับ) ตามความถี่ของไฟฟ้า กระแสสลับ ด้วยความเร็วเพียง ๕๐ ครั้งต่อวินาทีเท่านั้น เราก็ยังไม่สามารถสังเกตเห็น การกระพริบของแสงไฟได้เลย ดังนั้น จิตซึ่งมีการเกิดดับอย่างรวดเร็วถึงประมาณ ๑ ล้าน ๆ ครั้งต่อวินาที (อนุมานว่าการลัดนิ้วมือ คือการอนิ้วเข้ามาหาฝ่ามือ ใช้เวลาประมาณ ๑ วินาที) จึงไม่น่าสงสัยว่าทำไมเราถึงไม่สามารถที่จะรู้สึกได้

ความวิจิตรของจิต ๖ ประการ

อนึ่ง จิตเป็นสภาวะธรรมที่ทำให้เกิดขึ้น ทำให้เป็นไปได้ คือ ทำให้วิจิตรได้ถึง ๖ ประการ

๑. วิจิตรในการกระทำ (วิจิตตกรรมา จิตต) คือ ทำในทั้งดงาม แปรกล นำพิศวง เช่น สิ่งของต่างๆ ที่มีมนุษย์ประดิษฐ์ขึ้น ย่อมมีทั้งทั้งดงาม แปรกลต่านำพิศวง ตลอดจนน่าเกลียด น่าสยดสยอง สะพรึงกลัว วัตถุสิ่งของ และการกระทำต่างๆ ของมนุษย์ ที่แปรกลพิศดาร ก็มาจากจิต

๒. วิจิตรด้วยตนเอง (อตตโน จิตตตาย จิตต์) คือ ตัวจิตเองก็แปลก นำพิศวง มีประการต่างๆ นานา เช่น จิตดีก็มี ชั่วก็มี จิตที่ฟุ้งซ่าน จิตที่สงบ จิตเบาปัญญา จิตที่มากด้วยปัญญา จิตที่มีความจำเผลอเลื่อน จิตที่มีความจำเป็นเลิศ สุดที่จะพรรณนา สภาพของจิตเองก็พิศวง อาทิ จิตที่มีฌาน มีอภิญา มีฤทธิ์

๓. วิจิตรในการสั่งสมกรรมและกิเลส (กมมกิเลสเทหิ จิตต์) หมายถึง กรรมกิเลส ที่ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำนั้น เพราะมีการสั่งสมไว้ในจิตมาแล้วแต่ในอดีต ครั้นมาได้รับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบัน ก็สนับสนุน กรรมและกิเลสให้ปรากฏขึ้นมาใหม่ และจะเก็บสั่งสมไว้ต่อไปอีก จิตนั้นแหละเป็นตัวที่ก่อกรรมทำชั่ว และจิตนั้นแหละเป็นตัวสะสมกรรมและกิเลสที่ตัวนั้นทำไว้เอง

๔. วิจิตรในการรักษาไว้ (จิตต์ ตายติ วา ตถา) หมายถึง วิจิตรในการรักษาวิบากที่กรรมและกิเลสได้สั่งสมไว้ กล่าวคือกรรมทั้งหลายที่จิตก่อให้เกิดขึ้น ผลของกรรมคือวิบาก ย่อมไม่สูญหายไปไหนแม้ช้านานปานใดก็ตาม วิบากนั้นจะติดตามไปให้ผลเมื่อถึงโอกาส

ซึ่งวิบากที่กรรมและกิเลสได้สั่งสมไว้ หมายความว่า กรรมทั้งหลายไม่ว่าจะจะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่จิตเป็นตัวการก่อให้เกิดขึ้นนั้น จะไม่สูญหายไปไหนเลย แม้จะช้านานปานใด ก็ไม่มีการเสื่อมคลายไป เมื่อได้ช่องสบโอกาสเหมาะเมื่อใด เป็นต้องได้รับผลของกรรมเมื่อนั้นจนได้

๕. วิจิตรในการสั่งสมสันดานของตนเอง (จิโนติ อตตสนตาน)^{๒๙} หมายถึง จิตที่ก่อให้เกิดการกระทำอย่างใด และได้กระทำอยู่เสมอๆ เป็นนิสัย ย่อมติดเป็นสันดาน(การสืบทอดของจิตและเจตสิก) ทำให้เกิดความชำนาญในการกระทำอย่างนั้นเรื่อยๆ ไป เพราะจิตที่เกิดดับสืบทอดกัน จะส่งมอบภาระงานต่อๆ ไป ในลักษณะที่เป็น อนันตรปัจจัย และอาเสวนปัจจัย (เสพบ่อยๆ) เป็นต้น หมายความว่า การกระทำกรรมอย่างใดๆ ก็ตาม ถ้ากระทำอยู่บ่อยๆ ทำอยู่เสมอๆ เป็นเนืองนิจ ก็ติดฝังในนิสัยสันดานให้ชอบกระทำ ชอบพฤติกรรมอย่างนั้นไปเรื่อยๆ ไป

^{๒๙} “อตตสนตาน” (จิตตสนตาน) มีวิเคราะห์ว่า “ต” ‘ชวนวิถีสเนน อตตโน สนตาน จิโนตีติ จิตต์ ฯ วิปากกมมกิเลสเทหิ จิตต์ ฯ ธรรมชาติโดยอ้อมสั่งสมซึ่งสันดานของตนด้วยอำนาจแห่งชวนวิถีสเนน นั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต ฯ วิปากจิตนั้นเอง เป็นผู้สั่งสมและกิเลสสั่งสมแล้ว ฯ เพราะสั่งสมสันดานของตนด้วยสามารถแห่งชวนวิถีสเนน คำว่า “สันดาน” ในภาษาไทยมาจากคำภาษาบาลีว่า “สนตาน” หรือ “สนตติ” ซึ่งหมายถึงการเกิด-ดับสืบทอดกัน เช่น จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตรู้สิ่งที่กระทบสัมผัส เป็นวิปากจิต ไม่ใช่กุศลจิต และไม่ใช่อกุศลจิต จึงไม่ สั่งสมสันดาน จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตรู้สิ่งที่กระทบสัมผัสเป็นผลของอดีตกรรม เมื่อกรรมใดสุกพร้อมที่จะให้ผล คือประกอบพร้อมด้วย ปัจจัยต่างๆ ก็ทำให้วิปากจิตประเภทต่างๆ เกิดขึ้น ทำกิจต่างๆ เช่น เห็นได้ยิน เป็นต้น วิปากจิต ไม่สั่งสมสันดาน เพราะวิปากจิต แต่ละขณะเกิดขึ้น เพราะ กุศลกรรม หรืออกุศลกรรม ที่สะสมมาแล้วนั้น เป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น เมื่อวิปากจิตเกิดขึ้นและดับไปแล้ว ก็ไม่เป็นเหตุให้วิปากใดๆ เกิดขึ้นเลย ฯลฯ อ้างใน อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๔๘๔,

๖. วิจิตรด้วยอารมณ์ต่างๆ (วิจิตตารมณัม จิตต์) หมายถึง จิตย่อมรับอารมณ์ต่างๆอยู่เสมอ แม้ในเวลาหลับก็ยังรับอารมณ์ คือ กรรมนิมิต คตินิมิต และ กรรมอารมณ์ ดังนั้น จิต จึงทำงานรับอารมณ์ตลอดชีวิต ไม่มีหยุดพัก เช่นเดียวกับ หทัยวัตถุ รวมความแล้ว จิต ทำให้วิจิตรทั้งภายในและภายนอกสันดานของตน คือทำให้สัตว์ทั้งหลายวิจิตร และทำให้วัตถุภายนอกวิจิตร หมายความว่า จิตนี้รับอารมณ์ได้ต่างๆ นานาไม่มีที่จำกัดแต่น่าแปลก น่าพิศวงที่มักจะรับอารมณ์ที่ไม่ดี ที่ชั่วได้ง่ายดาย^{๓๐}

จิตจำแนกออกเป็น ๔ ประเภท

เมื่อกล่าวตามสภาพ คือกล่าวตามลักษณะของจิตแล้ว จิตนี้มีเพียง ๑ เพราะจิตมีสภาวะ มีสภาพ มีลักษณะ รับรู้อารมณ์แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้นเอง

แต่เมื่อกล่าวตามอารมณ์ที่รู้ ตามประเภทที่รู้ กล่าวคือ รู้ในเรื่องกามที่เป็นบุญเป็นบาป รู้เรื่องรูปฌาน รู้เรื่องอรุฌาน รู้เรื่องนิพพานเหล่านี้แล้ว จิตก็มีจำนวนน้อยอย่างพิสดารได้ถึง ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง (หรือ ๑๒๑ อย่าง ๑๒๑ ชนิด) และจำแนกได้เป็นประเภทตามอาการที่รู้นั้นได้เป็น ๔ ประเภท คือ ๑. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง ๒. รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง ๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง ๔. โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง รวมเป็น ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง

กามาวจรจิต เป็นจิตประเภทที่ข้องอยู่ ที่ติดอยู่ ที่หลงอยู่ ที่เจืออยู่ในกามตัณหา หรือเป็นจิตที่ส่วนมากท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามภูมิ จิตประเภทนี้เรียกสั้นๆ ว่า *กามจิต* หรือกามาวจรจิต มีจำนวน ๕๔ ดวง คือ วิบากจิต ๒๓ กุศลกับอกุศลจิต ๒๐ และกิริยาจิต ๑๑^{๓๑}

รูปาวจรจิต เป็นจิตที่ถึงซึ่งรูปฌาน พอใจที่จะเป็นรูปพรหม หรือเป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ จิตประเภทนี้มีจำนวน ๑๕ ดวง กล่าวคือ รูปาวจรจิต โดยความต่างแห่งฌาน มี ๕, โดยความต่างแห่งกุศล วิบาก และกิริยา รูปาวจรจิตนั้น จึงมี ๑๕ ประการ^{๓๒}

อรูปาวจรจิต เป็นจิตประเภทที่เข้าถึงซึ่งอรุฌาน พอใจที่จะเป็นอรุพรหมหรือ เป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ใน อรุภูมิ จิตประเภทนี้มีจำนวน ๑๒ ดวง กล่าวคือ อรูปจิต (อรุฌาน) มี ๔ โดยประเภทแห่งอารมณ์ (อากาสนัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนวสัญญาตนะ) มีอีก ๑๒ โดยความต่างแห่งกุศล ๔ วิบาก ๔ และกิริยา ๔^{๓๓}

โลกุตตรจิต เป็นจิตประเภทที่กำลังพ้นและพ้นแล้วจากโลกทั้ง ๓ คือ พ้นจากกามโลก (กามภูมิ), จากรูปโลก (รูปภูมิ) และจากอรุโลก (อรุภูมิ) จิตประเภทนี้มีจำนวน เพียง ๘ ดวง ถ้าจิต ๘

^{๓๐} วิชาวินี. (บาลี) หน้า ๖๗.

^{๓๑} สงคห.วิชาวินี. (ไทย) ๔-๕.

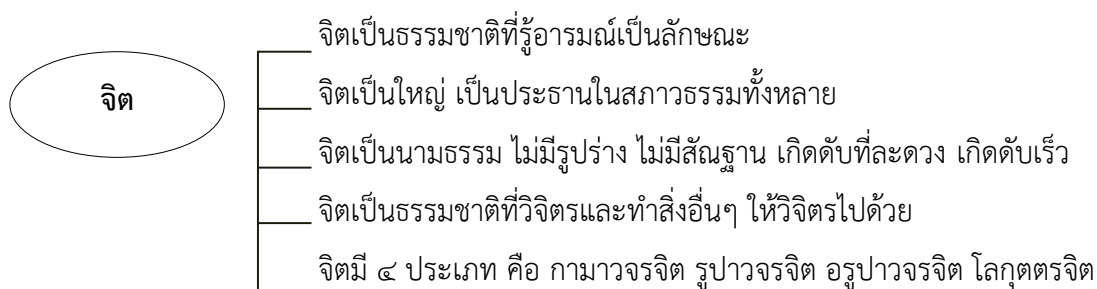
^{๓๒} สงคห.วิชาวินี. (ไทย) ๖.

^{๓๓} สงคห.วิชาวินี. (ไทย) ๖-๗.

ดวงนี้ประกอบด้วยฉนวนด้วยแล้ว จิตแต่ละดวงก็แจกได้เป็น ๕ ตามชั้นตามประเภทของฉนวน ซึ่งมี ๕ ชั้น จึงเป็นจิตพิสดาร ๔๐ ดวง (คาถาสังคหะสรุปไว้ดังนี้ คือ อนุตตรจิต หรือโลกุตตรจิต บัณฑิตกล่าวไว้ ๘ คือ กุศลจิตมี ๔ โดยประเภทแห่งมรรค ๔ วิบากจิตก็มี ๔ เหมือนกันเพราะเป็นผลแห่งมรรคชั้น)^{๓๔}

ดังนั้น จิตทั้งหมด นับโดยย่อก็เป็น ๘๘ ดวง และนับโดยพิสดารก็เป็น ๑๒๑ ดวงที่นับอย่างพิสดารนั้น จำนวนที่เพิ่มขึ้น ก็เพิ่มที่โลกุตตรกุศลจิตประเภทเดียวกันนั้น สมดังคาถาสังคหะ ที่พระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ว่า “อกุศลจิตมีเพียง ๑๒ ๆ กุศลจิตมี ๒๑ วิบากจิตมีเพียง ๓๖ ๆ กิริยาจิตมี ๒๐ ๆ บัณฑิตกล่าวจิตไว้ในกามภพ ๕๔ ในรูปภพ ๑๕ ในอรุภพ ๑๒ อนึ่ง ในอนุตตรจิต (ในโลกุตตรจิต) กล่าวไว้ ๘ ๆ ก็บัณฑิต ผู้มีปรีชาเห็นประจักษ์ ย่อมจำแนกจิตออกเป็น ๘๘ บ้าง เป็น ๑๒๑ บ้าง ด้วยประการอย่างนี้”^{๓๕}

จากที่กล่าวมาสรุปเป็นผังองค์ความรู้ ได้ดังนี้

๔.๓ วิเคราะห์อกุศลจิต ๑๒

อกุศลจิต หมายความว่า จิตที่มีโทษ และให้ผลตรงกันข้ามกับกุศลจิต หรือเป็นจิตที่ประกอบกับอกุศลเจตสิก ดังคาถาสังคหะ ท่านแสดงไว้ดังนี้ว่า

อกุศลธรรมจิต มี ๑๒ คือ โภสมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ^{๓๖}

โภสมูล เป็นจิตที่มีรากเง้าเค้ามูลเกิดมาจาก ความอยากได้ ความต้องการ ความกำหนด ความเพติดเพลิน ความติดใจ ความชอบใจในอารมณ์ รวมความว่าจิตจำพวกนี้ มีโทษ เป็นตัวนำ

โทสมูลจิต เป็นจิตที่มีรากเง้าเค้ามูลเกิดมาจาก ความไม่ชอบใจ เสียใจ กลุ้มใจ รำคาญใจ หงุดหงิด โกรธ เกลียด กลัว ประทุษร้าย ทำลาย รวมความว่าไม่อยากได้ในอารมณ์นั้น มีโทษเป็นตัวนำ

^{๓๔} สงคห.วิภาวณี. (ไทย) ๗.

^{๓๕} สงคห.วิภาวณี. (ไทย) ๗.

^{๓๖} สงคห. (ไทย) หน้า ๒.

โมหมูลจิต เป็นจิตที่มีรากเง้าค้ำมูลเกิดมาจาก ความหลง ความงมงาย ความไม่รู้เหตุผลต้นปลาย มีโมหะเป็นตัวนำ

โลภมูลจิต หรือ โลกสหคตจิต ซึ่งมีจำนวน ๘ ดวง^{๓๗} คือ

๑. โสมนัสสหคต^๓ ทิฏฐิคตสมปยุตต์ อสงฺขาริก^๓ จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดขึ้นเองโดยไม่มีสิ่งชักชวน

๒. โสมนัสสหคต^๓ ทิฏฐิคตสมปยุตต์ สสงฺขาริก^๓ จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักชวน

๓. โสมนัสสหคต^๓ ทิฏฐิคตวิปยุตต์ อสงฺขาริก^๓ จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดขึ้นเองโดยไม่มีสิ่งชักชวน

๔. โสมนัสสหคต^๓ ทิฏฐิคตวิปยุตต์ สสงฺขาริก^๓ จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักชวน

๕. อุปกุขาสหคต^๓ ทิฏฐิคตสมปยุตต์ อสงฺขาริก^๓ จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดขึ้นเองโดยไม่มีสิ่งชักชวน

๖. อุปกุขาสหคต^๓ ทิฏฐิคตสมปยุตต์ สสงฺขาริก^๓ จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักชวน

๗. อุปกุขาสหคต^๓ ทิฏฐิคตวิปยุตต์ อสงฺขาริก^๓ จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดขึ้นเองโดยไม่มีสิ่งชักชวน

๘. อุปกุขาสหคต^๓ ทิฏฐิคตวิปยุตต์ สสงฺขาริก^๓ จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักชวน

วิเสสลักษณะของโลภะ

- อารมณคฺคหนลกฺขโณ. มีการยึดอารมณ์ เป็นลักษณะ
- อภิสฺงฺครโส. มีความขัดข้องอยู่ในอารมณ์ เป็นกิจ
- อปริจาคปจฺจุปฺภูฏานโณ. มีการไม่ยอมเสียสละ เป็นผล
- สฺโยชนิยธมฺเมสุ อสฺสาททสฺสนปจฺจุปฺภูฏานโณ. มีการเป็นความพึงพอใจในสังโยชนิยธรรมทั้งหลาย เป็นเหตุใกล้

โลกสหคตจิต ๘ ดวงนี้ มีสิ่ง que ควรทำความเข้าใจอยู่ ๓ คู่ คือ

คู่ที่ ๑ โสมนัสสหคต กับ อุปกุขาสหคต

^{๓๗} สงคห. (บาลี/ไทย) ๑.

โสมนัสสัคค แปลว่า เกิดพร้อมด้วยความดีใจนั้นต้องถึงกับมีปีติ คือ ความอึดอึดใจด้วย

อุเบกขาสัคค แปลว่า เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ มีความหมายว่าดีใจเพียงนิดหน่อยเพียงเล็กน้อย ไม่ถึงกับปลื้มปีติอึดอึดใจด้วยเลย

ทั้งโสมนัสและอุเบกขา เป็นเวทนาซึ่งเวทนาทั้งหมดนั้นมี ๕ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา แต่ในโลกมูลจิตนี้ มีเวทนาได้เพียง ๒ คือ โสมนัสเวทนา และ อุเบกขาเวทนาเท่านั้น

คู่ที่ ๒ ทิฏฐิคตสมปยุตต์ กับ ทิฏฐิคตวิปยุตต์

คำว่า **ทิฏฐิ** แปลตามพยัญชนะหรือแปลตามศัพท์ หมายความว่า ความเห็น ไม่เจาะจงว่าเป็นความเห็นผิด หรือความเห็นที่ถูกต้องตามสภาพความเป็นจริง แต่โดยอรรถ คือตามความหมายแห่งธรรมแล้ว ถ้าใช้ลอยๆ ว่า ทิฏฐิ เฉยๆ ก็หมายถึงว่า เป็น **มิจฉาทิฏฐิ** คือความเห็นผิดเสมอไป เว้นไว้แต่ในที่ใดบ่งบอกว่าเป็น สัมมาทิฏฐิ หรือทิฏฐิวิสุทธิ จึงมีความหมายว่าเป็นความเห็นชอบ เห็นถูกต้องตามสภาพแห่งความเป็นจริง

คำว่า “**ทิฏฐิคตะ**” เป็นเพียงการเป็นไปของทิฏฐิเท่านั้น เพราะไม่มีสิ่งที่ควรรู้ หรือเพราะไม่มีสิ่งที่ควรดำเนินไป^{๓๘}

ในอัฐสาสนี อธิบายทิฏฐิคตสัมปยุตต์ (มิจฉาพรรคณะ) ไว้ว่า ยถาภูจจคคหณาภาเวน มิจฉา ปสสตีติ มิจฉาทิฏฐิ^{๓๙} ฯ ธรรมชาติใด ย่อมเห็นผิด โดยไม่มีการถือเอาตามความเป็นจริง เหตุนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ คือเห็นผิดไม่ตรงตามความเป็นจริง เรียกว่า “วิปริตพรรคณะ คือเห็นผิด ๑๐ ประการ” ฯ มิจฉาทิฏฐิ เป็นอารมณ์แห่งสังขาร (สังขาริก อสังขาริก) ได้แท้ ด้วยอำนาจขอบเขตเป็นไปในภูมิ ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ^{๔๐} มิจฉาทิฏฐิ มีมูลเหตุ ๒ คือ โลกเหตุ และ โมหเหตุ^{๔๑}

มิจฉาทิฏฐิตี อยาถาวทิฏฐิ. ชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ ได้แก่ ความเห็น ที่ไม่มีตามความเป็นจริง

วิรัชฌิตวา คหณโต วา วิตถา ทิฏฐิตี มิจฉาทิฏฐิ. ชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ เพราะอรรถว่า เห็นคลาดเคลื่อนโดยถือเอาผิด

^{๓๘} พุขฉิตพพาภาวโต คนตพพาภาวโต วา ทิฏฐิยา คตมตตเมเวตุนตปิ ทิฏฐิคตฺ ฯ อ้างใน อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๔๗๓.

^{๓๙} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๒๒๗.

^{๔๐} มิจฉาทิฏฐิ เตภูมิกมมวเสน สงขารารมณาว ฯ อ้างใน อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๒๒๙.

^{๔๑} มิจฉาทิฏฐิ โลกโมหวเสน ทวิมุลาติ ฯ อ้างใน อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๒๓๐.

อนตถาวหตตา ปณฺฑิตเทหิ กุจฺฉิตา ทิฏฺฐิติปิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ ๗ ชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ เพราะอรรถว่าเป็นทิฏฐิอันบัณฑิตเกลียด เพราะนำมาแต่ความฉิบหายบ้าง

อปิจ มิจฺฉา ปสฺสนติ ตาย สยํ วา มิจฺฉา ปสฺสนติ มิจฺฉาทสฺสนมตฺตเมว วา เอสาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ^{๔๒} ชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้คนเห็นผิด หรือเห็นผิดเอง หรือ ทิฏฐินี้เป็นเพียงเห็นผิดเท่านั้น

ทิฏฐิคตสัมปยุตต์ ในโลกมุลจิตนี้ จึงหมายถึงว่าประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ โดยตรงทีเดียว เช่นเห็นผิดว่า บาบไม่มี ผลแห่งการทำบาบไม่มี ลักทรัพย์เขา ปล้นทรัพย์เขา ถ้าไม่ถูกจับติดคุก ก็ไม่ต้องตกนรกหมกไหม้ที่ไหนเลย ดังนี้ เป็นต้น มีโมหะคือไม่รู้ว่าการทำเช่นนั้นจะต้องตกนรกแล้ว ยังมีทิฏฐิคือ อวดรู้ว่า ไม่มีนรกที่จะต้องตกไปอีกด้วย ผู้ที่เห็นผิดเช่นนี้ย่อมได้รับทุกข์รับโทษหนักมากเป็นธรรมดา เพราะย่อมกระทำลงด้วยความมาดหมาย และมุ่งมั่นอย่างเต็มที่ ไม่มีความยับยั้งชั่งใจประการใดๆ เลย บางทีก็ถึงกับทำร้ายให้ดูว่านี่แหละไม่เห็นตกนรกด้วยซ้ำไป

พระสุมังคลมหาสามี อธิบายเรื่องทิฏฐิคตสัมปยุตต์^{๔๓} ไว้ว่า ธรรมชาติ ที่ชื่อว่าทิฏฐิ เพราะอรรถว่า **เห็นผิด** ๗ จริงอยู่ แม้คำสามัญ ย่อมมีวิสัยแปลกกัน โดยเนื้อความและความหมายเป็นต้น เพราะฉะนั้น ในอธิการว่าด้วยอกุศลจิตนี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวความเห็นผิดเท่านั้นว่าทิฏฐิ ๗ ทิฏฐินั้นเอง ชื่อว่า ทิฏฐิคตะ เพราะความที่ คต ศัพท์ เป็นไปในภาวะแห่งทิฏฐิศัพท์นั้น ดุจในคำว่าสังขารคต (สังขาร) ตมคต (ความมืด) ดังนี้ เป็นต้น ๗ อีกอย่างหนึ่งความเห็นผิดที่ไป คือ **หยั่งลงในทิฏฐิ ๖๒** หรือ เพียงความไปแห่งทิฏฐิคือไม่มีสภาพอะไรมีอัตราเป็นต้น ที่จะพึงในทิฏฐินี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิคตะ คือ **ความถือมั่นซึ่งสังขารว่า ตน** และเป็นของแห่งตนเป็นต้น ที่เป็นไปว่า คำนี้แลจริง คำอื่นเปล่า ดังนี้ ๗ จิตที่ประกอบแล้วโดยประการทั้งหลาย มีอันบังเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้นพร้อมกับทิฏฐินั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิฏฐิคตสัมปยุตต์ ๗

ส่วน **ทิฏฐิคตวิปยุตต์** หมายถึงว่าไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดเท่านั้น จะต้องมีความเห็นถูกด้วย หรือไม่นั้น ไม่ได้กล่าวถึง กล่าวอีกนัยหนึ่งว่าทำไปโดยไม่รู้ แต่ไม่ถึงกับอวดรู้อีกด้วย โทษทัณฑ์ก็ย่อมเบาหน่อย

คู่ที่ ๓ อสงฺขาริก และ สสังฺขริก : **อสงฺขาริก** คือจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีสิ่งชักชวน ไม่มีสิ่งจูงใจ ล้อใจให้เกิดขึ้น ส่วน **สสังฺขาริก** แปลว่า เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักชวน สิ่งชักชวน ชักนำ ชักจูง นั่นคือสังขาร

^{๔๒} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๔๗๔-๔๗๕.

^{๔๓} “มิจฉา ปสฺสนติ ทิฏฺฐิ ๗ สามณฺณวจนสฺสาปิ ทิ อตฺถปฺปกรณาทินา วิเสสฺวิสยตา โหตีติ อธิ มิจฉาทสฺสนเมว ทิฏฺฐิติ วุจฺจติ ๗ ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ สงฺขารคตํ ตมคตฺตนิทฺธาทีสุ วิย คตฺสทฺสสฺตพฺภาววุตฺติตฺตา ๗ ทฺวาสนฺนุญฺญา วา ทิฏฺฐิสฺส คตํ อนฺโตคธํ ทิฏฺฐิญา วา คมนมตฺตํ น เอตถ คนฺตพฺโพ อตฺตาทิโก โภจิ อตฺถิตฺติ ทิฏฺฐิคตํ “อิทฺเมว สจฺจํ โมฆมณฺณนฺติ ปวตฺโต อตฺตตฺตนิยาทิกฺกนิเวโส ๗ เตน สมํ เอกุปฺปาทาทีหิ ปกาเรหิ ยุตฺตฺตนิทฺติ ทิฏฺฐิคตฺสพฺยุตฺตํ ๗ อัง ใน สงฺคห.(บาลี) หน้า ๗๐.

ที่แปลกันจนคุ้นหูว่าสังขารคือการปรุงแต่งนั่นเอง แต่คำว่า “สังขาร” ในที่นี้หมายถึง กายปโยคะ วจีปโยคะ และ มโนปโยคะ

คำว่า “ปโยคะ” ท่านวิเคราะห์ว่า “ပ္ยฺชฺชนํ อุตฺสาหนํ ปโยโค”^{๕๔} แปลว่า การประกอบ คือความพยายามให้เกิดขึ้น ชื่อว่า ปโยคะ

ปโยคะ คือความพยายาม ดังเช่นที่ปรากฏในสังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า “อวิชชาโคตย์ ภิกขเว ปุริสปุคฺคโล ปุณฺณญฺเจ สงฺขารํ อภิสงฺขโรติ ปุณฺณูปคํ โหติ วิญฺญาณํ อปุณฺณญฺเจ สงฺขารํ อภิสงฺขโรติ อปุณฺณูปคํ โหติ วิญฺญาณํ ฯ”^{๕๕} ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลนี้^{๕๖} ตกอยู่ในอวิชชา ถ้าสังขารที่เป็นบุญปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยบุญ ถ้าสังขารที่เป็นบาปปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยบาป ถ้าสังขารที่เป็นอานัญญาปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยอานัญญา”^{๕๗}

ปโยคะ ๓ ประการคือ

กายปโยคะ คือการชักชวน ชักนำ ชักจูง ด้วยกาย เช่น จูงมือไป กวักมือขึ้นมือ พักหน้า ขยิบตา การใช้สายตา ทำท่าทางต่างๆ เป็นต้น เป็นการเคลื่อนไหวในลักษณะต่างๆ ของร่างกายที่แสดงให้เห็นว่ารู้สึก หรือ คิด อากาโรของกายปโยคะนี้ เป็นการแสดงออกโดยไม่ใช้คำพูดที่เป็นวจี วิญญูตติ ตลอดจนการส่งข้อความต่างๆ ด้วยสัญญาณต่างๆ เป็นการแสดงออกกับปฏิกิริยา ท่าทาง สายตา ใช้วัตถุ ใช้สัญญาณ และสิ่งแวดล้อมต่างๆ หรือแสดงออกด้านอื่น ที่สามารถรับรู้กันได้สามารถแปลความหมาย หรือเข้าใจต่อกันได้ เป็นต้น ในทางภาษาพูด เรียกกายปโยคะ นี้ว่า “อวัจนภาษา”

วจีปโยคะ คือการชักชวน ชักนำ ชักจูง ด้วยวาจา เช่น พูดเกลี้ยกล่อม ยกย่อง ยุยง กระทบบ กระเทียบ แดกดัน ยุยง ส่งเสริม สรรเสริญ ส่อเสียดให้เกิดมานะ เป็นต้น ในศาสตร์ทางการพูดเรียก วจีปโยคะ ว่าเป็น “วัจนภาษา” หมายถึง ภาษาถ้อยคำ ได้แก่คำพูด หรือตัวอักษรที่กำหนดใช้ร่วมกัน ในสังคม ซึ่งหมายรวมทั้งเสียงและลายลักษณ์อักษร ภาษาถ้อยคำเป็นภาษาที่มนุษย์สร้างขึ้นอย่างมีระบบ มีหลักเกณฑ์ทางภาษา หรือ ไวยากรณ์ซึ่งคนในสังคมต้องเรียนรู้และใช้ภาษาในการฟัง พูด

^{๕๔} วิชาวินี. โยชนา. (บาลี) ๑/๓๙๓.

^{๕๕} ส.นิทาน. (บาลี) ๑๖/๑๙๑/๙๙.

^{๕๖} “บุรุษบุคคล” (ปุริสปุคฺคโล) ในที่นี้เป็นพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกตามสมมติของชาวโลก เพราะพระพุทธเจ้าทุกพระองค์มีกถา ๒ อย่าง คือ (๑) สมมติกถา ถ้อยคำสมมติ ตรัสตามที่โลกสมมติ เช่น ตรัสว่า สัตว์ นระ บุรุษ ติสสะ นาค เป็นต้น (๒) ปรมัตถกถา ถ้อยคำโดยปรมัตถ์ตรัสตามสภาวะธรรม เช่น ตรัสว่า ชันธ ธาตุ อายตนะ เป็นต้น พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงแสดงปรมัตถกถา ก็ไม่ทรงลืมนึกที่จะตรัสสมมติกถา ทั้งนี้เพื่อให้เวไนยสัตว์ได้เข้าใจธรรมะนั้นเอง อังใน ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๕๑/๘๘.

^{๕๗} ส.นิทาน. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑.

อ่าน เขียนและคิด การใช้วัจนภาษาในการสื่อสารต้องคำนึงถึงความชัดเจนถูกต้องตามหลักภาษา และความเหมาะสมกับลักษณะการสื่อสารลักษณะงาน เป้าหมายในการสื่อและผู้รับสาร

มโนปโยคะ คือการชักชวน ชักนำ ชักจูง ด้วยใจ เป็นการนึกคิดทางใจก่อน เช่น การคิดถึงเรื่องสนุกสนานเพลิดเพลิน แล้วเกิดจิตโลภขึ้น หรือคิดถึงเรื่องไม่ดี ไม่งามไม่ชอบใจต่างๆ ก็บันดาลโทสะขึ้น เป็นต้น มโนปโยคะ นี้เป็นการชักชวนตนเองโดยอาศัยปลุกใจ ให้คิดถึงเรื่องราวที่จะทำให้เกิดความยินดีพอใจ เป็นต้น ที่ปรากฏชัดเจนในการเจริญสมถภาวนา หรือวิปัสสนาภาวนาต้องอาศัยมโนปโยคะแน่นอน

อนึ่ง วิธีการชักชวนดังกล่าวมาข้างต้นนั้น ถ้าเป็นการชักชวนของผู้อื่น ก็มีได้เพียง ๒ วิธี คือ กายปโยคะ และวจีปโยคะ แต่ถ้าเป็นตัวเองชักชวนตัวเองแล้ว ก็ย่อมทำได้ทั้ง ๓ วิธี

ในคัมภีร์อภิมัตถวิภาวนี ท่านพระสุมังคลาจารย์ อธิบายไว้ว่า “บุรพปโยคะใด ย่อมปรุงคือจัดแจงซึ่งจิต โดยเครื่องตกแต่งอันพิเศษกล่าวคือความแก้วักล่า หรืออีกนัยหนึ่ง จิตนั้นถูกบุรพปโยคะนี้ ปรุงคือจัดแจง โดยนัยดังที่กล่าวแล้ว เพราะเหตุนั้น บุรพปโยคะนั้น จึงชื่อว่า **สังขาร (สังขาริก)** คือบุรพปโยคะของตนหรือของคนเหล่านี้อันเป็นไปแล้ว โดยอำนาจแห่งอันเพิ่มให้ซึ่งกำลังอันสมควรแก่บุคคล หรือแก่จิตที่ท้อแท้ในกิจนั้นๆ ๑ แต่บุรพปโยคะนั้น ย่อมเป็นไปในจิตสันดานของตน ที่เป็นไปแล้วโดยส่วนเบื้องต้น และในสันดานของคนอื่น เพราะฉะนั้น อากาโรพิเศษกล่าวคือความแก้วักล่าของจิตที่บุรพปโยคะนั้นให้เกิดแล้วนั้นแหละ จึงชื่อว่า**สังขาร** ในอธิการเรื่องจิตนี้”^{๔๘}

ในคัมภีร์โยชนาแห่งอภิมัตถวิภาวนี ได้อธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับคำว่า “**บุพพปโยคะ**” ตามลำดับ ไว้ดังนี้^{๔๙}

- “**กตตพพนติ กิจจํ**. กรรมใด อันบุคคลพึงทำ เหตุอันนั้น กรรมนั้น ชื่อว่า กิจจํ
- “**อนุพลปทานสสุ วโส อุตสาหชนนวโส**. อำนาจแห่งการตามเพิ่มให้ซึ่งกำลังแห่งกรรมอันตนพึงกระทำนั้นแล ชื่อว่า อำนาจอันเกิดจากความอุตสาหะ
- “**ปโยเชติ เอเตนาติ ปโยโค วายาโม**. ที่ชื่อว่าปโยคะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องยังบุคคลให้ประกอบ ได้แก่ ความพยายาม
- “**บุพโพ ปโยโค บุพพปโยโค ปวตโต บุพพปโยโค**. ความพยายามเบื้องต้น อันเป็นไปแล้ว ชื่อว่า บุพพปโยคะ

^{๔๘} “สงขโรติ จิตตํติภวาทสงขาทมณฑนวิเสเสน สุขเชติ สงขาริยติ วา ตํ เอเตน วุตตนเยน สุขชียตีติ สงขารโ. ตตถ ตตถ กิจเจ สํสีทมานสสุ อนุพลปทานวเสน อตตโน วา ปเรสํ วา ปวตต**บุพพปโยโค** ๑ โส ปน อตตโน บุพพภาคปวตตจิตตสนตนาเน เจว ปรสตนาเน จ ปวตตตีติ ตนนินพตตีโต จิตตสส ติกขภาวสงขาโต วิเสโสว อิศ สงขารโ ๑ อังงโน วิภาวนี. (บาลี) หน้า ๗๐.

^{๔๙} วิภาวนี.โยชนา. (บาลี) ๑/๒๓๙-๒๔๑.

- “อุสุสาหชนนวเสน ตีสุ ทวารเรสุ ปวตโต มิจฉาวายาโม สมนาวายาโม จ อตตโน ปวตตปุพพปโยโค นาม ฯ อุสุสาหชนนวเสน ปเรสฺสึ กายวจิตฺตทวารเรสุ ปวตตทา อาณตฺติ ปเรสฺสึ ปวตตปุพพปโยโค นาม ฯ ความพยายามที่ผิด (มิจฉาวายามะ) และความพยายามที่ถูกต้อง (สมนาวายามะ) อันเป็นไปแล้วในทวารทั้ง ๓ (กายทวาร วจิตฺตทวาร มโนทวาร) ด้วยอำนาจให้เกิดอุตสาหะ ชื่อว่า ปุพพปโยคะอันเป็นไปแล้ว ฯ

- “อุสุสาหชนนวเสน ปเรสฺสึ กายวจิตฺตทวารเรสุ ปวตตทา อาณตฺติ ปเรสฺสึ ปวตตปุพพปโยโค นาม. การบังคับ (การพยายามสื่อสารให้เข้าใจเนื้อความ) อันเป็นไปแล้วในกายทวารและวจิตฺตทวารด้วยอำนาจให้เกิดความอุตสาหะ ชื่อว่า ปุพพปโยคะอันเป็นไปแล้วของผู้อื่น

- “อิธ ปน เตน ปุพพปโยเคน นิพพตฺติโต จิตฺตสฺส ติกฺขภาโว สงฺขารो นาม. คำว่า “สังขารใน สังขาริก” นี้ คือ ความกล้าแข็งแห่งจิต อันบังเกิดแล้วเพราะความพยายามในกาลก่อนนั้น ชื่อว่า สังขาร ฯ

- “จิตฺตสฺส สนฺตานิ จิตฺตสนฺตานิ. ปุพฺพภาคปวตฺโต จ โส จิตฺตสนฺตานิ จาติ ปุพฺพจิตฺตสนฺตานิ. การเกิดสืบต่อกันแห่งจิต ชื่อว่า จิตตสันดาน, ความพยายามอันเป็นปุพพประโยชน์ ด้วย ความสืบต่อแห่งจิตนั้นด้วย ชื่อว่า ปุพพจิตตสันดาน ฯ

- “นิพพตฺติยตีติ นิพพตฺติโต. อาการโธ อํนํบุคคลํให้บังเกิดด้วยความพยายามในกาลก่อน เหตุ นั้น ความพยายามนั้น ชื่อว่า อาการพิเศษ (วิเสโส)

- “ติกฺขสฺส ภาโว ติกฺขภาโว. ความกล้าแข็งแห่งจิต ชื่อว่า ติกขภาวะ ได้แก่ อาการพิเศษของจิตที่เกิดมาจากปุพพปโยคะ และจิตตสันดาน^{๕๐}

อสังขาริก เป็นการเกิดขึ้นเองโดยไม่มีสิ่งชักชวน จึงเป็นจิตที่มีกำลังเข้มแข็ง (ติกขภาวะ) ส่วน สสังขาริก นั้น เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักชวน จึงเป็นจิตที่มีกำลังอ่อนไม่เข้มแข็ง (มนทภาวะ) เกิดขึ้นโดยอาศัยสิ่งชักชวนของตนเอง ก็มีปโยคะได้ทั้ง ๓ ประการคือ ทั้ง กายปโยคะ วจิตฺตปโยคะ และ มโนปโยคะ แต่ถ้าเกิดขึ้นโดยอาศัยสิ่งชักชวนของผู้อื่น ก็มีปโยคะ เพียง ๒ คือ กายปโยคะ และวจิตฺตปโยคะ เท่านั้น

อสังขาริกจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยการชักชวนจากผู้อื่นผู้ใด เป็นปุพพปโยคะ คือปรารภขึ้นก่อน

อสังขาริกจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนประการหนึ่ง เมื่อเวลาให้ผลึกให้แรงและกว้างขวาง (คือให้ผลาน) ประการหนึ่ง ในจิตสันดานของผู้นั้น อสังขาริกจิตย่อมเกิดขึ้นได้ง่ายในภพต่อๆ ไปประการหนึ่ง

^{๕๐} “จิตตสนฺตานิ ติ กมฺมกิลเสหิ จิตฺตํ, จิโนติ อตตสนฺตานิ. จิต เป็นธรรมชาติอันกรรมและกิลเสสังสมไว้ อย่างหนึ่ง ย่อมสั่งสั่งการเกิดสืบต่อกันอย่างไม่ขาดสาย อย่างหนึ่ง อังใน วิกาวินี.โยชนา. (บาลี) ๑/๒๔๑.

สังขาริก แปลว่า เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักชวน

สิ่งชักชวน ชักนำ ชักจูง นั่นคือ สังขาร แปลว่าปรุงแต่งจิต แต่สังขารในที่นี้หมายถึง ชักชวน ชักนำ ชักจูง สิ่งจูงใจ สิ่งกระตุ้น แรงจูงใจ ด้วยอาการทางกาย ทางวาจา ทางใจ คือคิดถึงเรื่อง เพลิดเพลิน แล้วเกิดโลภจิตขึ้น หรือคิดถึงเรื่องไม่ดีไม่ชอบใจก็เกิดโทสะขึ้น เป็นการสื่อความให้ทราบ ได้เนื้อความได้ว่าจะทำสิ่งนั้น ทั้งที่เป็นกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมก็ตาม

สังขาริกจิต จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนประการหนึ่ง เมื่อเวลาให้ผลก็ให้ผลอ่อน และทั้งไม่กว้างขวางประการหนึ่ง ในจิตสันดานของผู้นั้น สังขาริกจิตย่อมเกิดขึ้นเป็นส่วนมากในภพต่อๆ ไป ประการหนึ่ง

สสังขาริกิ จิตต์ แปลว่าเกิดขึ้นโดยอาศัยมีสิ่งชักชวน หรือปรารถตามผู้อื่น การชักชวนที่เรียกว่า สสังขาริกิ นั่นก็คือ สังขารที่แปลว่าจัดแจงหรือปรุงแตงนั่นเอง

โทสมูลจิต

ความหมายของโทสะ : โทสมูลจิต เป็นจิตที่มีความโกรธความเกลียดเป็นมูลเหตุ หรือเป็นจิตที่มีโทสะเป็นตัวนำ หรือจะเรียกว่า **ปฏิมูลจิต** คือจิตที่กระทบกระทั่งอารมณ์ที่ไม่ชอบ

โทสมูลจิต คือจิตที่เกิดขึ้น โดยมีโทสะเป็นมูลเหตุ โทสะเป็นเจตสิกธรรม ที่เป็นประธานในการปรุงแต่งจิต ให้เกิดความโกรธ ความเกลียด ความกลัว ความกั๊กใจ ความเสียใจ ความอิจฉาริษยา ความตระหนี่หวงแหน (มัจฉริยะ) ความรำคาญใจ (กุกกัจจะ) ความอาฆาต พยาบาท จองเวร จนถึงขั้น ประทุษร้าย ฯลฯ

โทสมูลจิตนี้เกิดขึ้น พร้อมด้วยความไม่พอใจเสมอ เพราะเกิดจากการรับอารมณ์ ที่ไม่น่ายินดีและไม่น่าพอใจ เกิดขึ้นเองบ้าง ถูกผู้อื่น หรือสิ่งอื่นชักชวนให้เกิดบ้าง

ความหมายของโทสะ

การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย(โทโส ทุสสนา) นี้เรียกว่า โทสะ

-โทสะที่ชื่อว่าจิตอาฆาต เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นยังจิตให้อาฆาตอยู่

-ความอาฆาตที่แรงกว่าโทสะนั้น ชื่อว่าปฏิมะ(ความกระทบกระทั่ง) ด้วยอำนาจความ หงุดหงิด งุ่นง่าน

-ที่ชื่อว่า ปฏิวิโรธ(ความแค้น) เพราะคับแค้นใจ

-ที่ชื่อว่า โกโป(ความเคือง) ด้วยอำนาจแห่งความโกรธ (ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน)

-ที่ชื่อว่า โทโส(โทสะ) ด้วยอำนาจการประทุษร้าย (ความคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิด ประทุษร้าย)

-พยาบาท (ความขุ่นจิต) เป็นอาการเปลี่ยนแปลงต่างๆ เพราะจิตวิบัติ

-ชื่อว่า มโนปโทโส (ธรรมชาติประทุษร้ายใจ) เพราะเกิดขึ้นประทุษร้ายใจ

ที่ชื่อว่า โภโธ (โกรธ) ด้วยสามารถแห่งการโกรธ อากาโรแห่งการโกรธ ชื่อว่ากุชฌณา (กิริยาที่โกรธ) ภาวะแห่งจิตที่โกรธ ชื่อว่า กุชฌิตตตํ (ความโกรธ)^{๕๑}

จำนวนของโทสมูลจิต

โทสมูลจิต หรือปฏิฆจิต ซึ่งมีจำนวน ๒ ดวง คือ

๑. โทมนสฺสสทคตํ ปฏิฆสมฺปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตเกิดพร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วย ความโกรธ เกิดขึ้นเองโดยไม่มีสิ่งชักชวน

๒. โทมนสฺสสทคตํ ปฏิฆสมฺปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตเกิดพร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วย ความโกรธ เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักชวน

โทสมูลจิต ดวงที่ ๑ โทสมูลจิตดวงนี้ เกิดขึ้นโดยไม่มีสิ่งชักชวน พร้อมด้วยความไม่พอใจ เช่น ในขณะที่คิดพยาบาท ปองร้ายผู้อื่น จิตดวงนี้ย่อมเกิดขึ้น

โทสมูลจิต ดวงที่ ๒ โทสมูลจิตดวงนี้ เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักชวน พร้อมด้วยความไม่พอใจ เช่น เมื่อรู้ข่าว การจากไปของคนใกล้ชิดก็จะร้องไห้เสียใจ ด้วยจิตดวงนี้ หรือเมื่อได้ยินเสียงรถจักรยานยนต์ ดังหนวทหู ก็เกิดความรำคาญใจ และด่าออกไปด้วยจิตดวงนี้

โทสะนี้จัดเป็นอนุสัยกิเลสคือเป็นกิเลสที่นอนเนื่อง อยู่ในชั้นธสันดานมาตั้งแต่อดีตชาติแล้ว สัตว์ในอบายภูมิ มีเดรัจฉาน เป็นต้นก็มีโทสะ มาเป็นมนุษย์ก็ยังมีโทสะ แม้ไปเป็นเทวดาก็ยังมีโทสะ ถึงแม้เป็น พระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบัน และ พระสกทาคามีก็ยังมีโทสะ เพียงแต่เบาบางลงเท่านั้น สำหรับผู้ที่ไปเกิดเป็นพรหม โทสะจะถูกข่มเอาไว้ด้วยอำนาจของฌาน ส่วน พระอนาคามี และพระอรหันต์ จะไม่มีโทสะหลงเหลืออยู่เลย เพราะโทสะได้ถูกทำลาย เป็นการถาวรแล้ว (สมุจเฉทพหวน)

โทสจิต ๒ ดวงนี้มีสิ่งสมควรทำความเข้าใจบางประการ คือ

โทมนสฺสสทคตํ แปลว่า เกิดพร้อมด้วยความเสียใจ ความเสียใจ คือโทมนัสนี้เป็นเวทนา ชื่อว่า โทมนัสเวทนา เป็นเวทนา ๑ ในเวทนา ๕ โทมนัสเวทนานี้ เกิดได้พร้อมกับโทสจิต ๒ ดวงนี้เท่า นั้นเอง จะเกิดพร้อมกับจิตอื่นใดหาได้ไม่

ปฏิฆสมฺปยุตตํ แปลว่า ประกอบด้วยความโกรธ ปฏิฆะ ความโกรธนั่นเองศีธรรม (ส่วนของธรรม) ก็ได้แก่ โทสเจตสิก

ปฏิฆะ หรือโทสะนี้จะต้องเกิดพร้อมกับโทมนัสเวทนา จะเกิดพร้อมกับเวทนาอื่นใด หาได้ไม่ ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า (๑) โทมนัสเป็นเวทนาเจตสิก มีลักษณะเสวยอารมณ์ที่ไม่ดี กล่าวโดยชั้น ๕ ก็เป็นเวทนาชั้น (๒) ปฏิฆะเป็นโทสเจตสิก มีลักษณะดุร้าย หยาบคาย กล่าวโดย ชั้น ๕ ก็เป็น สังขารชั้น ซึ่งแตกต่างกันอยู่ ถึงกระนั้นโทมนัสเวทนาจึงจะต้องเกิดกับปฏิฆะเสมอ เพราะเป็นธรรมที่จะต้องเกิดร่วมกัน

^{๕๑} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๖๕๕-๖๕๖.

ส่วน **อสังขาริก และ สสังขาริก** แห่งปฏิขจิตนี้ ก็มีความหมายเป็นทำนองเดียวกันกับ อสังขาริก และสสังขาริก แห่งโลกมูลจิตนั่นเอง

อนึ่ง ที่โทสจิตไม่มีทิวฏฐิตสัมปยุตต์ คือไม่มีความเห็นผิดประกอบด้วยนั้น เพราะโทสจิตมีอารมณ์อันไม่พึงใจไม่ชอบใจ แต่ทิวฏฐิตความเห็นผิดนั้นเป็นที่พอใจติดใจในอารมณ์นั้น ความไม่พึงใจไม่ชอบใจ จะเกิดพร้อมกับความติดใจชอบใจ ในขณะเดียวกันไม่ได้ ดังนั้น โทสจิตจึงไม่มีทิวฏฐิตประกอบด้วย

สรุปได้ว่า ขณะใดที่รู้อารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ เช่นเห็นสิ่งที่ไม่น่าพอใจ ทางตา หรือว่าได้ยินเสียงที่ไม่น่าพอใจทางหู ได้กลิ่นที่ไม่น่าพอใจ ลิ้มรสที่ไม่น่าพอใจกระทบสัมผัสสิ่งที่ไม่น่าพอใจ ทุกขณะนั้นเป็นโทสะมูลจิต มีโทสะเจตสิกเกิดร่วมด้วยแล้วไม่จำเป็นที่จะต้องโกรธหรือว่าไม่พอใจ ชุนเคืองใจ เฉพาะในสัตว์บุคคลเท่านั้น ไม่ว่าจะเป็นสิ่งใดๆ ก็ตามถ้าในวันหนึ่งๆ เป็นผู้ที่ละเอียด จะสังเกตลักษณะของความไม่พอใจแม้เพียงเล็กน้อยได้ เช่น ทุกคนก็จะต้องบริโภคอาหารเป็นประจำ ขณะที่เห็นผักหรือเห็นผลไม้เสีย ขณะนั้นเป็นอย่างไรคะ เป็นอกุศลจิตใหม่ ชอบหรือไม่ชอบไม่ใช่คนสัตว์ เพียงแต่เห็นสิ่งที่ไม่น่าพอใจ เป็นผักหรือผลไม้ ที่ไม่น่ารับประทานเท่านั้นความรู้สึกเป็นอย่างไร จิตในขณะนั้น เป็นอกุศลประเภทไหนก็ต้องเป็นโทสะมูลจิต มีโทสะเจตสิกเกิดร่วมด้วย

ลักษณะที่จตุกกะของโทสะ

- จณฺทิกุกลกฺขโณ. มีความหยาบกระด้างแห่งจิต เป็นลักษณะ
- นิสฺสยาทนฺทรโส. มีการทำให้จิตของตนและผู้อื่นให้เผาไหม้ เป็นกิจ
- ทุสฺสนปจฺจุปฺภูฏาโน. มีการประทุษร้าย การทำลาย เป็นผล
- อาฆาตวตฺตฤปฺภูฏาโน.^{๕๒} มีอาฆาตวตฺตฤ เป็นเหตุใกล้

โมมฺหจิต หรือโมมฺหมูลจิต

ความหมายของโมหะ : โมมฺหมูลจิต เป็นจิตที่ไม่มีความรู้ ความหลงเป็นมูลเหตุ หรือเป็นจิตที่มีโมหะเป็นตัวนำ จิตนี้เรียกว่า โมมฺหจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความหลงก็ได้ โมหะ หรือ อวิชชา มีความหมายอย่างเดียวกัน ในวิสุทธิมัคคกล่าวไว้ว่า โมหะนี้เป็นรากเหง้าแห่งบาปอกุศลทั้งหมด

โมมฺหมูลจิต คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโมหะเป็นมูลเหตุ โมหะ เป็นเจตสิกธรรม ที่ปรุงแต่งให้เกิดความหลงผิด ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสจารย์กล่าวว่า โมหะนี้ เป็นมูลที่เป็นรากเหง้า แห่งบาปอกุศลทั้งปวง^{๕๓}

^{๕๒} อภ.สจ.อ. (บาลี) ๑/๔๘๘.

^{๕๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๘๘.

โมหะ เป็นไฟชนิดหนึ่ง สมดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ก็อะไรเล่าชื่อว่า สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นของร้อน

ภิกษุทั้งหลาย รูปทั้งปวงเป็นของร้อน

ภิกษุทั้งหลาย จักขุวิญญาณเป็นของร้อน

ภิกษุทั้งหลาย จักขุสัมผัสเป็นของร้อน แม้ความเสวยอารมณ์ ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือที่มีไข้ สุขมีไข้ทุกข์ เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟคือราคะ เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือโมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะความแก่ เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ^{๕๔}

ในอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ธัมมสังคณี อธิบายเรื่องของโมหะ ไว้ว่า **โมหะ** คือความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงมี ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความทราบปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงใหล อวิชชา โอฆะคืออวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา ปริยภูฐานคืออวิชชา ลิมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าโมหะ^{๕๕}

เหตุให้เกิดโมหะนั้นได้แก่ อโยนิโสมนสิการ คือ การพิจารณาไม่แยบคาย พิจารณาไม่ละเอียดถี่ถ้วนซึ่งให้ถึงสภาพแห่งอารมณ์นั้นๆ ดังที่ได้กล่าวแล้วตอนเหตุให้เกิดอกุศลจิต

จำนวนของโมมุหจิต

โมมุหจิต หรือโมมุหจิต มีจำนวน ๒ ดวงคือ

๑. อุปกษาสหคต วิจิกิจฉาสมปยุตต์ จิตหลงเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ ประกอบด้วยความสงสัย

๒. อุปกษาสหคต อุทัจจสมปยุตต์ จิตหลงเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน

^{๕๔} วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๔/๖๓. “ภิกขเว อาทิตตํ รูปา อาทิตตา จกขุวิญญาณ อาทิตตํ จกขุสมผัสส์ อาทิตโต ยมปีทํ จกขุสมผัสสัจจยา อุปปชชติ เวทียิตํ สุขํ วา ทุกข์ วา อทุกขมสุขํ วา ตมปี อาทิตตํ เกน อาทิตตํ อาทิตตํ รากคคินา โทสคคินา โมหคคินา อาทิตตํ ชาตียา ชรามรณณ โสเกหิ ปรีเทเวหิ ทุกเขหิ โทมนสเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตตณฺติ วทามิ ฯ”

^{๕๕} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๖๗/๒๗๓.

โมมุหิตจิต ๒ ดวงนี้ มีสิ่งที่ควรทำความเข้าใจบางประการดังต่อไปนี้ คือ

คำว่า **อุpekขาสหคต** ในที่นี้เป็นคำเดียวกับ “อุpekขาสหคต” ในโลกสหคตจิต ซึ่งแปลว่า เกิดพร้อมกับความเฉยๆ เหมือนกันแต่มีความหมายแตกต่างกัน เฉยในโลกมุขจิตนั้นเฉยเพราะมีความยินดีเล็กน้อย ไม่ถึงกับมีปีติเกิดความปลาบปลื้มอิมเอบใจ ส่วนเฉยในโมมุหิตจิตนี้เฉย เพราะความไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง ธรรมชาติของโมหะ จึงมีลักษณะพิเศษดังนี้

วิเสสลักษณะของโมหะ

-โมโห จิตตสส อณฐภาวลกขโณ อญญาณลกขโณ วา. โมหะ มีความมืดบอดแห่งจิตเป็นลักษณะ หรือ มีความไม่รู้ตามความเป็นจริง เป็นลักษณะ

-อสมปฏิเวธโรโส อารมมณสภาวะฉาตทรโรโส วา. มีการไม่แทงตลอดอารมณ์ เป็นกิจ หรือมีการปกปิดไว้ซึ่งอารมณ์ตามความเป็นจริง เป็นกิจ

-อสมมาปฏิบัติปัจจุภูฏาโน อณฐการปัจจุภูฏาโน วา. มีการไม่ปฏิบัติชอบ เป็นผล หรือมีอาการบอดมน เป็นผล

-อโยนิโสมนสิการปฏฐาโน. มีการไม่ได้พิจารณาอารมณ์นั้นๆ ด้วยดี เป็นเหตุใกล้

-“สพพากุสลาณํ มุลนติ ทฎฐัพโพ.”^{๕๖} ดังนั้น บัณฑิตพึงเห็นว่า โมมุหิตจิตนี้ เป็นรากเง้าของอกุศลจิตทั้งหมด

คำว่า **วิจิกิจฉาสมฺปยุตต์** แปลว่า จิตที่ประกอบด้วยความสงสัยลังเลไม่แน่ใจ ตัดสินลงไปไม่ได้

วิจิกิจฉา มี ๒ ประการ คือ (๑) **นิรวณวิจิกิจฉา** ความสงสัยที่เป็นนิรวณเครื่องกั้นความดี คือกุศลธรรม (๒) **ปฏิรูปวิจิกิจฉา** ความสงสัยในชื่อ สัตว์ สิ่งของต่างๆ หรือความสงสัยในวิชาความรู้ต่างๆ ที่ยังไม่เข้าใจ

วิจิกิจฉาในโมมุหิตจิตนี้ ที่เป็นวิจิกิจฉาสมฺปยุตต์ มุ่งหมายเอา “นิรวณวิจิกิจฉา” คือ ความลำบากในการตัดสินใจในสภาวะธรรมที่เป็นไปเพื่อกันมรรคผลนิพพาน มุ่งหมายเอาธรรม ๘ ประการ^{๕๗} มีความสงสัยในพระพุทธเจ้าเป็นเบื้องต้น และ ความสงสัยในปฏิจจสมุปบาทธรรม คือธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้น ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสายเลยนั้น มีจริงหรือ (อตฺตาทิฎฐิ) เป็นที่สุด^{๕๘}

อีกนัยหนึ่ง คำว่าความสงสัย บาลีใช้ ๒ ศัพท์คือ “วิจิกิจฉา” และ “กังขา” ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสไว้เรื่องความสงสัยไว้ ๘ ประการ ดังนี้

^{๕๖} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๔๗๖.

^{๕๗} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑.

^{๕๘} ความสงสัย ในที่นี้หมายถึงความสงสัยที่เป็นวิจิกิจฉา ๘ ประการ เป็นองค์ธรรมในสังโยชน์ ๑๐ ประการ กระจายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑.

- (๑) ทุกเข กงขา. ความสงสัยในทุกข์
- (๒) ทุกขสมุทเย กงขา. ความสงสัยในทุกขสมุทัย
- (๓) ทุกขนิโรธ กงขา. ความสงสัยในทุกขนิโรธ
- (๔) ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย กงขา. ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินิปฏิบัติ
- (๕) ปุพพนเต กงขา. ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น
- (๖) อปรนเต กงขา. ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย
- (๗) ปุพพนตาปรนเต กงขา. ความสงสัยทั้งในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย
- (๘) อิทธิปจจยตาปฏิจจสมุปนเนสสุ ธมเมสุ กงขา. ความสงสัยในปฏิจจสมุปปาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงมี^{๕๙}

พระพุทธองค์ตรัสอาการของวิจิกิจฉา ไว้ว่า “ความสงสัย กิริยาที่สงสัย ภาวะที่สงสัย ความเคลือบแคลง ความลังเล ความเห็นเป็น ๒ ฝ่าย ๒ ทาง ความไม่แน่ใจ ความยึดถือหลายอย่าง ความไม่ตกลงใจ ความตัดสินใจไม่ได้ ความกำหนดถือไม่ได้ ความหวาดหวั่นแห่งจิตความติดขัดในใจเห็นปานนี้

ความสงสัยเหล่านี้ ผู้ใดละได้แล้ว คือตัดขาดได้แล้ว ทำให้สงบได้แล้วระงับได้แล้ว ทำให้เกิดขึ้นไม่ได้อีก เหน็ดด้วยไฟคือญาณแล้ว ผู้นั้น ตรัสเรียกว่า ผู้หมดความสงสัย รวมความว่า และเป็นผู้ข้ามถึงฝั่ง ไม่มีกิเลสจุดตะปูตรึงจิต หมดความสงสัยแล้ว ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

“บุคคลที่เรารู้จักว่า เป็นพราหมณ์ผู้จบเวท ไม่มีเครื่องกังวล ไม่ข้องในกามภพข้ามโอชะได้แล้ว โดยแท้ และ เป็นผู้ข้ามถึงฝั่ง ไม่มีกิเลสจุดตะปูตรึงจิต หมดความสงสัยแล้ว”^{๖๐}

ส่วนความสงสัยอย่างอื่น ที่ไม่ใช่สงสัยในธรรม ๘ ประการที่กล่าวมาแล้วนี้ เช่น สงสัยในเรื่องสมมติเรื่องบัญญัติ เป็นต้นนั้น เรียกว่า ปฏิรูปกวิจิกิจฉา ไม่เป็นกิเลส

โมหมูลจิต ที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉานี้ เรียกว่า **วิจิกิจฉาสหคตจิต** หรือวิจิกิจฉาสัมปยุตต์จิต หรือวิจิกิจฉาจิต ก็ได้

คำว่า **อุทัจจสัมปยุตต์** แปลว่า ประกอบพร้อมแล้วด้วยความฟุ้งซ่าน มีความหมายว่า จิตนั้นคิดฟุ้งซ่านไป เลื่อนลอยไปในอารมณ์ต่างๆ ไม่สงบหรือไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว คิดมากมายไปหลายอย่าง และที่คิดนั้นก็คิดเฉยๆ คิดไปเรื่อยๆ ไม่มุ่งมั่นอย่างจริงจังในสิ่งที่คิดนั้นเท่าใดนัก

คำว่า “ฟุ้งซ่าน” (อุทัจจจะ) ในที่นี้หมายถึง คิดเลื่อนลอย ไปในอารมณ์ต่างๆ ไม่มีความสงบ ไม่มีความตั้งมั่น อยู่ในอารมณ์เดียว และที่คิดมากมายหลายอย่างนั้น ก็คิดไปเฉยๆ คิดไปเรื่อยๆ ไม่ได้มุ่งมั่นจริงจังในสิ่ง ที่คิดนั้น

^{๕๙} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๘/๑๕๑.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน. ๓๐/๒๘/๑๕๑.

โมหุหจิต ที่ประกอบด้วยอุทัจจะนี้ เรียกว่า อุทัจจะสหคตจิต หรืออุทัจจะสัมปยุตต์จิต หรืออุทัจจะจิต ก็ได้

สังขารเภท คือ ประเภทแห่งสังขาร อันได้แก่ อสังขาริก และสังขาริกในโมหมูลจิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ตามบาลีหาได้ระบุไว้ด้วยไม่

ในวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ กล่าวว่า “จิตที่สงสัยลังเล ไม่นั่นใจก็ดี จิตที่ฟุ้งซ่านก็ดี เป็นจิตที่เว้นจากความกำหนด เว้นจากความขัดเคือง ซึ่งปราศจากความเข้มแข็ง และขาดความอุสาหะในกิจการงานใดๆ จึงไม่มีความแตกต่างแห่งสังขารเภทนี้” เพราะโมหมูลจิตทั้ง ๒ ดวงนี้ว่า เป็นอสังขาริก สงสัยเอง ฟุ้งซ่านเอง หลงและหลงอย่างยิ่ง

ดังรูปวิเคราะห์ว่า “โมहन มุขหนติ อติสเยน สมมุขหนติ มูลนตรวิรโหโตติ โมมุหานิ.”^{๖๑} จิตที่ชื่อว่าโมหุหะ เพราะอรรถว่าลุ่มหลงด้วยโมหะ คือมงายอย่างเหลือเกิน เพราะว่างเว้นจากมูลอื่น ๆ อื่นๆ โมหมูลจิตทั้ง ๒ ดวงนี้ไม่มีทิวฐิตีความเห็นผิดและปฏิกษะ ความโกรธแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ประกอบด้วยเลย ก็เพราะเหตุว่า โมหมูลจิตเป็นจิตที่ เว้นจากความกำหนด และเว้นจากความขัดเคืองดังกล่าวแล้วข้างบนนี้ มีแต่ความไม่รู้คือโมหะ เป็นมูลแต่อย่างเดียวเท่านั้น จึงไม่มีทิวฐิตี หรือปฏิกษะสัมปยุตต์ ด้วยสัมปยุตต์ในอกุศลจิต สมดังข้อความที่พระสุมังคลมหาสามี อธิบายไว้อภิธัมมัตถวิภาวินี ว่า :-

วิจิกิจฉา และอุทัจจะ : ธรรมชาติ ที่ชื่อว่าวิจิกิจฉา เพราะใช้ในความหมายว่า เป็นเหตุให้บุคคลตัดสินสภาวะธรรม ยากคือลำบาก

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าวิจิกิจฉาเพราะใช้ในความหมายว่า ธรรมชาตินี้หมกการเยียวยา คือใช้โลกียญาณ แก่ (ญาณสัมปยุตต์จิตที่ประกอบในโลภียจิต ๓๙ ดวง)^{๖๒} เพราะเป็นการกระทำที่ยากเพื่อจะเยียวยารักษาด้วยการประหารความสงสัย ๆ จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉานั้น ชื่อว่าวิจิกิจฉาสัมปยุตต์^{๖๓} ๆ

ภาวะแห่งจิตที่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอุทัจจะ ๆ แม้เมื่ออุทัจจะ เป็นเจตสิกทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งปวง อุทัจจะย่อมเป็นประธานเป็นไปในสัมปยุตธรรมทั้งหลายในจิตนี้ เพราะฉะนั้น จิตนี้เท่านั้น ท่านอาจารย์กล่าวให้แปลกออกไปด้วยอุทัจจะนั้น ๆ

^{๖๑} วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๗๔.

^{๖๒} ญาณเมว ปฏิภาโร ญาณปฏิภาโร ๆ ญาณนติ โลภียญาณเมวาริเปตฺ น โลกุตตรญาณํ ๆ อ้างใน สงคท.วิภาวินี.โยชนา. (บาลี) ๑/๒๘๐.

^{๖๓} สภาว วิจินฺนโต ตาย กิจฉติ กิลมตีติ วิจิกิจฉาฯ อถวาฯ จิกิจฉิตฺตุํ ทุภฺกฺรตยาฯ วิคฺตาฯ จิกิจฉาฯ ญาณปฏิภาโร อิมิสฺสาติ วิจิกิจฉาฯ ตาย สมฺปยุตฺตํ วิจิกิจฉาสมฺปยุตฺตํ ๆ อ้างใน วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๗๓.

ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ ในอัมมทเทศบาลี พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอุทัจจะไว้ในอกุศลที่ เหลือด้วยสามารถแห่ง *เยวาปนกรรม* ส่วนในจิตดวงที่สดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอุทัจจะไว้ โดยสรุปอย่างเดียวกันว่า ย่อมเกิดขึ้น ๖

ก็ในอธิการที่แสดงอุทัจจะโดยสรุปนี้ มีคาถาแสดงความย่อ ดังนี้ว่า “ถึงแม้อุทัจจะ จะ ประกอบด้วยอกุศลจิตทุกดวง ก็มีกำลังเฉพาะในจิตดวงสุดท้าย เพราะเหตุนั้น จิตดวงนั้นนั่นแล ท่าน อนุรุทธาจารย์กล่าวว่า สัมปยุตด้วยอุทัจจะ เพราะประกอบด้วยอุทัจจะ๖ เพราะเหตุนั้นนั่นแล อุทัจจะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสไว้ในอกุศลที่เหลือ โดยชื่อว่าเยวาปนกะ แล้วทรงแสดงโดยสรุปในจิต ดวงสุดท้ายนี้เท่านั้น”^{๖๔} ๖

โมมุหิต ไม่มีสังขาร (สังขาริก) มีเหตุเดียว

อนึ่ง จิตทั้ง ๒ นี้ เว้นจากความกำหนด และ ความขัดเคืองแม้ในอารมณ์ทั้งปวง เพราะความ เป็นจิตหลงมกมายอย่างยิ่ง เหตุเว้นจากมูลอื่นและเพราะเป็นจิตหวั่นไหว เหตุประกอบพร้อมด้วย วิจิกิจฉาและอุทัจจะ ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งความกระสับกระส่ายและความฟุ้งซ่าน ย่อมเป็นไป พร้อมด้วยอุเบกขา เท่านั้น ๖ เพราะเหตุนี้นั่นนั่นแล แม้ความต่างกันแห่งสังขารเภทนัย (จำแนก เป็นสังขาริก และอสังขาริก) ก็ไม่มีแก่จิตทั้ง ๒ ดวงนั้น เพราะไม่มีความกล้าเองตามสภาวะ และ ผู้ช่วยกระตุ้นเตือน^{๖๕} ๖

ก็ในที่นี้ มีคาถาแสดงความย่อ ดังนี้ว่า “จิตทั้ง ๒ ดวง เป็นเอกเหตุกะ สหระคตด้วยอุเบกขา เพราะความเป็นจิตมกมาย และกระสับกระส่ายฟุ้งซ่าน ทั้งไม่แตกต่างกันโดยความต่างแห่งสังขาร ใน กาลทุกเมื่อ ๖ จริงอยู่ ภาวะแห่งจิตที่เข้มแข็งตามสภาพและที่ถูกกระตุ้นเตือน ไม่มีแก่จิตทั้ง ๒ ดวงนั้น ที่กระสับกระส่ายฟุ้งซ่านอยู่ในกาลทุกเมื่อ”^{๖๖} ๖

ถึงแม้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอภิธัมมัตถวินิภาวินี จะปฏิเสธว่า โมมุหิตทั้ง ๒ ดวง ไม่ จัดเป็นสังขาร (สังขาริก อสังขาริก) ก็ตาม โบราณจารย์ฝ่ายอภิธรรม ได้สงเคราะห์เป็น “อสังขาริก” เพราะความรู้เขลา ความไม่รู้ของจิตในเหตุผลตามความเป็นจริงนั้น ย่อมไม่อยู่ภายใต้อิทธิพลของการ ชักชวนชี้แนะของผู้ใด คือความโง่งนั้นย่อมเกิดขึ้นเอง (ชาติภูติ) เกิดที่ตนเอง (อตตรซ) คิดเอง (imagine) กระตุ้นเองโดยไม่ต้องอาศัยผู้อื่นมาชักชวน เรียกว่า “ถ้าจะให้โง่ ย่อมไม่ได้” จึงเรียก โมหะนี้ว่า “หลง และหลงอย่างยิ่ง” (โมเหณ มุยหนติ อติสเยน สมมุยหนติ มุลนตริวิโรตีติ โมมุหานิ)

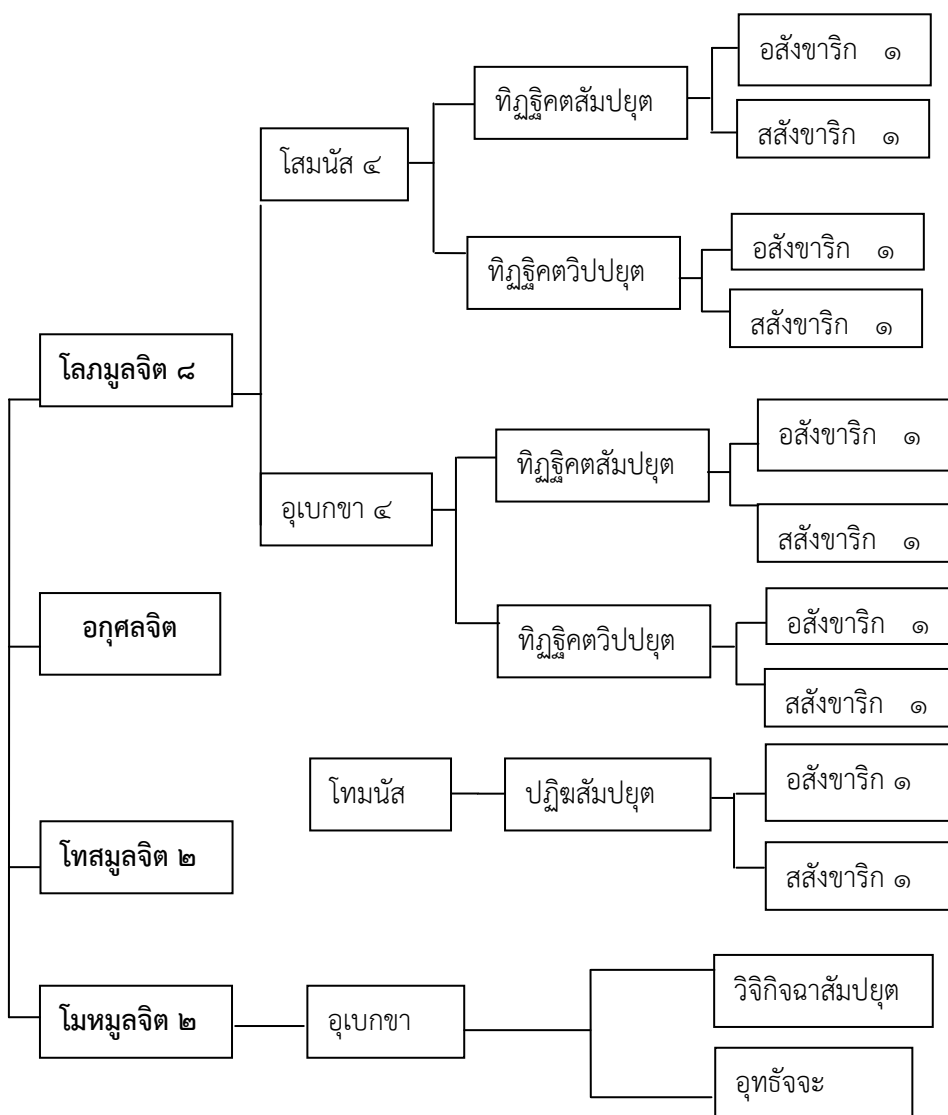
^{๖๔} สงคท.วิภาวินี. (ไทย) ๓๒.

^{๖๕} ตโตเยว จ สภาวตักขตาย อุตสาเหตุพพตาย จ อภาวโต สงขารเภทโทปี เนส นตติ ๖ อังโน วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๗๔.

^{๖๖} วิภาวินี. (ไทย) ๓๔-๓๕.

โมหะมีชื่อต่างๆ ดังนี้ โมหะ ความหลง, อวิชชา ความไม่รู้ หรือรู้ไม่จริง, อญาณะ ความไม่มี, มุจฉา ว่างเปล่า, โมหุหะ, ความหลง, นิททา ความหลับ, อันธการะ ความมืดบอด และ ตมะ ความมืด เป็นต้น

สรุปสัมปยุตตรธรรมในอกุศลจิต ๑๒ ตามแผนผังตามได้ดังนี้

๔.๔ วิเคราะห์เหตุกจิตร ๑๔

อเหตุกะ หมายถึง ไม่ประกอบด้วยเหตุ

อเหตุกจิตร จิตอันไม่มีสัมปยุตตเหตุ เป็นจิตที่ไม่มีเหตุ หมายความว่าจิตจำพวกนี้ไม่มีเหตุ บาบ คืออกุศลเหตุ อันได้แก่ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ และจิตไม่มีเหตุบุญ คืออกุศลเหตุอันได้แก่

อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ รวม ๖ เหตุนี้มา สัมปยุตต์ คือ มาประกอบด้วยเลยแม้แต่เหตุเดียว หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า อเหตุจิตเป็นจิตที่ไม่มีสัมปยุตต์ เป็นจิตที่ไม่มีเหตุ ๖ ประกอบเลย

อเหตุกจิต ซึ่งมีจำนวน ๑๘ ดวงนี้ แบ่งออกได้เป็น ๓ จำพวก ดังมีคาถาสังคหะเป็นคาถาที่ ๔ แสดงว่า “อเหตุกจิต ๑๘ คือ อกุศลวิบากจิต ๗ กุศลวิบากจิต ๘ กิริยาจิต ๓ ฯ จิต ๕๙ หรือ ๙๑ บ้าง ที่พ้นจากอกุศลจิต และ อเหตุจิต ท่านเรียกว่า โสภณจิต”^{๖๗}

-สัมปยุตตสส อโลภาทิเหตุโน อภาวา อเหตุก^{๖๘} จิตชื่อว่า อเหตุกะ เพราะความไม่มีแห่งเหตุ ๖ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ โลกเหตุ โทสเหตุ และโมหเหตุ ที่มาประกอบรวม

อกุศลวิบากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรม เป็นผลของฝ่ายชั่วฝ่ายบาปอกุศล ที่ได้สั่งสมที่ได้กระทำมาแล้วแต่อดีต จึงต้องมาได้รับผลเป็นอกุศลวิบากจิต อันเป็นผลที่ไม่ดี ๗ ดวงนี้

อเหตุกกุศลวิบากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของกุศลกรรม เป็นผลของฝ่ายดีฝ่ายบุญกุศล ที่ได้สั่งสมที่ได้กระทำมาแล้วในอดีต จึงมาได้รับผลเป็นอเหตุกกุศลวิบากจิต อันเป็นผลที่ดี ๘ ดวง

จิตที่เป็นผลของอกุศลกรรม เรียกอกุศลวิบากจิตเท่านั้น แต่จิตที่เป็นผลของกุศลกรรมเรียก อเหตุกกุศลวิบากจิต ที่แตกต่างกันเพราะอกุศลวิบากจิตมีแต่ในประเภทอเหตุกจิต ซึ่งเป็นจิตที่ไม่มีสัมปยุตต์แห่งเดียวเท่านั้น อกุศลวิบากจิตที่มีสัมปยุตต์นั้นไม่มีเลย

ซึ่งผิดกับกุศลวิบากเหตุ เพราะกุศลวิบากจิตที่เป็นอเหตุกะ คือ เป็นจิตไม่มีสัมปยุตต์เหตุ เช่นที่กำลังกล่าวถึงอยู่ในขณะนี้ก็มี และกุศลวิบากจิตที่มีสัมปยุตต์เหตุ ซึ่งเรียกว่าสเหตุจิต ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้าก็มีอีก ดังนั้น จึงต้องเติมอเหตุกไว้ด้วย เพื่อจะได้ทราบโดยแจ่มชัดว่าเป็นกุศลวิบากที่ประกอบด้วยเหตุหรือหาไม่

อเหตุกิริยาจิต เป็นจิตไม่ใช่ผลของบาปอกุศลหรือบุญกุศลแต่อย่างใด ทั้งไม่ใช่เป็นจิตที่เป็นตัวกุศลหรืออกุศลด้วย เป็นจิตที่สักแต่ว่ากระทำไปตามหน้าที่การงานของตนเท่านั้นเอง จึงไม่สามารถจะก่อให้เกิดผลบุญหรือบาปต่อไปด้วย

อเหตุกิริยาจิต ก็มีทั้งไม่ประกอบด้วยเหตุ ดังที่กล่าวถึงอยู่ในขณะนี้ และมีทั้งที่ประกอบด้วยเหตุ คือสเหตุกซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้าอีกด้วย ดังนั้น จึงต้องเรียกให้ชัดเจนเพื่อจะได้ไม่ปะปนกัน ทำนองเดียวกับกุศลวิบากจิต

อเหตุกจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ คำว่า “เหตุ” ในที่นี้หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้ผลเกิดขึ้น ดังรูปวิเคราะห์ดังนี้ว่า “ความจริง เหตุ ชื่อว่ามูล เพราะใช้ในความหมายว่า เป็นธรรม

^{๖๗} สงคห. (ไทย) หน้า ๓.

^{๖๘} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๒๐๐.

อันเป็นที่รองรับ มูลที่เป็นรากง่ามนั้นที่ชื่อว่าเหตุ เพราะใช้ในความหมายว่า ย่อมเป็นเปลี่ยนแปลงไป จากเหตุ เพื่อยังผลของตนให้สำเร็จ”^{๖๙}

อเหตุกจิต แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

๑. อกุศลเหตุ คือ เหตุที่ทำให้เกิดอกุศลกรรม มี ๓ เหตุ คือ โลภะ โทสะ โมหะ

๒. กุศลเหตุ คือ เหตุที่ทำให้เกิดกุศลกรรม มี ๓ เหตุ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ

ในอกุศลจิตที่ได้กล่าวมาแล้ว ทั้ง ๑๒ ดวง ก็มีอกุศลเหตุ เข้าประกอบ มากบ้างน้อยบ้างตามสมควร สำหรับกุศลจิต ที่จะกล่าวถึงต่อไป ก็มีกุศลเหตุเข้าประกอบ ๒ เหตุบ้าง ๓ เหตุบ้าง ตามสมควรเช่นกัน จิตที่เกิดขึ้น โดยมีเหตุประกอบนั้น ในทางธรรมเรียกว่า สเหตุกจิต ซึ่งมีจำนวนทั้งหมด ๗๑ ดวง

แต่ยังมีจิตอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งไม่มีเหตุหนึ่ง เหตุใด ใน ๖ เหตุดังกล่าว เข้าประกอบด้วยเลย จิตประเภทนี้ เรียกว่า อเหตุกจิต ซึ่งมีจำนวน ๑๘ ดวง

อเหตุกจิต จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุเหล่านี้ มีอยู่ ๑๘ ดวง แบ่งออกตามที่แสดงไว้ในคาถาสังคหะได้ ๓ จำพวกคือ

อเหตุกจิต	}	อกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ อเหตุกกิริยาจิต ๓	= ๑๘ ดวง
อกุศลวิปากจิต ๗			

อกุศลวิปากจิต จิตที่เป็นผลของอกุศล เป็นจิตที่เป็นผลของบาปอกุศล ซึ่งมีจำนวน ๗ ดวง นั้น ได้แก่

๑. อุปเพกขาสหคตฺ อกุศลวิปากํ จกขุวิญญาณํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของอกุศล เห็นรูปที่ไม่ดี

๒. อุปเพกขาสหคตฺ อกุศลวิปากํ โสตวิญญาณํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของอกุศล ได้ยินเสียงที่ไม่ดี

๓. อุปเพกขาสหคตฺ อกุศลวิปากํ ฆานวิญญาณํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของอกุศล ได้กลิ่นที่ไม่ดี

๔. อุปเพกขาสหคตฺ อกุศลวิปากํ ชิวหาวิญญาณํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของอกุศล ได้รสที่ไม่ดี

^{๖๙} อภิ.ป.อ. (บาลี) ๓/๔๕๒. [อภิธมมกุฎฐกา ปญจปรณวณณนา (ปรมตถที่ปณี)]

๕. ทุกขสหคตํ อกุศลวิปากํ กายวิญญาณํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา เป็นผลของอกุศล กายถูกต้องสิ่งที่ไม่ดี

๖. อุปเพกขาสหคตํ อกุศลวิปากํ สมปฏิจจนจิตตํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของ อกุศล รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ไม่ดี

๗. อุปเพกขาสหคตํ อกุศลวิปากํ สนติริณจิตตํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของ อกุศล พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ไม่ดี

อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง นี้ มีสิ่งที่ควรทำความเข้าใจในขั้นต้นนี้บางประการ คือ

-จักขุวิญญาณ จิตรู้ทางนัยน์ตา คือ เห็น

-โสตวิญญาณ จิตรู้ทางหู คือ ได้ยิน

-ฆานวิญญาณ จิตรู้ทางจมูก คือ ได้กลิ่น

-ชีวหาวิญญาณ จิตรู้ทางลิ้น คือ รู้รส

ทั้ง ๔ นี้เกิดพร้อมกับอุปเพกขาเวทนาคือความเฉยๆ อย่างเดียว เฉยเพราะไม่รู้สึกรับทุกข์ หรือเป็นสุข เพราะจิตเหล่านี้เกิดขึ้น โดยอาศัยการกระทบกันระหว่างอุปาทายรูป กับ อุปาทายรูป เปรียบเหมือนสำลีสัมผัสกับสำลีสัมผัสกำลังน้อย จึงไม่ก่อให้เกิดเป็นทุกข์เป็นสุขหรือเสียใจ ตีใจแต่อย่างใดเลย ส่วนกายวิญญาณ จิตรู้การสัมผัสถูกต้องทางกายนั้น สำหรับฝ่ายอกุศลวิปากที่กำลังกล่าวถึงขณะนี้ เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา เพราะกายวิญญาณนี้เกิดขึ้น โดยอาศัยการกระทบกันระหว่างมหาภูตรูป (คือความแข็งความร้อน) กับอุปาทายรูป (คือกายปสาท) เปรียบเหมือนเอาค้อนตีสำลีสัมผัสที่วางอยู่บนทั้ง ย่อมมีกำลังแรง จึงก่อให้เกิดทุกข์

อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘

กุศลวิปากอเหตุกจิต หรือ อเหตุกกุศลวิปากจิต จิตที่เป็นผลของบุญกุศล ไม่มีสัมปยุตต เหตุ มีจำนวน ๘ ดวง นั้น ได้แก่

๑. อุปเพกขาสหคตํ กุศลวิปากํ จักขุวิญญาณํ จิตเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของกุศล เห็นรูปที่ดี

๒. อุปเพกขาสหคตํ กุศลวิปากํ โสตวิญญาณํ จิตเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของกุศล ได้ยินเสียงที่ดี

๓. อุปเพกขาสหคตํ กุศลวิปากํ ฆานวิญญาณํ จิตเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของกุศล ได้กลิ่นที่ดี

๔. อุปเพกขาสหคตํ กุศลวิปากํ ชิวหาวิญญาณํ จิตเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของกุศล ได้รสที่ดี

๕. สุขสหคต กุสลวิปากํ กายวิณญาณํ จิตเกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา เป็นผลของกุศล กายได้สัมผัสถูกต้องสิ่งที่ดี

๖. อุpekขาสหคต กุสลวิปากํ สมปฏิจณจิตตํ จิตเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของกุศลรับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดี

๗. อุpekขาสหคต กุสลวิปากํ สนตฺรณจิตตํ จิตเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ เป็นผลของกุศลพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดี

๘. โสมนสสสหคต กุสลวิปากํ สนตฺรณจิตตํ จิตเกิดพร้อมด้วยโสมนัสเวทนา เป็นผลของกุศลพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดียิ่ง

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวงนี้ ก็มีนัยทำนองเดียวกับอกุศลวิบากจิต ๗ ดวงที่กล่าวแล้วนั้น แต่ว่าจิตจำพวกนี้เป็นผลของฝ่ายดีฝ่ายบุญกุศลเท่านั้นเอง

อนึ่ง อเหตุกกุศลวิบากจิต มีมากกว่า อกุศลวิบากจิต ๑ ดวง คือ โสมนัสสันตฺรณจิตซึ่งทางฝ่ายอกุศลวิบากจิต ไม่มีโทมนัสสันตฺรณจิตเป็นคู่กันเหมือน ๗ คู่ข้างต้นนั้น ทั้งนี้ก็เป็นดังที่กล่าวมาแล้วตอนอกุศลจิตว่า โทมนัสเวทนานี้เกิดได้กับโทสจิต โดยเฉพาะเท่านั้น จะเกิดกับจิตอื่นใดอีกไม่ได้เลย ถ้าเมื่อใดถึงกับโทมนัสแล้ว ก็เป็นโทสจิตเมื่อนั้น และเมื่อเป็นโทสจิตแล้ว ก็ไม่ใช่เหตุกจิต เพราะโทสจิตเป็นสเหตุกจิต คือ เป็นจิตที่มีเหตุ และมีถึง ๒ เหตุ คือ มีโทสเหตุเป็นเหตุหน้า มีโมหเหตุเป็นเหตุหนุน ด้วยเหตุผลนี้จึงไม่มีโทมนัสสันตฺรณจิตในอกุศลวิบากจิต

อเหตุกกิริยาจิต ๓

อเหตุกกิริยาจิต จิตที่เป็นเพียงกิริยา ไม่มีสัมปยุตตเหตุ เป็นจิตที่สักแต่ว่ากระทำ ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ เป็นจิตที่ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป และไม่ใช้ผลของบุญหรือผลของบาปด้วยมีจำนวน ๓ ดวง ได้แก่

๑. อุpekขาสหคตํ ปญจทวาราวชชนํ ปญจทวาราวชชนจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุpekขาเวทนา

๒. อุpekขาสหคตํ มโนทวาราวชชนํ มโนทวาราวชชนจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุpekขาเวทนา

๓. โสมนสสสหคตํ หสิตุปปาทจิตตํ หสิตุปปาทจิต ที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา

อุpekขาสหคตํ ปญจทวาราวชชนจิตตํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ พิจารณา(รำพึงถึง) อารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ มีความหมายว่า เป็นจิตที่พิจารณาอารมณ์ที่มากกระทบนั้นว่าเป็นอารมณ์ทางทวารไหน จะได้เป็นปัจจัยให้สัญญาณแก้ววิญญาณจิตทางทวารนั้นรับอารมณ์ อุปมาเหมือนนายทวารที่รักษาประตูพระราชวัง คอยเปิดให้เข้าตามฐานะของบุคคลนั้นๆ

อุปุภุขาสหคตฺ มโนทวาราวชชนจิตตํ จิตฺตํเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร มีความหมายว่า จิตนี้ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ทั้ง ๕ ทางทวาร ๕ และมีหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เกิดทางมโนทวารคือทางใจนึกคิดโดยตรงด้วย

โสมนสฺสสหคตฺ หลิตุปปาทจิตตํ จิตฺตํที่ยึดแน่นของพระอรหันต์ เกิดพร้อมด้วยความโสมนัสฺ มีความหมายว่า จิตดวงนี้เป็นจิตยึดแน่นของพระอรหันต์ทั้งหลายโดยเฉพาะ บุคคลอื่นที่มีใช้พระอรหันต์ ไม่ได้ยึดแน่นด้วยจิตดวงนี้ แต่ยึดและหวั่นไหวด้วยจิตดวงอื่น ซึ่งจะขอกกล่าวถึงต่อเมื่อได้แสดงกามจิตครบจำนวนหมดทั้ง ๕๔ ดวงแล้ว ๆ **หลิตุปปาทจิต** นี้บางแห่งก็เรียกว่า **หสนจิต**

จากที่กล่าวมาตั้งแต่อกุศลจิต และอเหตุกจิต สามารถสรุป คำว่า **สหคตะ** ได้ดังนี้

คำว่า “**สหคตํ**” มี ๕ อย่าง คือ จากการศึกษาในอโสกณจิต ๓๐ ดวงแล้วสามารถจำแนกจิตที่เป็น “**สหคตะ**” ได้ดังนี้

๑. โสมนสฺสสหคตํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสฺเวทนา คือ ความดีใจ องค์กรรมได้แก่ โสมนัสฺสสหคตจิต ๖ ดวง (โสมนัสฺในโลภมูลจิต ๔ โสมนัสฺสันตริณจิต ๑ โสมนัสฺหลิตุปปาทจิต ๑) เป็นความชุ่มชื้นสบายใจ, สุขใจ

๒. อุปุภุขาสหคตํ คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนาคือความเฉยๆ องค์กรรมได้แก่ อุปุภุขาสหคตจิต ๒๐ ได้แก่ อุปุภุขานโลภมูลจิต ๔ โภหมูลจิต ๒ อกุศลวิปากจิต ๖ (เว้นทุกขสหคตจิต ๑) อเหตุกกุศลวิปากจิต ๖ (เว้นสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑ โสมนัสฺสันตริณจิต ๑) ปัญจทวาราวชชจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑

๓. โทมณสฺสสหคตํ คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสฺเวทนา คือความเสียใจ องค์กรรมได้แก่ โทมณสฺสสหคตวิญญานจิต ๒ (โทสมูลจิต ๒) เป็นความเสียใจ ทุกข์ใจ

๔. ทุกฺขสหคตํ คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา คือความทุกข์กาย องค์กรรมได้แก่ ทุกฺขสหคตกายวิญญานจิต ๑ ซึ่งเป็นเวทนาทางกายสุดต้นตนนัย เรียกว่า “**กายิกทุกขเวทนา**” เป็นความทุกข์ค ความไม่สบาย เจ็บปวดทางกาย

๕. สุขสหคตํ คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา คือความสุขกาย องค์กรรมได้แก่ สุขสหคตกายวิญญานจิต ๑^{๗๐} ซึ่งเป็นเวทนาทางกายสุดต้นตนนัยเรียกว่า “**กายิกสุขเวทนา**” เป็นความสุข ความสบายทางกาย

กิจที่เป็นหน้าที่ในอโสกณจิต

ในอโสกณจิต ที่กล่าวมาทั้ง ๓๐ ดวง (อกุศลจิต ๑๒+อเหตุจิต ๑๘) ซึ่งแต่ละดวงมีหน้าที่ (กิจจะ) เกี่ยวกับการงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องด้วยกาย วาจา ใจ จะสำเร็จลงได้ต้องอาศัยจิตและเจตสิก

^{๗๐} สงคห. (บาลี) หน้า ๑-๒.

เป็นตัวควบคุม จิตเจตสิกเปรียบเหมือนคนทำงาน กิจจ์เปรียบเหมือนการงานต่างๆ ฐานเปรียบเหมือนสถานที่ทำงาน

บรรดาจิตที่เกิดขึ้น มีกิจการงานที่ต้องทำ ๑๔ ประเภท เช่น ปฏิสนธิกิจ เป็นต้น
ฐาน หรือสถานที่ทำงานของจิต มีเพียง ๑๐ เท่านั้น

จิตทั้งหมด คือ ทั้ง ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง มีกิจการงานหรือมีหน้าที่ที่ต้องทำเพียง ๑๔ อย่าง
หรือ ๑๔ กิจ เท่านั้น และใน ๑๔ กิจนี้ มีสถานที่สำหรับทำกิจการงาน นั้น ๑๐ แห่ง หรือ ๑๐ ฐาน คือ

๑. ปฏิสนธิกิจ	มีฐาน คือ สถานที่ทำการงานเรียกว่า	ปฏิสนธิฐาน
๒. ภาวังกิจ	” ”	ภาวังกฐาน
๓. อาวัชชนกิจ	” ”	อาวัชชนฐาน
๔. ทัสสนกิจ		
๕. สวณกิจ		
๖. ข्यानกิจ	มีฐาน คือ สถานที่ทำการงานเรียกว่า	ปัญจวิญญาณฐาน
๗. สายนกิจ		
๘. ผุสนกิจ		
๙. สัมปฏิจฉันนกิจ	มีฐาน คือสถานที่ทำการงานเรียกว่า	
๑๐. สันตிரณกิจ	” ”	สัมปฏิจฉันนฐาน
๑๑. โวภุสัพพนกิจ	” ”	โวภุสัพพนฐาน
๑๒. ชวนกิจ	” ”	ชวนฐาน
๑๓. ตทาลัมพนกิจ	” ”	ตทาลัมพนฐาน
๑๔. จุตกิจ	” ”	จุตฐาน

กิจจ์ หรือวิญญาณกิจ (กิจของวิญญาณ, หน้าที่ของจิต)

๑. ปฏิสนธิกิจ ทำหน้าที่สืบต่อภพสืบต่อชาติคือความเกิดขึ้นในภพใหม่ โดยเฉพาะขณะแรกที่เกิดใหม่ขณะเดียวเท่านั้น ฉะนั้นในภพหนึ่งชาติหนึ่ง จิตที่ทำ กิจปฏิสนธิจึงมีเพียงครั้งเดียว ขณะเดียวเท่านั้น องค์ธรรมได้แก่จิต ๑๙ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณะ ๒ มหาวิบากจิต ๘ รูปวิบากจิต ๕ อรูปวิบากจิต ๔

๒. ภาวังกิจ) ทำหน้าที่เป็นองค์ของภพ ทำให้ตั้งอยู่ในภพนั้นๆ เท่าที่อายุ สังขารจะพึงอยู่ได้ จิตทำภาวังกิจนี้ทำอยู่เสมอ น้อยบ้าง มากบ้าง นับประมาณไม่ได้ องค์ธรรมได้แก่ จิต ๑๙ ดวง อย่างเดียวกับปฏิสนธิ

๓. **อาวัชชนกิจ**) ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ที่มาถึงตน ทั้งทางปัญจทวาร และมโนทวาร ในวิธีหนึ่งๆ เกิดขึ้นเพียงขณะเดียว เป็นจิตนำวิธี เพราะเป็นจิตดวง แรกที่ขึ้นวิธีใหม่ในทุกๆ วิธี องค์ธรรมได้แก่ จิต ๒ ดวงคือปัญจทวารารวัชชนจิต ๑ และมโนทวารารวัชชนจิต ๑

๔. **ทัสสนกิจ** ทำหน้าที่ เห็น ในวิธีหนึ่งๆ เกิดขึ้นขณะเดียว ได้แก่ จักขุวิญญาณ ๒

๕. **สวณกิจ** ทำหน้าที่ ได้ยิน ” ” ได้แก่ โสตวิญญาณ ๒

๖. **ฆายนกิจ** ทำหน้าที่ ได้กลิ่น ” ” ได้แก่ ฆานวิญญาณ ๒

๗. **สาयนกิจ** ทำหน้าที่ รู้รส ” ” ได้แก่ ชิวหาวิญญาณ ๒

๘. **ผัสสกิจ** ทำหน้าที่รู้สิ่งที่มากระทบกาย มีเย็น ร้อน อ่อนแข็ง เป็นต้น ในวิธีหนึ่งๆ เกิดขึ้นขณะเดียว องค์ธรรมได้แก่ กายวิญญาณจิต ๒

๙. **สัมปฏิจฉันนกิจ** ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากทวิปัญจวิญญาณ ในวิธีหนึ่งๆ เกิดขึ้นขณะเดียว องค์ธรรมได้แก่ สัมปฏิจฉนจิต ๒

๑๐. **สันตிரณกิจ** ทำหน้าที่ไตสวนอารมณ์ที่สัมปฏิจฉนกิจส่งมาให้ ในวิธีหนึ่งๆ เกิดขึ้นขณะเดียว องค์ธรรมได้แก่ สันตிரณจิต ๓

๑๑. **โวกุฐัพพนกิจ** ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ กำหนดให้เป็นกุศล อกุศล หรือ กิริยา ในวิธีหนึ่งๆ ตามปกติก็เกิดขึ้นเพียงขณะเดียว แต่ถ้าอารมณ์นั้นไม่ชัด ตัดสินไม่ลง ก็อาจเกิด ๒ ขณะ ก็มีมากที่สุดเพียง ๓ ขณะ องค์ธรรมได้แก่ มโนทวารารวัชชนจิต ๑

๑๒. **ชวณกิจ** ทำหน้าที่เสพอารมณ์เป็น กุศล อกุศล หรือกิริยา ตามที่โวกุฐัพพนกิจได้ตัดสิน และกำหนดมาในวิธีหนึ่งๆ ตามปกติก็เกิดชวณะ ๗ ขณะ แต่เวลาที่เกิดน้อยกว่านี้ก็มี และที่เกิดมากมายจนประมาณไม่ได้ก็มีเหมือนกัน (เช่น เวลาเข้ามานอนสมาบัติ) องค์ธรรมได้แก่ ได้แก่ จิต ๕๕ ดวง คือ กุศลจิต ๒๑, อกุศลจิต ๑๒, กิริยาจิต ๑๘ คือเวทนาวัชชนะทั้งสอง โลกุตตรผลจิต ๔/๒๐

๑๓. **ตทาลัมพนกิจ** ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ที่เหลือจากชวณกิจในวิธีหนึ่งๆ เกิด ขึ้น ๒ ขณะ องค์ธรรมได้แก่ จิต ๑๑ ดวง คือ มหาวิบากจิต ๘ สันตிரณจิต ๓

๑๔. **จตุตถกิจ** ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่า เป็นจิตสุดท้ายในภพนั้นชาตินั้น ในภพหนึ่ง ชาติหนึ่ง จิตทำจตุตถกิจนี้เพียงครั้งเดียวขณะเดียวเท่านั้น^{๗๑} องค์ธรรมได้แก่ จิต ๑๙ ดวง อย่างเดียวกับ ปฏิสนธิจิต

กิจ ๑๔ นี้ ในวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสอาจารย์ เรียกว่า วิญญาณปวัตติ หรือ วิญญาณปวัตติ อากาโร อากาโรที่วิญญาณเป็นไป หรือ เรียกว่า “วิธีจิต”^{๗๒}

^{๗๑} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๑๑๙.

^{๗๒} สงคห. (บาลี) หน้า ๑๙.

จำแนกกิจ ๑๔ เฉพาะในอโศกณจิต ๓๐

๑. จิตทำหน้าที่ ปฏิสนธิ ภาวะ จุติ มี ๒ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒
๒. จิตที่ทำหน้าที่ อวชชนกิจ มี ๒ ดวงคือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑
๓. จิตที่ทำหน้าที่ ทัสสนกิจ มี ๒ ดวง คือ จักขุวิญญาณจิต ๒
๔. จิตที่ทำหน้าที่ สวนกิจ มี ๒ ดวง คือ โสตวิญญาณจิต ๒
๕. จิตที่ทำหน้าที่ ฌายนกิจ มี ๒ ดวง คือ ฌานวิญญาณจิต ๒
๖. จิตที่ทำหน้าที่ สายนกิจ มี ๒ ดวง คือ ชิวหาวิญญาณจิต ๒
๗. จิตที่ทำหน้าที่ ผุสนกิจ มี ๒ ดวง คือ กายวิญญาณจิต ๒
๘. จิตที่ทำหน้าที่ สัมปฏิจฉันนกิจ มี ๒ ดวง คือ สัมปฏิจฉันนจิต ๒
๙. จิตที่ทำหน้าที่ สันตிரณกิจ มี ๓ ดวง คือ อุเบกขา สันตிரณจิต ๒ โสมนัส สันตிரณจิต ๑
๑๐. จิตที่ทำหน้าที่ โวภูฐัพพนกิจ มี ๑ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑
๑๑. จิตที่ทำชวนกิจ มี ๑๓ ดวง คือ อกุสลจิต ๑๒ หสิตุปปาหจิต ๑
๑๒. จิตที่ทำหน้าที่ ตทาลัมพนกิจ มี ๓ ดวง คือ สันตிரณจิต ๓^{๗๓}

๔.๕ วิเคราะห์กามาวจรโศกณจิต ๒๔

๔.๕.๑ มหากุศลจิต

มหากุศลจิต เรียกว่า มหากุศลเฉยๆ ก็ได้ ที่เรียกว่า เป็นมหากุศล เพราะใช้ในความหมายว่า

๑. มหากุศล เป็นกุศลจิต ที่กว้างขวางมากมายมีได้ทั่วไป กล่าวคือ สัตว์ในอบาย (สัตว์นรก สัตว์เปรต สัตว์อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน) มนุษย์ เทวดา ตลอดจณรูปพรหม อรูปพรหม สามารถที่จะมีมหากุศล หรือประกอบกรรมอันเป็นมหากุศลนี้ได้

๒. มหากุศล เป็นที่ตั้งของกุศลทั้งปวง และ ยังเป็นปัจจัยก่อให้เกิดกุศลมานจิต มัคคจิต ผลจิต ทั้งเป็นปัจจัยให้ถึงซึ่งพระนิพพานได้ด้วย

มหากุศลจิต มีจำนวน ๘ ดวง ได้แก่

๑. โสมนัสสหคต ญาณสมปยุตต์ อสงขาริก มหากุศลดวงที่ ๑ เกิดพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยปัญญา เป็นอสงขาริก คือ เกิดขึ้นเองโดยไม่มีสิ่งชักจูง

๒. โสมนัสสหคต ญาณสมปยุตต์ สสงขาริก มหากุศลดวงที่ ๒ เกิดพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยปัญญา เป็นสสงขาริก คือเกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักจูง

^{๗๓} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๑๑๙-๑๒๓.

๓. โสมนสสสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ มหากุศลดวงที่ ๓ เกิดพร้อมด้วยความยินดี ไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นอสงฺขาริก คือเกิดขึ้นเองโดยไม่มีสิ่งชักจูง

๔. โสมนสสสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ มหากุศลดวงที่ ๔ เกิดพร้อมด้วยความยินดี ไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นสสงฺขาริก คือเกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักจูง

๕. อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ มหากุศลดวงที่ ๕ เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ ประกอบด้วยปัญญา เป็นอสงฺขาริก คือ เกิดขึ้นเองโดยไม่มีสิ่งชักจูง

๖. อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ มหากุศลดวงที่ ๖ เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ ประกอบด้วยปัญญา เป็นสสงฺขาริก คือ เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักจูง

๗. อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ มหากุศลดวงที่ ๗ เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นอสงฺขาริก คือ เกิดขึ้นเองโดยไม่มีสิ่งชักจูง

๘. อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ มหากุศลดวงที่ ๘ เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นสสงฺขาริก คือ เกิดขึ้นโดยมีสิ่งชักจูง

มหาวิบากจิต หรือ สเหตุกคามาวจรวิบากจิต ๘ (จิตอันเป็นผลของมหากุศล หรือ วิบากจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ (เหมือนกับมหากุศลจิตทุกข้อ)

มหาภิรียาจิต หรือ สเหตุกคามาวจรภิรียาจิต ๘ (จิตอันเป็นกริยาอย่างที่ทำมหากุศล แต่ไม่มีวิบาก ได้แก่การกระทำมหากุศลของพระอรหันต์ หรือภิรียาจิตในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ (functional consc) (เหมือนกับมหากุศลจิตทุกข้อ)

กิจของในมหากุศลจิต ทำหน้าที่เสพอารมณฺ์เรียกว่า “ชวนะ” หรือ “ชวนกิจ” มหาวิบากจิต ๘ ชื่อว่ามีกิจ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ จุตติ และตทารมฺพนะ^{๗๔} ๗ ในมหาภิรียาจิตก็ทำหน้าที่เช่นเดียวกับมหากุศลจิตนั้นแล คือ ชวนกิจที่เกิดขึ้นแก่พระชีนาสพเท่านั้น

คำว่า ญาณ (ญาณสัมปยุต) ได้แก่ปัญญาเจตสิก หรืออโมหะ ที่เกิดกับบุคคลที่เป็นตีเหตุกะ ส่วนคำว่า ญาณวิปยุต ไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นญาณหรือปัญญาที่เกิดกับบุคคลที่เป็นทวีเหตุกะ

๔.๕.๒ มหาวิบาก ๘ มีรูปศัพท์อย่างเดียวกันกับมหากุศลนั้นแล ต่างกันที่อรรถ ดังนี้

: อณฺณมณฺญํ วิสิญฺฐานํ กุสลากุสลาณํ ปากาติ วิปากา ๗ วิปุกฺกภาพมาปนนานํ อรูปมฺมานเมตฺถํ อธิวจนํ^{๗๕} ๗ ที่ชื่อว่าวิบาก เพราะใช้ในความหมายว่า เป็นผลแห่งกุศล และอกุศล ที่มีสภาพพิเศษกว่ากันและกัน [วิสิญฺฐ] คำว่า วิบาก นี้ เป็นชื่อของอรุปรกรรมที่มีถึงความเป็นวิบาก ๗ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ การเรียกว่าวิบาก จึงไม่มีแก่กตัตตารูปแม้ที่มีกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐาน จิตที่เป็นวิบาก (ผล) แห่งอกุศล ชื่อว่าอกุศลวิบากจิต ๗ แม้นัยจิตที่เป็นวิบากแห่งกุศล ก็ชื่อว่ากุศลวิบากจิต ๗

^{๗๔} วิกาวินิ. (ไทย) ๑๑๒.

^{๗๕} อภ.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๓๐.

มหาวิบากจิต (มหา+วิบาก) มหา (ใหญ่, มาก) + วิบาก (ความสุกพิเศษ, ผล) + จิตต (จิต) วิบากจิตซึ่งเป็นผลของมหากุศลจิต หมายถึงจิตที่เป็นผลของมหากุศลจิต เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า กาม โสภณวิบากจิต หรือกามาวจรสเหตุกวิบากจิต ก็ได้ เป็นทวิเหตุกะ (เหตุ ๒) และ ติเหตุกะ (เหตุ ๓) อย่างละ ๔ ดวง เหมือนมหากุศลจิต และมหากิริยาจิตที่ชื่อว่ามหาวิบาก มิได้เป็นไปในอาการมากมาย เหมือนมหากุศลและมหากิริยาแต่เพราะเป็นผลของมหากุศลจิต จึงมีชื่อตามมหากุศล เพราะมหาวิบากจิตทำกิจปฏิสนธิ ภาวังก์ จูติ และ ตทาลัมพณกิจ ไม่สามารถเป็นไปในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ไม่มี อธิบัติ ๔ ไม่ทำให้เกิดวิญญูติรูป ไม่มีกรุณา และ มุทิตาเจตสิกเกิดร่วมด้วย ทั้งวิริตี ๓ ก็ไม่เกิดกับมหาวิบาก

มหาวิบาก ๘ ดวง มีความต่างกัน ๓ อย่าง คือ เวทนา ๑ (เป็นโสมนัส ๔ ดวง และอุเบกขา ๔ ดวง) สัมปยุตต์ ๑ (เป็นญาณสัมปยุตต์ ๔ ดวง และญาณวิปยุตต์ ๔ ดวง) สังขาร ๑ (เป็นอสังขาริก ๔ ดวง และสสังขาริก ๔ ดวง) ชื่อบาลีเหมือนมหากุศลจิตทุกประการ

๔.๕.๓ มหากิริยาจิต ๘ มีนัยเดียวกับมหากุศลนั้นแล ต่างกันที่อรรถ ดังนี้

“กิริยาจิต” หมายถึง จิตที่ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่วิบาก เป็นเพียงจิตที่กระทำหน้าที่ รับอารมณผ่านมาทางทวารทั้ง ๖ หรือ ทำหน้าที่ให้สำเร็จการคิด การทำ การพูด เป็นกิริยาโดยภาวะที่เกิดขึ้นแก่พระชีนาสพไม่เป็นปัจจัยแห่งกุศลวิบาก และอกุศลวิบากในอนาคตอีก กิริยาจิต จึงมี ๒ ประเภทคือ

๑) อเหตุกกิริยาจิต ได้แก่ จิตที่ไม่ใช่เป็นผลของกุศลและอกุศล และทั้งไม่ใช่จิตที่เป็นตัวกุศล และอกุศลด้วย เป็นจิตที่สักแต่เพียงกระทำหน้าที่ รับอารมณผ่านทวารทั้ง ๖ เท่านั้น ยังไม่ให้เกิดถึงความเป็นชวนะ (เว้นแต่ หลิสฺสุปาทะ เกิดที่ชวนะ) จึงยังไม่มีโอกาสสร้างเหตุ ฉะนั้น ย่อมไม่มีเหตุ ผลเหมือน ดอกไม้ลม กล่าวคือ เป็นดอกไม้ที่ไร้ผล

๒) สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต หรือ มหากิริยาจิต เป็นจิตที่ทำให้สำเร็จ การทำ การพูด การคิดของพระอรหันต์ ผู้สิ้นกิเลสทั้งปวง เป็นกิริยาจิตที่เข้าถึงความเป็นชวนะ เสวยอารมณที่เป็นโสมนัส หรืออุเบกขา ซึ่งสักแต่เพียงว่าเป็นเวทนา ชนิดที่ไม่ใช่เป็นเหตุแห่งตัณหาและอุปาทาน จึงไม่สามารถก่อให้เกิดผลในอนาคตขึ้นใหม่อีกได้ เปรียบเหมือนดอกไม้ที่มีต้นอันขาดรากเสียแล้ว

อเหตุกกิริยาจิต ได้กล่าวมาแล้วในครั้งก่อน ต่อไปนี้จะกล่าวถึงสเหตุกกามาวจรกิริยาจิต หรือ มหากิริยาจิต สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต (มหากิริยาจิต)

สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต หรือ มหากิริยาจิตนี้ เป็นจิตที่มีเหตุประกอบเกิดขึ้นรับกามารมณ เป็นส่วนมาก และเกิดขึ้นได้กว้างขวางในภูมิต่างๆ ได้ถึง ๒๖ ภูมิ (เว้นอบายภูมิ ๔ และอสุญญัตตภูมิ ๑ ซึ่งไม่มีพระอรหันต์) มหากิริยาจิตนี้ จึงมีสภาพคล้ายกันกับมหากุศลจิต ผิดกันแต่ว่า มหากุศลจิตนั้น ถ้าเกิดขึ้นแก่บุคคลอื่นที่ไม่ใช่พระอรหันต์ จิตเหล่านั้นคงเรียกว่า มหากุศลจิต แต่ถ้าเกิดกับพระ

อรหัตต์โดยเฉพาะแล้ว จิตเหล่านั้นก็เรียกว่า “มหากิริยาจิต” ฉะนั้น มหากิริยาจิต จึงมีจำนวนเท่ากับ มหากุศลจิต ๘ ดวง

มหากิริยาจิตนี้ทั้งทั้งฝ่ายที่เป็นญาณสัมปยุตต์ และฝ่ายวิปยุตต์ ตามคัมภีร์ท่านบอกว่า เป็นจิตที่เกิดแก่พระอรหัตต์ชีนาสพ ถ้าเป็นอรหัตต์ผลจิตก็แสดงว่าเป็นจิตบริสุทธิ์ ที่ประกอบด้วยปัญญา ไม่น่าจะมีจิตที่เป็นญาณวิปยุตต์ ดังนั้น จึงสันนิษฐานได้ว่า มหากิริยาที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา (ญาณวิปยุตต์) ก็เป็นจิตของพระอรหัตต์ด้วย ก็แสดงให้เห็นการทำความกิจกรรมบางอย่างของสังขาร (รูปกาย) ไม่จำเป็นต้องใช้ปัญญาที่เป็นโลกุตตรจิต ใช้ความกิริยาความเป็นไปตามธรรมดา ธรรมดา ดังเช่น การอุจจาระ ปัสสาวะ เป็นต้น อากัปภิกิริยาเช่นนี้ ย่อมต้องอาศัยมหากิริยาเป็นผู้จัดแจงและไม่ต้องใช้ปัญญาประกอบ การกระทำนั้นจึงเป็นสักแต่ว่ากิริยาเท่านั้นเพราะมีสติสมบูรณ์ มีสติเป็นประธานในกิจทั้งปวง

จากที่กล่าวมาสรุปเกี่ยวกับกามาวจรจิต ได้ดังนี้ว่า

กามาวจรจิต คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในกามภูมิ ๑๑ หรือจิตที่รับอารมณ์ที่เป็นกามอารมณ์ที่เป็นไปในกามภูมิ กามาวจรจิตในที่นี้มุ่ง หมายถึงกามาวจรโสภณจิต คือจิตที่สว่างามซึ่งเป็นไปในกามภูมิอารมณ์ มี ๕๔ ประการ แบ่งออกเป็น ๓ ประการ ได้แก่มหากุศลจิต ๘ มหาวิบากจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เมื่อแยกประเภทออกตามสัมปยุตต์ และเวทนาแล้วพบว่า เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ (ดวงที่ ๑, ๒, ๕, ๖,) เป็นญาณวิปยุต ๑๒ (ดวงที่ ๓, ๔, ๗, ๘) เป็นโสมนัสสเวทนา ๑๒ (ดวงที่ ๑, ๒, ๓, ๔) เป็นอุเบกขาเวทนา ๑๒ (ดวงที่ ๕, ๖, ๗, ๘) เป็นสสังขาริก ๑๒ (ดวงที่ ๒, ๔, ๖, ๘) และเป็นอสังขาริก ๑๒ (๑, ๓, ๕, ๗)

จากที่กล่าวมา สรุปเป็นตารางได้ดังนี้

มหากุศลจิต มหาวิบากจิต มหากิริยาจิต								
ดวงที่	๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘
ญาณสัมปยุต	✓	✓	-	-	✓	✓	-	-
ญาณวิปยุต	-	-	✓	✓	-	-	✓	✓
โสมนัสสเวทนา	✓	✓	✓	✓	-	-	-	-
อุเบกขาเวทนา	-	-	-	-	✓	✓	✓	✓
สสังขาริก	-	✓	-	✓	-	✓	-	✓
อสังขาริก	✓	-	✓	-	✓	-	✓	-

๔.๖ วิเคราะห์รูปาวจรจิต ๑๕

รูปาวจรจิต กล่าวโดยประเภทแห่งมามี ๕ แล้ว จำแนกตามประเภทกุศล วิบาก กิริยา จึงเป็น ๑๕ ดวง^{๗๖}

๑. รูปาวจรกุศล ๕ (รูปาวจรปฐมฌาน รูปาวจรทุติยฌาน รูปาวจรตติยฌานจิต รูปาวจรจตุตถฌาน และ รูปาวจรปัญจฌาน)

๒. รูปาวจรวิบาก ๕ (รูปาวจรปฐมฌาน รูปาวจรทุติยฌาน รูปาวจรตติยฌานจิต รูปาวจรจตุตถฌาน และ รูปาวจรปัญจฌาน)

๓. รูปาวจรกิริยา ๕ (รูปาวจรปฐมฌาน รูปาวจรทุติยฌาน รูปาวจรตติยฌานจิต รูปาวจรจตุตถฌาน และ รูปาวจรปัญจฌาน)

ซึ่งมักเรียกกันสั้นๆ แต่เพียงว่า ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน

ฌานทั้ง ๕ นี้ เมื่อกกล่าวโดยชาติเภท คือโดยประเภทแห่งชาติ (ประเภทของจิตนั่นเอง) อีก ๓ ได้แก่ กุศล วิบาก กิริยา แล้ว ก็เป็นรูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิบากจิต ๕ และรูปาวจรกิริยาจิต ๕ จึงรวมเป็น ๑๕ ดวง

รูปาวจรกุศลจิต ๕ นั้นได้แก่ รูปาวจรปฐมฌานกุศลจิต รูปาวจรทุติยฌานกุศลจิต รูปาวจรตติยฌานกุศลจิต รูปาวจรจตุตถฌานกุศลจิต และ รูปาวจรปัญจฌานกุศลจิต รูปาวจรวิบากจิต ๕ และ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ก็แจกทำนองเดียวกันนี้

ปฐมฌานกุศลจิต ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ ปิติ ๑ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ จึงชื่อว่า วิตกวิจารปีติสุขเอกัคคตาสหิตะ^{๗๗} ๗ กุศลจิตที่สัมปยุตด้วยปฐมฌาน ชื่อว่าปฐมฌานกุศลจิต^{๗๘} ธรรมชาติ ที่ชื่อว่าปฐมฌาน เพราะอรรถว่า เป็นปฐม เพราะเป็นเบื้องต้นตามลำดับเทศนา และตามลำดับการเกิด จัดเป็นฌาน เพราะเพ่งอารมณ์ และเพราะเผาธรรมที่เป็นข้าศึก ได้แก่ อองค์ ๕ มี วิตกเป็นต้น ๗ จริงอยู่ เพราะความประชุมแห่งองค์ฌานเท่านั้น เรียกว่าฌานดูจการเรียกว่ารณ เพราะความประชุมแห่งส่วนมีงเป็นต้น ฉะนั้น^{๗๙} ๗ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า วิตก วิจาร ปิติ สุข จิตเตกัคคตา ชื่อว่า ฌาน^{๘๐} ๗

^{๗๖} วิกาวินี. (ไทย) ๔๙.

^{๗๗} วิกาวินี. (ไทย) ๔๙.

^{๗๘} วิกาวินี. (ไทย) ๕๒.

^{๗๙} วิกาวินี. (ไทย) ๕๒.

^{๘๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๘-๕๖๙/๔๐๓.

หุติยฆานกุศลจิต ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ คือ วิจาร์ ๑ ปิติ ๑ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ จึงชื่อว่า วิจาร์ปิติสุขเอกัคคตาสหิตะ^{๘๑} ๗

ตติยฆานกุศลจิต ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้คือ ปิติ ๑ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ จึงชื่อว่า ปิติสุขเอกัคคตาสหิตะ^{๘๒} ๗

จตุตถฆานกุศลจิต ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ คือ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ จึงชื่อว่าสุขเอกัคคตาสหิตะ^{๘๓} ๗

ปัญจฆานกุศลจิต ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ คือ อุเบกขา ๑ เอกัคคตา ๑ จึงชื่อว่า อุเบกขาเอกัคคตาสหิตะ^{๘๔} ๗

สรุปฆานปัญจกนัย ดังนี้

ปฐมฆาน	มีองค์ฆาน	๕	คือ	วิตก	วิจาร์	ปิติ	สุข	เอกัคคตา
หุติยฆาน	”	๔	”	—	วิจาร์	ปิติ	สุข	เอกัคคตา
ตติยฆาน	”	๓	”	—	—	ปิติ	สุข	เอกัคคตา
จตุตถฆาน	”	๒	”	—	—	—	สุข	เอกัคคตา
ปัญจฆาน	”	๒	”	—	—	—	อุเบกขา	เอกัคคตา

ความหมายของฆาน

คำว่า ฆาน ในคัมภีร์อัฐฐสาลินีอรรถกถา ท่านพระพุทธโฆสะ แสดงว่า “อารมฺมณฺฐปนฺนิฆานโต ปจฺจนิกฺกมาปนฺโต วา ตํ ‘ฆานนฺติ เวทิตพฺพ’”^{๘๕} ๗ แปลว่า ธรรมชาติใด ที่เพ่งอารมณ์ (อันมีกสิณ เป็นต้น) กิติ หรือ ธรรมชาติที่เผารธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ (มีนิวรณ์ เป็นต้น) กิติ ธรรมชาตินั้น เรียกว่า ฆาน

ในคัมภีร์อภิธานวรรณนา อธิบายว่าฆาน (เหม จินตาย+ยุ) ความคิด, ความเพ่งพินิจ ๗ ฌายเต ฆาน ๗ ความคิด ชื่อว่า ฆานะ (อาเทศ ยุ เป็น อน, ลบสระหน้า, ที่ชะสระหลัง)^{๘๖}

^{๘๑} วิกาวินี. (ไทย) ๔๙.

^{๘๒} วิกาวินี. (ไทย) ๔๙.

^{๘๓} วิกาวินี. (ไทย) ๔๙.

^{๘๔} วิกาวินี. (ไทย) ๔๙.

^{๘๕} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๓๔๑.

^{๘๖} พระมหาสมปอง มุทิตโต (แปล และเรียบเรียง), คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒๐-๒๒๑.

ฌาน หมายถึง จิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์กรรมฐาน คือการที่จิตเข้าไปเพ่งอารมณ์ มีปฐวี
กสิน เป็นต้น ด้วยอำนาจของอัปนาสมาธิ อย่างหนึ่ง และหมายถึง ธรรมชาติที่เป็นเครื่องแผดเผา
ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อการเพ่งอารมณ์เพื่อให้ฌานจิตเกิด อย่างหนึ่ง^{๘๗}

ฌาน มี ๒ ประเภท

ฌาน คือการเพ่ง หรือการเพ่งพินิจด้วยจิต ที่เป็นสมาธิแน่วแน่ (จิตที่เป็นอัปนา) มี ๒
ประเภท^{๘๘} คือ (๑) อารัมมณูปนิชฌาน คือ การเพ่งอารมณ์ ได้แก่สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และ
อรุณฌาน ๔ (๒) ลักขณูปนิชฌาน การเพ่งลักษณะ ได้แก่วิปัสสนา มรรค และ ผล^{๘๙} ๗ วิปัสสนา ชื่อว่า
ลักขณูปนิชฌาน เพราะพินิจสังขารโดยไตรลักษณ์ มรรค ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะยังกิจแห่ง
วิปัสสนานั้นให้สำเร็จ ผล ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะเพ่งนิพพานอันมีลักษณะเป็นสุญญตะ
อนิมิตตะ และอัปนิหิตะ อย่างหนึ่ง และเพราะเห็นลักษณะอันเป็นสัจภาวะของนิพพาน อย่าง
หนึ่ง^{๙๐}

ฌานจิตนี้ทั้งเพ่งอารมณ์และเผาปฏิบัติกรรมไปพร้อมกัน ในขณะเดียวกันด้วย ปฏิบัติ
ธรรมที่ทำลายการเพ่งอารมณ์ จนไม่สามารถที่จะให้เกิดฌานจิตได้นั้น เรียกว่า นีวรณ อัมม
ความหมายว่าเป็น เครื่องกัน เครื่องกีดกัน เครื่องกีดขวางการกระทำความดี ในที่นี้ก็หมายความว่า
ขัดขวางไม่ให้ทำจนถึงฌานได้

^{๘๗} อารัมมณูปนิชฌานโต ปจจนีกขฌาปนโต วา ฌานํ ๗ ปฐวีมณฑลํ ปนสกถกฐเฐน ปฐวีกสิณนติ วุจจติ ๗
ตํ นิสสาย ปฏิลทํ นิमितตมปี ปฐวีกสิณ นิमितเต ปฏิลทํ ฌานมปี ๗ ตตร อิมสมิ อตเถ ฌานํ ปฐวีกสิณนติ เวทิตัพพ
๗ ตํ สนธาย วุตตํ ปฐมํ ฌานํ อธิคตํ โหติ ปฐวีกสิณนติ ๗ อังใน วิสุทฺธิ.(บาลี) ๑/๑๙๑-๑๙๑, (ไทย) ๑/๒/๑๕๒.

^{๘๘} ตตถ “เย ฌานบปสุตาทิ “ลักขณูปนิชฌานํ อารัมมณูปนิชฌานนติ อิมสุ ทวีสุ ฌาเนสุ อาวชชน
สมาปชชนอธิฏฐานวฏฐานบปจจเวกขณนติ ยุตตบปยุตตาทิ อังใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๙๑.

^{๘๙} “ฌานนติ ทิวริ ฌานํ โหติ อารัมมณูปนิชฌานนจ ลกขณูปนิชฌานนจ ๗ ตตถ อฏฐ สมာปตติโย ปฐวี
กสิณาทอารมมณํ อุปนิชฌายนตติ อารัมมณูปนิชฌานนติ สงขยํ คตาท ๗ วิปัสสนามคคผลานิ ปน ลกขณูปนิชฌานํ
นาม ๗ ตตถ วิปัสสนา อนิจจาทิลกขณสส อุปนิชฌานโต ลกขณูปนิชฌานํ ๗ วิปัสสนาย กตกิจจสส มคเคน อิชณนโต
มคโค ลกขณูปนิชฌานํ ๗ ผลํ ปน นิโรธสจจํ ตตถลกขณํ อุปนิชฌายตติ ลกขณูปนิชฌานํ ๗ เตสุ อิมสมิ อตเถ
อารัมมณูปนิชฌานํ อธิปเปตํ ๗ อังใน อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๓๔๑.

^{๙๐} “ฌานนติ ฌานํ นาม ทิวริ อารัมมณูปนิชฌานนจ ลกขณูปนิชฌานนจาทิ ๗ ตตถ อารัมมณูปนิชฌานํ
นาม อฏฐ สมာปตติโย ๗ ตา ทิ ปฐวีกสิณาทินอ อารัมมณสส อุปนิชฌานโต อารัมมณูปนิชฌานนติ วุจจนติ ๗
ลกขณูปนิชฌานนติ วิปัสสนามคคผลานิ ๗ วิปัสสนา ทิ อนิจจาทิวเสน สงขารลกขณสส อุปนิชฌานโต ลกขณูปนิช
ฌานนนาม วิปัสสนาย ปน ลกขณูปนิชฌานนิจจํ มคเคน ลิชมตติ มคโค ลกขณูปนิชฌานํ ผลํ สุญญตอนิมิตตอปนิ
หิตตลกขณสส นิพพานสเสว อุปนิชฌานโต ลกขณูปนิชฌานนติ วุจจติ ๗ ตตถ อิมสมิ ปน อตเถ อารัมมณูปนิชฌานํ
อธิปเปตํ ๗ อังใน อง.อ.(บาลี) ๑/๖๖๓-๖๖๔.(มโนรณปุรณี ๑)

นิเวศน์เป็นเครื่องสิ่งปิดกั้นองค์ฌาน นิเวศน์ คือสิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม, ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี, อกุศลธรรมที่ทำให้จิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง นิเวศน์ อันเป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้เกิดฌานได้นั้น มี ๕ ประการ คือ กามฉันทนิเวศน์ พยาบาทนิเวศน์ ถีนมิทธนิเวศน์ อุทัจจกุกกุกจนิเวศน์ และ วิจิกิจฉานนิเวศน์^{๙๑} ดังที่ท่านอธิบายไว้ดังนี้ว่า

สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ เพราะเป็นข้าศึกโดยตรงแก่กิเลสชาติเป็นเหตุตั้งลง คือ รากะปิดเป็นปฏิปักษ์พยาบาท เพราะมีความปลื้มใจเป็นสภาพ

วิตกเป็นคู่ปรายถีนมิทธะ เพราะเป็นไปพร้อมกับความแผ่ไปด้วยอำนาจการพิจารณาโดยแยบคาย

สุขเป็นปฏิปักษ์อุทัจจกุกกุกจะ ซึ่งมีความไม่สงบและความตามเคียดร้อนเป็นสภาพ เพราะสุขมีความสงบ และเยือกเย็นเป็นสภาพ

วิจารณ์เป็นปฏิปักษ์วิจิกิจฉา เพราะมีสภาพเหมือนกับปัญญา ด้วยสามารถแห่งความคลุกเคล้าในอารมณ์ ฯ

ธรรม ๕ ประการมีวิตกเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแล ท่านกำหนดไว้ โดยความเป็นองค์แห่งฌาน ๕ เพราะมีกิจคือการเพ่ง และ เพราะเป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่กามฉันทนิเวศน์เป็นต้น ฯ เหมือนอย่างที่ท่านอาจารย์ ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า “แม้เมื่อธรรมอื่นมีผัสสะ เป็นต้น มีอยู่ ธรรม ๕ ประการเท่านั้น ท่านกำหนดหมายว่าฌาน เพราะมีกิจคือการเพ่ง และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทที่เป็นต้น”^{๙๒}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า รูปาวจรจิต มี ๑๕ ประการ โดยจำแนกตามองค์ฌาน เรียกว่า ฌานจิต เพราะเป็นจิตที่ประกอบด้วยฌาน คือวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา มี ๕ ประเภท เมื่อก้าวไปตามลำดับแห่งการบรรลุ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน ฯ ฌานที่ฌานพิเศษให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นเช่นกับฌานนั้น ๆ โดยส่วนเดียวกัน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสจำแนกฌานเช่นเดียวกันกับฌานนั้นแล ฯ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกุศลจิตไว้แม้ในนิเทศแห่งฌานจิต ก็เพื่อแสดงอรรถนี้เท่านั้น แล้วจึงทรงจำแนกมหัคคตโลกุตตรฌานไว้ในลำดับแห่งกุศลจิตนั้น ฯ รูปาวจรจิตเป็น ๕ อย่าง ได้แก่ มี ๕ ประการ คือ มีองค์ ๕ มีองค์ ๔ มีองค์ ๓ มีองค์ ๒ และ มีองค์ ๒ อีก โดยความต่างแห่งฌาน คือโดยความต่างแห่งความประกอบด้วยองค์ฌาน ๕-๔-๓-๒ และ ๒ อีก ฯ อธิบายว่า รูปาวจรจิตนั้นเป็นอีก ๑๕ ดวงโดยประเภทแห่งกุศลจิต ฌานจิต และ กิริยาจิต อย่างละ ๕ ๆ โดยไม่แปลกกัน^{๙๓} ฯ

^{๙๑} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๒/๙๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๑/๕๙๕.

^{๙๒} วิชาวิวินี. (ไทย) ๕๓.

^{๙๓} วิชาวิวินี. (ไทย) ๕๕-๕๖.

๔.๗ วิเคราะห์อรุปาวจรจิต

อรุเป อวจรนตติ อรุปาวจรา^{๙๔} ฯ ธรรมเหล่าใด ย่อมท่องเที่ยวไป (อาศัยอยู่) ในอรุป เหตุ นั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า อรุปาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในอรุป (อรุปาวจรภูมิ) อรุปาวจร คือ ระดับจิตของผู้ได้อรุปมาน ได้แก่ สัตว์ผู้เกิดในอรุปพรหม ๔ ชั้น^{๙๕}

อรุปาวจรจิต เป็นจิตที่ถึงซึ่งอรุปมาน เป็นจิตที่โดยมากท่องเที่ยวอยู่ในอรุปภูมิ มีคาถาสังคหะเป็นคาถาที่ ๙ แสดงว่า

“อรุปาวจรจิตนั้น กล่าวโดยประเภทแห่งอารมณ์ ก็มี ๔ แล้วจำแนกตามประเภทแห่งชาติ กุศล วิบาก กิริยา อีก จึงเป็น ๑๒ ดวง”

มีคำอธิบายว่า อรุปาวจรจิต กล่าวโดยประเภทแห่งอารมณ์แล้ว มีจำนวน ๔ คือ

๑. มี กลิณฺณคฺขมาภฺยมาภฺยญฺญติ เป็นอารมณ์ หมายถึง อากาศที่เพิกกลิ่นแล้ว เป็นอากาศที่ว่างเปล่าไม่มีที่สิ้นสุดเป็น อารมณ์ โดยบริกรรมว่า อากาโส อนนโต อากาศไม่มีที่สิ้นสุดจนกว่าฌานจิตจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยมี กลิณฺณคฺขมาภฺยมาภฺยญฺญติ เป็นอารมณ์นี้ชื่อว่า อากาสนัญฺจายตนฌาน บางทีเรียกว่า ปฐมารูปจิต คือ ปฐมอรุปจิต เป็นอรุปาวจรจิตขั้นต้น

๒. มี อากาสนัญฺจายตนจิต เป็นอารมณ์ หมายถึงวิญญานคือตัวรู้ หน่วงเอาตัวที่รู้ว่า อากาศไม่มีที่สิ้นสุดนั้นแหละ เป็นอารมณ์ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็ว่า เพ่งหรือหน่วงเอาปฐมารูปจิตเป็นอารมณ์ โดยบริกรรมว่า วิญญานํ อนนตํ วิญญาน ไม่มีที่สิ้นสุด จนกว่าฌานจิตจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยมาอากาสนัญฺจายตนจิตเป็นอารมณ์นี้ ชื่อว่า วิญญานัญฺจายตนฌาน บางทีก็เรียกว่า ทุตติยารูปจิต คือ ทุตติยอรุปจิต เป็น อรุปาวจรขั้นที่ ๒

๓. มี นตฺถิกาวบฺยญฺญติ เป็นอารมณ์ คือสภาพที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์ มีความหมายว่า เมื่อได้เจริญวิญญานัญฺจายตนฌานบ่อยๆ จนชำนาญ ก็จะมีสติขึ้นมาว่า วิญญาน คือตัวรู้ว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุดก็ดี แม้แต่อากาศที่ไม่มีที่ สิ้นสุดนั่นเองก็ดี จะมีอะไรแม้แต่สักหน่อยหนึ่งก็ไม่หาไม่ จึงได้มาเพ่งถึงความไม่มี โดยบริกรรมว่า นตฺถิ กิณฺณจึ นิตหนึ่งก็ไม่มีหน่อย หนึ่งก็ไม่มีจนกว่าฌานจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยมี นตฺถิกาวบฺยญฺญติ เป็นอารมณ์นี้ ชื่อว่า อากิณฺณจัญฺจายตนฌาน บางทีก็เรียกว่า ตติยารูปจิต คือ ตติยอรุปจิต เป็นอรุปาวจรขั้นที่ ๓

๔. มี อากิณฺณจัญฺจายตนจิต เป็นอารมณ์ คือหน่วงเอาตติยารูปจิต เป็นอารมณ์กำหนดเอา ความปราณีตละเอียดของตติยารูปจิตเป็นอารมณ์โดยความรู้สึกว่า สัญญาคือจิตที่รู้นิดหนึ่งก็ไม่มี หน่อย

^{๙๔} อภ.สจ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๓.

^{๙๕} ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

หนึ่งก็ไม่มีนั้นจะว่าไม่มีก็ไม่ใช่ เพราะยังมีตัว รู้ว่าไม่มีอยู่ จะว่ามีก็ไม่เชิง เพราะสัญญาที่ปราณีตละเอียดอ่อนและสงบมากเหลือเกิน จนแทบจะไม่รู้ว่ามี ดังนั้นจึงกำหนด เพ่งธรรมชาติที่สงบที่ปราณีต โดยปริกรรมว่า **เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺธิตํ** สงบหนอ ประณีตหนอ จนกว่าฌานจิตจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยอาภิญญาญาณตนจิตเป็นอารมณ์เช่นนี้ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาตนฌาน ซึ่งแปลว่าฌานที่ไม่มีสัญญาหยาบ มีแต่สัญญาละเอียด หรือ ฌานที่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ จะว่ามีสัญญาก็ไม่เชิง บางทีเรียกฌานนี้ว่าจตุตถารูปจิต คือ จตุตถารูปจิตเป็นอรูปราวจรจิตชั้นที่ ๔ อันเป็นชั้นสูงสุดเพียงนี้

อรูปราวจรจิต อรูปจิต อรูปฌาน ซึ่งมี ๔ ชั้นหรือ ๔ ฌานนี้ แตกต่างกันด้วยประเภทแห่งอารมณ์ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นนี้ ไม่ใช่ต่างกันด้วยองค์แห่งฌาน เพราะองค์ฌานของอรูปฌานนี้ คงมีองค์ฌานเพียง ๒ คือ อุเบกขา กับ เอกัคคตา เท่ากัน และเหมือนกันทั้ง ๔ ชั้น อนึ่ง องค์ฌานของอรูปฌานนี้ ก็เท่ากันและเหมือนกันกับองค์ฌานของอรูปราวจรปัญจฌานด้วย ดังนั้นจึงจัดว่าหรือนับว่า อรูปฌานเป็นปัญจฌาน เพราะองค์ฌานเท่ากันและเหมือนกันนั่นเอง

การจำแนกอรูปฌาน ๔ โดยชาติ คือ อรูปราวจรกุศลจิต อรูปราวจรวิบากจิต และ อรูปราวจรกิริยาจิต ก็มีอย่างละ ๔ คือ

อรูปราวจรกุศลจิต

อรูปราวจรกุศลจิต เป็นจิตที่บำเพ็ญจนถึงอรูปฌาน เป็นจิตที่ตกแต่งบุญกุศลไว้เพื่อรับสมบัติที่มีอย่างละ ๔ คือ ๑. อากาสาณัญญาตนกุศลจิต ๒. วิญญาณัญญาตนกุศลจิต ๓. อาภิญญาญาณตนกุศลจิต ๔. เนวสัญญานาสัญญาตนกุศลจิต

อรูปราวจรวิบากจิต วิบากจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือจิตที่เป็นผลของอรูปราวจรกุศล (เหมือนกับอรูปราวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น วิบากจิตต์) อรูปราวจรวิบากจิต มี ๔ ดวง คือ ๑. อากาสาณัญญาตนวิบากจิต ๒. วิญญาณัญญาตนวิบากจิต ๓. อาภิญญาญาณตนวิบากจิต ๔. เนวสัญญานาสัญญาตนวิบากจิต

อรูปราวจรวิบากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของอรูปราวจรกุศลจิต เป็นจิตที่เสวยสมบัติซึ่งอรูปราวจรกุศลจิตได้ตกแต่งมาให้ เป็นจิตของอรูปพรหมในพรหมโลก มีจำนวน ๔ ดวง อันเป็นจำนวนที่เท่ากับอรูปราวจรกุศลจิต

อรูปราวจรกิริยาจิต กิริยาจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือจิตของพระอรหันต์ ผู้กระทำอรูปราวจรกุศล (เหมือนกับอรูปราวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น กิริยาจิตต์)

อรูปราวจรกิริยาจิต เป็นจิตโดยเฉพาะของพระอรหันต์ที่เข้าอรูปฌานมีสำนวนเก่าอธิบายว่า อรูปราวจรกุศล กับอรูปราวจรกิริยานั้นเหมือนกัน ต่างแต่ที่เกิดอรูปราวจรกุศลเกิดในสันดานปุถุชน และเสกขบุคคล ส่วน อรูปราวจรกิริยาเกิดในสันดาน อเสกขบุคคล (คือ พระอรหันต์)

อรูปราวจรกิริยาจิต มีจำนวน ๔ ดวง คือ ๑. อากาสาณัญญาตนกิริยาจิต ๒. วิญญาณัญญาตนกิริยาจิต ๓. อาภิญญาญาณตนกิริยาจิต ๔. เนวสัญญานาสัญญาตนกิริยาจิต

รูปาวจรจิตนั้นอารมณ์อาจจะเหมือนกัน แต่แตกต่างกันที่องค์ฌาน กล่าวคือองค์ฌานไม่เท่ากัน ส่วน อรูปาวจรจิตนั้น องค์ฌานเท่ากัน และเหมือนกัน แต่แตกต่างกันที่อารมณ์ไม่เหมือนกัน

รูปาวจรจิต และ อรูปาวจรจิต เรียกว่า มหัคคตจิต

มหัคคต (มหา+คต) แยกศัพท์เป็น มหา (ใหญ่) + คต (ไป, ถึง) + จิตต (จิต) จิตที่ถึงความ เป็นใหญ่ หมายถึง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง และอรูปาวจรจิต ๑๒ ดวงรวมเป็นมหัคคตจิต ๒๗ ดวง ที่ได้ชื่อว่า เป็นจิตที่ถึงความ เป็นใหญ่ เพราะสามารถข่มกิเลสได้ตลอดเวลาที่มหัคคตจิตเกิดขึ้นเป็นกระแส ฌาน สามารถเข้าสมาบัติเพื่อระงับความทุกข์กาย และถ้าฌานไม่เสื่อมีผลเป็นครุกรรมนำเกิดในรูป พรหมภูมิและอรูปพรหมภูมิ

สมมติที่ท่านวิเคราะห์ไว้ว่า “จิตที่ชื่อว่า มหัคคต เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ถึงความเป็นใหญ่ ด้วยอำนาจกิจทั้งหลายมีความสามารถข่มกิเลสเป็นต้น (วิกขัมภนปหาน) อีกอย่างหนึ่ง จิตชื่อว่ามหัคคต เพราะอรรถว่า ถึง คือ ปฏิบัติด้วยฉันทะจิตตะวิริยะ และปัญญาที่หนัก ๆ ความจริง ท่านเรียกจิต ในรูปาวจร และอรูปาวจร ว่า เป็นมหัคคตจิต อธิบายว่า ด้วยอำนาจความคล่องแคล่วของจิต ด้วยการ ทำให้มาก เจริญให้มาก”^{๙๖}

สมาธิที่ถึงความ เป็นมหัคคต ชื่อว่าอัปปนาภาวนาเพราะเป็นประธานแห่งวิตก คือ อัปปนา^{๙๗}

ฌานธรรมที่เป็นมหัคคตและอนุตตระ แม้ทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่า อัปปนา ตามอำนาจที่มีวิตก นั้นเป็นประธาน^{๙๘} ๆ

จิตทั้งหลาย ที่ชื่อว่ามหัคคต ด้วยอรรถวิเคราะห์ว่า ถึงความเป็นใหญ่ เพราะเป็นจิตปลอด จากนิรวรณเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง อันผู้ได้ฌานซึ่งเป็นผู้ใหญ่ ถึงแล้ว คือบรรลุแล้ว^{๙๙} ๆ

มหัคคตจิต คือธรรมชาติของจิตที่ถึงความ เป็นใหญ่ ซึ่งเมื่อพูดถึงมหัคคตแล้ว จะมุ่ง หมายถึง จิตและเจตสิกที่เป็นนามธรรม ซึ่งจิตเจตสิกที่เป็นมหัคคตถึงความ เป็นใหญ่คือฌานจิต ที่เป็นขั้นรูปฌาน และอรูปฌานแล้วเท่านั้น ถึงความเป็นใหญ่ด้วยเพราะเป็นใหญ่ที่สามารถระงับกิเลสที่ เกิดขึ้นในขณะนั้นได้

ที่ว่าจิตถึงความ เป็นใหญ่นั้น มีอรรถอธิบายว่า ในคัมภีร์อัฐสาลินีอรรถกถา พระพุทธโฆสะ อธิบายเพิ่มเติมเรื่องคุณสมบัติของมหัคคตจิต ไว้ว่าธรรมชาติที่ถึงความ เป็นใหญ่นั้น เรียกว่า **มหัคคต** (๑) เพราะข่มกิเลสไว้ได้นาน ชนิดที่เรียกว่าวิกขัมภนปหาน (๒) เพราะมีผลอันไพบุลย์ คือ มี

^{๙๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๑๑.

^{๙๗} วิกภาวินี. (บาลี) หน้า ๒๕๘.

^{๙๘} วิกภาวินี. (บาลี) หน้า ๒๕๘.

^{๙๙} วิกภาวินี. (บาลี) หน้า ๑๐๑.

พรหมวิหารธรรม ได้สวดยสมบัติในพรหมโลก (๓) เพราะเกิดขึ้นสืบต่อกันได้เป็นเวลานาน เป็นรูปพรหม อรูปพรหมที่อายุยืนยาวกว่าสัตว์อื่นทั้งหลาย

จิตที่ประกอบด้วยมหัคคตธรรมนี้เรียกว่า มหัคคตจิต มี ๒๗ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ และอรูปาวจรจิต ๑๒ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่า มหัคคตะนั้น เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ต้องปฏิบัติด้วยฉันทะอย่างหนัก ด้วยวิริยะ ด้วยจิต และด้วยปัญญาอย่างมาก^{๑๐๐}

กล่าวโดยสรุป เมื่อทำการจำแนกมหัคคตจิต โดยชาติเภทเป็นต้น แล้วจะพบว่า

๑. ชาติเภท มหัคคตกุศลจิต ๙ ดวง เป็นชาติกุศลมหัคคตวิบากจิต ๙ ดวง เป็นชาติวิบากมหัคคตกิริยาจิต ๙ ดวง เป็นชาติกิริยา

๒. ภูมิเภท มหัคคตจิต ๒๗ ดวงนั้น รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง เป็นรูปาวจรภูมิ คือเป็นจิตขั้นรูปาวจร อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง เป็นอรูปาวจรภูมิ คือเป็นจิตขั้นอรูปาวจร

๓. เวทนาเภท มหัคคตจิต ๒๗ ดวง มีเวทนา ๒ อย่าง คือ รูปาวจรปฐมฌาน ๓ ดวง รูปาวจรทุติยฌาน ๓ ดวง รูปาวจรตติยฌาน ๓ ดวง รูปาวจรตถุตถฌาน ๓ ดวง รวมรูปาวจรจิต ๑๒ ดวงนี้เป็นโสมนัสสเวทนารูปาวจรปฐมฌาน ๓ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง รวมจิต ๑๕ ดวงนี้เป็นอุเบกขาเวทนา

๔. เหตุเภท มหัคคตจิตทั้ง ๒๗ ดวง เป็นสเหตุจิต เป็นจิตที่มีสัมปยุตต์เหตุ มีเหตุประกอบทั้ง ๓ เหตุ คือ อโลภเหตุ โทสเหตุ อโมหเหตุ

๕. สังขารเภท มหัคคตจิต ๒๗ ดวง เป็นสังขาริก เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยสิ่งชักจูง กล่าวคือต้องเจริญสมถภาวนา ด้วยมหากุศลญาณสัมปยุตต์จิต ฌานจิตจึงจะเกิด จึงถือว่ามหากุศลญาณสัมปยุตต์จิตนั้นแหละ เป็นสิ่งชักจูงให้เกิดกุศลฌานจิตกุศลฌานจิต ซึ่งเกิดขึ้นในมรรณาสันนวิถี คือวิถีจิตที่จะตาย เป็นสิ่งชักจูงให้เกิดวิบากฌานจิต มหาภิริยาญาณสัมปยุตต์ เป็นสิ่งที่ชักจูงให้ภิริยาฌานจิตเกิด ทำนองเดียวกับมหากุศลญาณสัมปยุตต์ชักจูงให้เกิด กุศลฌานจิต

๖. สัมปยุตต์เภท มหัคคตจิตทั้ง ๒๗ ดวง เป็นญาณสัมปยุตต์ เป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญา

๗. โสภณเภท มหัคคตจิตทั้ง ๒๗ ดวง เป็นโสภณจิต

๘. โลกเภท มหัคคตจิตทั้ง ๒๗ ดวง ก็ยังเป็นโลกียจิต หาใช่โลกุตตรจิตไม่

๙. ฌานเภท มหัคคตจิตทั้ง ๒๗ ดวง เป็นฌานจิต เป็นจิตที่เป็นฌานที่ได้ฌานที่ถึงฌาน

๔.๘ วิเคราะห์โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

โลกุตตรจิต มาจากศัพท์ว่า โลก + อุตฺตร + จิต ๗ โลก หมายถึง โลกทั้ง ๓ คือ กามโลก (กามภูมิ) รูปโลก (รูปภูมิ) และ อรูปโลก (อรูปภูมิ)

^{๑๐๐} อภ.สง.อ. (บาลี) หน้า ๑๓๔.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า โลก หมายถึง การแตกดับ เช่น โลก. (ลูช วินาเส+ณ) สัตว์, สัตว์ โลก. “ลัชชตีติ โลโก. สัตว์ผู้จะพินาศ ชื่อว่า โลกะ (ลบ ณ, วุทธิ อุ เป็น โอ, อาเทศ ช เป็น ก).”^{๑๐๑} “กมมุนา วตตตี โลโก กมมุนา วตตตี ปชา.”^{๑๐๒} สัตว์โลก ย่อมเป็นไปตามกรรม หมู่สัตว์ ย่อมเป็นไปตามกรรม ๑

คำว่า “โลก” หมายถึง โลกคือความยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานชั้นธทั้งห้า ดังบาลีว่า “ปญจโลกา ปญจอุปาทานกขนธา”^{๑๐๓}

จิตโลกุตรกุศล นั้นคือนิพพาน การที่จะได้อารมณนิพพานต้องมีใจ และหมดใจจากเรื่องทางโลกีย์ และโลกีย์ธรรม

นิพพาน จัดเป็นธรรมที่พ้นโลก เป็นธรรมที่เหนือโลกทั้ง ๓

โลกุตรจิต เป็นจิตที่พ้นจากโลก หมายความว่า เป็นจิตที่มีอารมณ์เหนือสภาวะธรรมที่มีอยู่ในโลก หรือ เป็นจิตที่มีความสามารถรับอารมณ์พิเศษที่เหนือโลก คือ นิพพานอารมณ์ จิตเหล่านี้มีจำนวน ๘ ดวง และสามารถรับนิพพานอารมณ์ โดยแน่นอนอย่างเดียว จึงเรียกจิต ๘ ดวงนี้ว่า โลกุตรจิต

โลกุตรจิต เป็นจิตที่มีอารมณ์พ้นจากการเกิดดับนั้น ไม่ได้หมายความว่าจิตจะไม่เกิด - ดับ เพียงแต่จิตนั้นไปรับอารมณ์พิเศษอันพ้นจากการเกิดดับ อารมณ์นี้ก็คือ “นิพพาน” ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ไม่มีการเกิดดับ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความพินาศ เป็นธรรมที่พ้นจากการถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัยธรรม คือ กรรม จิต อุตุ และ อาหาร นิพพาน เป็นอสังขตธรรม

โลกุตรจิต โดยย่อมี ๘ คือ (๑) โลกุตตรจิต ว่าด้วยประเภทแห่ง มรรค มี ๔ (๒) โลกุตตรวิบากจิต ซึ่งเป็นผลของโลกุตตรกุศลจิต มี ๔

จำแนกโลกุตตรจิต ๘ โดยประเภทแห่งชาติ มี ๒ ชาติ (๑) ชาติกุศล คือโลกุตตรกุศลจิต หรือ มัคคจิต มี ๔ ดวงเรียกตามชื่อของญาณที่เกิดขึ้นขณะจิตนั้นๆ เพราะเป็นจิตประเภทที่ประกอบด้วยอริยมรรค (๒) ชาติวิบาก คือ โลกุตตรวิบากจิต หรือ ผลจิตเพราะเป็นผลของโลกุตตรกุศลจิต จึงมีจำนวน ๔ ดวงเหมือนกัน

สรุปง่ายๆ ว่า โลกุตตรจิต ๘ ดวง มรรค คือกุศล ส่วน ผล คือวิบาก ซึ่งหมายถึง มัคคจิต เป็นชาติกุศล และผลจิต เป็นชาติวิบาก

จากที่กล่าวมาสามารถสรุปโลกุตตรจิต ได้ว่า**โลกุตรจิต** มีแต่ โลกุตตรกุศลจิตและ โลกุตตรวิบากจิตเท่านั้น ไม่มีโลกุตตรกริยาจิต เพราะถ้ามี โลกุตตรกริยา ก็ย่อมหมายถึง โลกุตตรกุศลที่

^{๑๐๑} พระมหาสมปอง มุทิโต (แปล และเรียบเรียง), **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๙.

^{๑๐๒} ชุ.สุตตนิ. (บาลี) ๒๕/๓๘๒/๔๕๗.

^{๑๐๓} วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๒๔.

เกิดขึ้นในสันดานของพระอรหันต์ ทำนองเดียวกับมหากุศล หรือ มหัคคตกุศล ถ้าเกิดขึ้นในสันดานของพระอรหันต์ ก็ชื่อว่า มหากริยา หรือ มหัคคตกริยา และทั้งมหากริยา และ มหัคคตกริยานั้น ย่อมสามารถเกิดขึ้นได้บ่อยๆ ในสันดานของพระอรหันต์

แต่ส่วนมัคคจิตนั้น เกิดได้เพียงมรรคละครั้งเดียว คือ โสตาปัตติมรรค สกาคามิมรรค อนาคามิมรรค ตลอดจน อรหัตมรรค จะเกิดได้มรรคละครั้งเดียวเท่านั้น เพราะ มรรคจิตเกิดขึ้นได้แต่ละครั้งเพื่อกิจในการประหาณอนุสัยกิเลสให้เป็นสมุจเฉทปหาน เมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว ไม่มีกิเลสเหลืออยู่แม้แต่น้อย จึงไม่ต้องมีมัคคจิต เพื่อประหาณกิเลสอีก ฉะนั้น โลกุตกริยา จึงไม่มี

โลกุตระธรรม หมายถึง มัคคจิต ๔ ผลจิต ๔ และ นิพพาน ๑ รวมสภาวะที่เป็นโลกุตระธรรม มี ๙ ประเภท

โลกุตตรจิต ๘ แม้เป็นโลกุตระธรรมแต่ยังเป็นสังขตธรรมอยู่ นิพพานเท่านั้นที่เป็นทั้งโลกุตระธรรม และอสังขตธรรม ด้วย

จำนวนของโลกุตตรจิต

โลกุตตรกุศลจิต กุศลจิตที่เป็นโลกุตตระ คือ กุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นอยู่เหนือโลกมี ๔ หรือ ๒๐ ดวง

๑. โสตาปัตติมคคจิตต์ จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติมคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงกระแสอันไหลไปสู่निพพานธาตุ

๒. สกาทาคามิมคคจิตต์ จิตที่ประกอบด้วยสกาทาคามิมคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความ เป็นพระสกาทาคามี

๓. อนาคามิมคคจิตต์ จิตที่ประกอบด้วยอนาคามิมคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความ เป็นพระอนาคามี

๔. อรหตมคคจิตต์ จิตที่ประกอบด้วยอรหัตมคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความ เป็นพระอรหันต์

อย่างพิสดาร ให้แจ่มมัคคจิต ๔ นี้ ด้วยฉาน ๕ ตามลำดับ ก็จะได้จำนวน ๒๐ ตามตัวอย่าง ดังนี้

วิตกวิจารณ์ปีติสุขเขกคตาสหิต์ ปฐมชฌานโสตาปัตติมคคจิตต์ ฯลฯ

โลกุตตรวิบากจิต วิบากจิตที่เป็นโลกุตตระ คือจิตที่เป็นผลของโลกุตตรกุศล มี ๔ หรือ ๒๐ ดวง

๑. โสตาปัตติผลจิตต์ จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติผลญาณ

๒. สกาทาคามีผลจิตต์ จิตที่ประกอบด้วยสกาทาคามีผลญาณ

๓. อนาคามิผลจิตต์ จิตที่ประกอบด้วยอนาคามิผลญาณ

๔. อรหัตตผลจิตต์ จิตที่ประกอบด้วยอรหัตตผลญาณ

อย่างพิสดาร ให้แจกผลจิต ๔ นี้ ด้วยฌาน ๕ ตามลำดับ ก็จะได้จำนวน ๒๐ ตามตัวอย่าง
ดังนี้

วิตกวิจารณ์ปีติสุขเขกคตาสหิต ปฐมชฌานโสตาปัตติผลจิตต์^{๑๐๔} ฯลฯ

โลกุตตรจิตนั้นมี ๒ ชนิด คือ

๑. ชาตีกุศล เรียกว่า โลกุตตรกุศลจิต ซึ่งเป็นประเภทอริยมัคค จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า
มัคคจิต มีจำนวน ๔ ดวง

๒. ชาตวิบาก เรียกว่า โลกุตตรวิบากจิต อันเป็นผลของโลกุตตรกุศลจิตจึงมีชื่อเรียกอีกชื่อ
หนึ่งว่า ผลจิต มีจำนวน ๔ ดวงเหมือนกัน จึงรวมเป็น โลกุตตรจิต ๘ ดวง

โลกุตตรจิตนี้มีแต่โลกุตตรกุศล และโลกุตตรวิบาก ไม่มีโลกุตตรกิริยาด้วยเลย ที่โลกุตตรจิต
ไม่มี โลกุตตรกิริยานั้น เพราะโลกุตตรกิริยา ถ้ามีก็คือมีโลกุตตรกุศลอันเกิดในสันดานพระอรหันต์
ทำนองเดียวกับมหาภิรชา และมหัคคตภิรชา ก็คือมหากุศลและมหัคคตกุศล อันเกิดในสันดานพระ
อรหันต์นั่นเอง

มหากุศล หรือมหัคคตกุศลนั้น สามารถเกิดได้บ่อยๆ เกิดได้เรื่อยๆ ดังนั้น จึงเกิดในสันดาน
พระอรหันต์ได้เสมอ เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นมหาภิรชา หรือมหัคคตภิรชาไป ไม่เหมือนกับมัคคจิตซึ่ง เกิดได้
เพียงมัคคละครั้งเดียว คือโสตาปัตติมัคคก็เกิด ได้ครั้งเดียว สกาทาคามีมัค อนาคามีมัค ตลอดจน
อรหัตตมัค ก็เกิดได้มัคละครั้งเดียวเท่านั้น เพราะมัคคจิตนั้นเกิดขึ้น เพื่อประหารกิเลสและประหาร
เป็นสมุจเฉทเสียด้วย

เมื่อได้เป็นพระอรหันต์ซึ่งได้ประหารกิเลสจนหมดจดสิ้นเชิง ไม่มีกิเลส เหลือเลยแม้แต่น้อย
แล้ว ก็ไม่ต้องมีมัคคจิตเกิดขึ้นมาประหารอะไรอีก ดังนั้น จึงไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต

โลกุตตรวิบากจิต หรืออีกนัยหนึ่งเรียกว่า ผลจิต เป็นจิตที่เป็นผลแห่งโลกุตตรกุศลจิต เป็น
จิตที่พ้นแล้วจากโลก เป็นจิตที่ได้ประหารแล้วซึ่งกิเลสเป็นสมุจเฉทพหวน เมื่อมัคคจิตเกิดขึ้นและดับ
แล้ว ผลจิตก็จะเกิดติดต่อกันในทันทีทันใดนั่นเอง โดยไม่มีระหว่างคั่นคือไม่มีจิตใดมาคั่นเลย ดังนั้น
จึงเรียกมัคคจิต ว่า **อกาลโก**^{๑๐๕} หมายถึง คุณของพระธรรมให้ผลติดต่อกันไป ขณะใดบรรลุประอรีย

^{๑๐๔} สงคห. (บาลี) หน้า ๑-๖.

^{๑๐๕} อธิบายโดยความหมายของอภิธรรม การบรรลุซึ่งอริยมรรค เป็นพระอรียเจ้านั้นเรียกว่า เป็นเหตุ ผล
คือ การละสังโยชน์ ได้เดี๋ยวนั้น ทันทีไม่ต้องรอกาลเวลา คำว่า “อกาลโก” แปลว่าธรรมที่ให้ผลได้ ไม่จำกัดกาล
หลายคนคิดว่าเมื่อประพตีสติใดเป็นเหตุ ก็จะได้ผลเสมอ ไม่ว่าปัจจุบัน หรือในอดีต เรียกว่ายังทันสมัยอยู่เสมอที่แท้
ที่จริงแล้วคำว่า อกาลโก นี้ไม่ได้หมายถึงเช่นนั้น คำว่า “อกาลโก” เป็นคำกล่าวถึงธรรมที่เรียกว่า อกาลิกธรรม
หมายถึง ธรรมที่ให้ผลไม่ประกอบด้วยกาล ธรรมที่เป็นเช่นนั้นคืออะไร ธรรมที่เป็นเช่นนั้นได้มีเพียงโลกุตตรธรรม
เท่านั้น อันได้แก่การได้บรรลุเป็นพระอรียเจ้า ตั้งแต่โสตาปัตติมรรค เป็นต้นไป อกาลโก ตามอภิธรรมนัยคือการบรรลุ

คุณ คือบรรลุมรรค ก็ให้ผลทันทีขณะบรรลุ เพราะเป็นเหตุให้ผลจิตเกิดขึ้นในปัจจุบันทันที ไม่ต้องรอการรอเวลาเลย

โสดาปัตติมัคคจิต คู่กับโสดาปัตติผลจิต

โสดาปัตติมัคคจิต มาจากคำว่า โสต (กระแสด คือ ไหล) + อาปัตติ (ถึงครั้งแรก) + มัคค (ทาง) + จิต รวมแปล ความว่าจิตที่ถึงครั้งแรกซึ่งทางอันเป็นกระแสแห่งพระนิพพาน หมายความว่า ตกกระแสที่ไหลไปสู่พระนิพพานเหมือนดังกระแส น้ำไหลสู่มหาสมุทร

วจนตล คือเนื้อความของคำ หมายถึงคำจำกัดความ หรือความหมายของคำนั้น วจนตลของโสดาปัตติมัคคจิต มีว่า

๑. อริยมัคคโสดสส อาทิโต ปชชนํ เอตสสชาติ โสตาปัตติ ฯ การถึงกระแสอริยมัคคอันไหลไปสู่พระนิพพานครั้งแรก ของบุคคลนั้นมีอยู่ ดังนั้นชื่อว่า โสตาปัตติ

๒. ตสส มคโค โสตาปัตติมคโค ฯ มัคคแห่งบุคคลผู้ถึงกระแสอริยมัคค อันไหลไปสู่พระนิพพานครั้งแรก ชื่อ โสตาปัตติมัคค

๓. เตน สมပ္ยุตฺตํ จิตฺตํ โสตาปัตติมคคจิตฺตํ ฯ จิตที่สัมปยุตต์ด้วยโสดาปัตติมัคคนั้น ชื่อว่า โสตาปัตติมัคคจิต

โสดาปัตติมัคคจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใด บุคคลนั้นได้ชื่อว่าโสดาปัตติมัคคบุคคล

โสดาปัตติผลจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใด บุคคลนั้นได้ชื่อว่าโสดาปัตติผลจิต

โสดาปัตติผลบุคคลนี้แหละเรียกว่า พระโสดาบัน ได้ชื่อว่า เสกขบุคคลเป็นบุคคลที่จะต้องศึกษากันอีกต่อไป หมายความว่า จะต้องปฏิบัติต่อไปจนกว่าจะเป็นพระอรหันต์ จึงจะไม่ต้องศึกษาต่อไปอีกแล้วจึงได้ ชื่อว่า อเสกขบุคคล

โสดาปัตติมัคคจิต เป็นจิตที่พ้นจากกามโลกเฉพาะส่วนที่เป็นอบายภูมि คือ นรก เปรต อสุรกาย และดิรัจฉาน

โสดาปัตติผลจิต เป็นจิตที่พ้นแล้ว จากอบายภูมิโดยเด็ดขาด หมายความว่า พระโสดาบัน เมื่อจุติแล้ว จะไม่ปฏิสนธิในอบายภูมิจากอีกเลย เพราะประหารจิตชั่วจิตบาปที่เป็นเหตุให้ต้องเกิดในอบายได้แล้ว

ซึ่งอริยมรรค เป็นพระอริยเจ้านั้นเรียกว่าเป็นเหตุ ผลคือการละสังโยชน ได้เดี๋ยวนั้น ทันทีไม่ต้องรอการรอเวลา ไม่เหมือนธรรมอื่นที่เป็นโลกียธรรมที่ต้องรอการรอเวลาให้ผลถ้าอธิบายถึงวิถีจิตตามนัยของพระอภิธรรมแล้ว การที่จิตได้บรรลุดังอริยมรรค เรียกว่า “มรรคจิต” เรียกจิตดวงนี้ว่ากุศลชาติ เมื่อเกิดกุศลชาติขึ้น ก็เกิดจิตอีกดวงหนึ่งซึ่งเป็นวิบากชาติทันทีไม่มีระหว่างกัน เรียกว่า “ผลจิต” ต่อเนื่องกัน แบบนี้เรียกว่า อกาลิธรรม โดยแสดงเป็นวิถีจิต ดังนี้ ภาวังคจลนะ > ภาวังคูปัจเฉทะ > มโนทวาราวุชณะ > ปริกกรรม > อุปจาระ > อนุโลม > โคตรภู > มรรคจิต > ผลจิต > ผลจิต > ภาวังค...จากวิถีจิตจะพบว่า มรรคจิต เป็นจิตกุศลเกิดแล้ว ผลจิตที่เป็นวิบาก เกิดทันทีให้ผล ละสังโยชนทันที ละกิเลสทันที ถ้าเป็นพระอรหันต์ ก็เข้านิพพานได้ทันทีเหมือนกัน ไม่มีระหว่างกัน ตรงนี้จึงเรียกว่า “อกาลิโก”

โสดาปัตติมัคคจิต เป็นจิตที่ประหารกิเลส ได้กล่าวมาแล้วว่า กิเลสเป็นตัวการที่มาประกอบ และก่อให้เกิดอกุศลจิต ดังนั้นในที่นี้จะได้อีกถึงอกุศลจิตที่ถูกประหารนั้นเลยทีเดียว คือ โสดาปัตติมัคคจิตกำลังประหารจิตโลกที่เป็นทวิภูมิตสัมปยุตต์ ๔ ดวง และ โมหมูลจิตที่เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุตต์ ๑ ดวง รวมกำลังประหาร

อกุศลจิต ๕ ดวง อันโสดาปัตติมรรคจิตประหารได้เด็ดขาดแล้ว เป็นสมุจเฉทปหาน ได้แก่ ทวิภูมิตสัมปยุตต์จิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตต์จิต ๑ รวมเป็น อกุศลจิต ๕ ดวง^{๑๐๖}

กล่าวโดยอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ โสดาปัตติมัคคจิต เป็นจิตที่กำลังประหาร อกุศลกรรมบถ ๕ ประการ คือ ปาณาติบาต ๑, อทินนาทาน ๑, กาเมสุมิฉฉาจาร ๑, มุสาวาท ๑ และ มิจฉาทิฏฐิ ๑

โสดาปัตติผลจิตเป็นจิตที่ประหารแล้วซึ่งอกุศลกรรมบถ ๕ ประการนั้นได้โดยเด็ดขาดเป็น สมุจเฉทปหาน

พระพุทธองค์ทรงเทศนาไว้โดยตรง ว่า พระโสดาบันนั้นจำแนกได้เป็น ๓ จำพวก คือ

๑. เอกพีซี โสดาบัน เป็นพระโสดาบันที่มีพีชกำเนิดอีกเพียงหนึ่ง หมายความว่าพระโสดาบันผู้นั้น จะต้องปฏิสนธิเป็นมนุษย์ หรือเทวดาอีกชาติเดียว ก็บรรลุอรหัตตผล^{๑๐๗}

๒. โกลังโกละ โสดาบัน คือพระโสดาบันผู้ต้องปฏิสนธิเป็นมนุษย์หรือเทวดาอีก ในระหว่าง ๒ ถึง ๖ ชาติ จึงจะบรรลุอรหัตตผล^{๑๐๘}

๓. สัตตักขัตตปุรมะ โสดาบัน คือพระโสดาบันผู้ต้องปฏิสนธิอีกถึง ๗ ชาติ จึงจะบรรลุอรหัตตผลที่แตกต่างกันเช่นนี้ เป็นเพราะอินทรีย์แก่กล้ายิ่งน้อยกว่ากัน จึงทำให้ความมุ่งมั่น^{๑๐๙}

ก็ถ้า มีการเห็นแจ้ง (วิปัสสนา) มรรคเบื้องต้นสาม เป็นสภาพมีกำลัง ก็ชื่อว่า เอกพีซี ฯ มัคค วิปัสสนา มีกำลังก่อน ก็ชื่อว่า โกลังโกละ ฯ ถ้า มัคควิปัสสนา มีกำลังอ่อนกว่าสองอย่างดังกล่าว ก็ชื่อว่า สัตตักขัตตปุรมะ^{๑๑๐}

^{๑๐๖} โสดาปัตติมคฺเคน ทิ จตตาริ ทิฏฐิตตสมฺปยุตฺตานิ วิจิกิจฺจาสหคตฺนติ ปณฺจ จิตฺตานิ ปหฺยนิติ ฯ อ้างใน อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๔๕๒.

^{๑๐๗} อุตฺตภาวคฺคหณฺสงฺขาตํ เอกํเยว ขนฺธพีชํ เอตฺตสฺส อตฺถิติ เอกพีซี ฯ ‘มานุสฺสํ ภวฺนติ อิทฺมปิ เท สนามตฺตํ ฯ เทวภวํ นิพฺพตฺเตตฺตีติปี วตฺตํ วุฏฺฐติเยว ฯ อ้างใน วิสุทฺธิ.มหาฎีกา. (บาลี) ๓/๓๗๑/๖๕๔.

^{๑๐๘} ‘กฺลฺโต กฺลฺ คจฺจตฺตีติ โกลฺงฺโกลโ ๑ โสฺดาปตฺติผลสจฺฉิกริยโต ปฏฺฐาย ทิ นิจฺกุลฺลฺ อฺปฺปตฺติ นาม นตฺถิ ฯ มหาโภคฺกุลฺลฺเยว นิพฺพตฺเตตฺตีติ อตฺโถ ๑ ‘เทว วา ติณิ วา กฺลฺานินฺติ เทวมนุสฺสวเสฺน เทว วา ตโย วา ภเว ๑ อิติ อยมฺปิ มิสสภกฺวเนว กถิโต ๑ เทสนามตฺตเมว เจตํ เทว วา ติณิ วาติ ๑ ยาว ฌฏฺฐกฺวา สฺสรณโตปิ โกลฺงฺโกลโ โทติ ๑ อ้างใน วิสุทฺธิ.มหาฎีกา. (บาลี) ๓/๓๗๑/๖๕๔.

^{๑๐๙} ชุ.ชฺ. (ไทย) ๒๕/๖/๑๐. [เชิงอรรถ], ชุ.ชฺ.อ. (บาลี) ๖/๑๖๐.

ในการบรรลอรหัตตมคคอรหัตตผลนั้น เน้นนานกว่ากันไปด้วย แต่อย่างไรก็ดี พระโสดาบันก็ไม่ต้องปฏิสนธิในชาติที่ ๘ เพราะ แม้จะเป็นผู้เพิลิตเพลินมีความประมาทอยู่บ้าง ก็ต้องบรรลอรหัตตผลในชาติที่ ๗ แน่นอน

อรรถแห่งสกทาคามีมคคจิต คู่กับ สกทาคามีผลจิต

สกทาคามีมคคจิต มาจากคำว่า สก (ครั้งเดียว) + อาคามิ (กลับมา) + มคค (ทาง) + จิต รวมแปลความว่า จิตที่ถึงซึ่งทางที่จะกลับมาอีกครั้งเดียวมีความหมายว่า เป็นผู้ที่จะกลับมาปฏิสนธิในกามภูมิอีกครั้งเดียวเท่านั้น

วจนัตถะ ของสกทาคามีมคคจิต มีว่า

๑. ปฏิสนธิวเสน สกิ อาคจจตีติ สกทาคามี ฯ “สกิเทวติ เอกวารเยว^{๑๑๑}” ฯ สกิ เอกวารปฏิสนธิวเสน อิม มนุสสโลกิ อาคจจตีติ สกทาคามี.^{๑๑๒} พระอริยบุคคลที่กลับมาสู่มนุษยโลกนี้ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิครั้งเดียวชื่อว่า สกทาคามี

๒. ตสส มคโค สกทาคามีมคโค.^{๑๑๓} มคคฺของพระสกทาคามีนั้น ชื่อว่า สกทาคามีมคค

๓. เตน สมပ္พุตฺตํ จิตฺตํ สกทาคามีมคคจิตฺตํ.^{๑๑๔} จิตที่สัมပ္พุตต์ด้วยสกทาคามีมคคคั้นนั้นชื่อว่า สกทาคามีมคคจิต

สกทาคามีมคคจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใด บุคคลนั้นได้ชื่อว่า สกทาคามีมคคบุคคล

สกทาคามีผลจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใด บุคคลนั้นได้ชื่อว่า สกทาคามีผลบุคคล

สกทาคามีผลบุคคลนี้แหละที่เรียกว่า พระสกทาคามี บางทีเรียกว่า พระสกิทาคามี เป็นเสกขบุคคลเหมือนกัน เพราะยังต้องศึกษา คือปฏิบัติให้บรรลเป็นพระอรหันต์ต่อไป

เมื่อกล่าวโดยการพ้นโลกแล้ว สกทาคามีมคคจิตไม่ได้พ้นโลกเพิ่มขึ้นอีกเพียงแต่พ้นกามโลกอันเป็นส่วนอบายภูมิโดย อำนาจแห่งโสดาปัตติมคคจิตเท่านั้น

เมื่อกล่าวโดยการประหารกิเลสแล้ว สกทาคามีมคคจิตก็หาได้ประหารกิเลส เป็นสมุจเฉทเพิ่มขึ้นอีกแต่อย่างใดไม่ เป็นแต่เพียงทำให้กิเลสที่เหลือจากโสดาบันปัตติมคคจิตได้ประหารมาแล้วนั้น ให้เบาบางลง อันเรียกว่า ตนุกรปหาน เท่านั้น

^{๑๑๑} สจ หิ อฺปริ ตินณฺณํ มคคานํ ปญญาภาวนานิทฺเทส วณฺณนา วิปสฺสนา พลวตี โหติ เอกพีซี นาม โหติ ฯ ตโต มนฺทาย โกลงฺโกโล ตโต มนฺทตราย สตตคฺขตฺตฺปรโม ฯ อ้างใน วิสุทฺธิ.มหาฎีกา. (บาลี) ๓/๓๗๑/๖๕๔-๖๕๕.

^{๑๑๑} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา. (บาลี) ๓/๓๗๑/๖๕๕.

^{๑๑๒} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๙๒.

^{๑๑๓} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๙๒.

^{๑๑๔} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๙๒.

แม้กล่าวโดยการประหารอกุลกรรมบล สกทาคามีมีคจิตก็ไม่ได้ประหารเพิ่มขึ้นเป็นแต่เพียงทำให้เบาบางลงเช่นกัน

ในอภิธัมมัตถวิภาวินี พระสมังคจารย์^{๑๑๕} อธิบายไว้ว่า

๑. อธิ ปตฺวา อธิ ปรีนินฺพายิ. บุคคลบรรลุลุความเป็นพระสกทาคามี ในมนุษยโลกนี้ แล้วปรีนินฺพานในมนุษยโลกนี้ (ด้วยอนุปาติเสสนินฺพานธาตุ)

๒. ตตฺถ ปตฺวา ตตฺถ ปรีนินฺพายิ. บรรลุในเทวโลกนั้นแล้วก็ปรีนินฺพานในเทวโลกนั้น

๓. อธิ ปตฺวา ตตฺถ ปรีนินฺพายิ ผู้บรรลุลุสกทาคามีในมนุษยโลกนี้แล้วก็ไปปรีนินฺพานในเทวโลกนั้น

๔. ตตฺถ ปตฺวา อธิ ปรีนินฺพายิ ผู้บรรลุลุสกทาคามีในเทวโลกนั้นแล้วมาปรีนินฺพานในมนุษยโลกนี้

๕. อธิ ปตฺวา ตตฺถ นินฺพตฺเตตฺวา อธิ ปรีนินฺพายิ. บรรลุในมนุษยโลกนี้แล้วเกิดในเทวโลกนั้นปรีนินฺพานในโลกนี้

พระสกทาคามีลำดับที่ ๕ ท่านประสงค์เอาในที่นี้ (ปญจมโก อธิ อธิปโปเต) ความจริง พระสกทาคามีนั้น ไปจากมนุษยโลกนี้แล้วย่อมกลับมามนุษยโลกนี้อีกครั้งเดียว^{๑๑๖}

กิลสที่พระโสดาบัน และพระสกทาคามี ประหารหรือละได้

ในวิสุทธิมรรค มหาภูิก้าอธิบายว่าพระโสดาบันบุคคล พระสกทาคามีบุคคล ชื่อว่าเป็นผู้มีศีลบริบูรณ์โดยรอบ (สีเลสุ ปรีปรีการี) เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ท่านกระทำความที่ควรกระทำในศีลทั้งหลายให้เต็มรอบคือให้สม่ำเสมอ ด้วยการประพฤดิเอื้อเพื่อต่อสิกขาบทเล็กๆ น้อยๆ ด้วยการถอยออกห่างจากอาบัติเหล่านั้นโดยเร็วพลัน เพราะเป็นเบื้องต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์ และเพราะการไม่ก้าวล่วงสิกขาบทอันเป็นศีลข้อใหญ่ทั้งหลายกล่าวคือปาราชิกและสังฆาทิเสส อันเป็นอาทิพรหมจรรย์

พระโสดาบัน และพระสกทาคามี ทั้งสองเหล่านี้ แม้เมื่อเจริญสมาธิและปัญญา ก็ชื่อว่าการกระทำความที่ควรกระทำในสมาธิและปัญญาโดยส่วนโดยประมาณ เพราะท่านยังถอนกามราคะและพยาบาทอันเป็นอันตรายต่อสมาธิไม่ได้ ยังถอนโมหะอันเป็นเครื่องปกปิดสัจจะซึ่งเป็นอันตรายต่อปัญญาไม่ได้^{๑๑๗}

^{๑๑๕} วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๙๒.

^{๑๑๖} วิภาวินี. (ไทย) หน้า ๖๐-๖๑.

^{๑๑๗} “สีเลสุ ปรีปรีการีติ มคคพรหมจริยสส อาทิภูตตตา อาทิพรหมจริยกานํ ปาราชิกสงฆาทิเสส-สงฆาทานํ มหาศีลสิกขาปทานํ อวิติกกมนโต ชุททานุชุตทานํ อาปชฺชน สหสาว เตติ วุฏฐาเนน สีเลสุ ยํ กตตพฺพํ ตํ ปรีปรี สมตตํ กโรตฺติ สีเลสุ ปรีปรีการี ๑ ตถา สกทาคามีติ สีเลสุ ปรีปรีการีติ เอตํ อุปสํหริติ ตถาสทฺเทเน ๑ เอเต ทิ เทว อริยา สมาธิปาริบนฺทิกานํ กามราคพยาปาทานํ ปญญาปาริบนฺทิกสส จ สจฺจปฏฺิจฉาทกโมหสส สพฺพโส อสมุหตตฺตา สมาธิ ปญญญจ ภาเวนฺตปิ สมาธิปญญาสุ ยํ กตตพฺพํ ตํ มตฺโตส ปมาเณน ปญฺหาพยาकरण

การละสังโยชน์ขั้นต่ำ ๓ อย่างได้เด็ดขาด คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สีลพตปรามาส จิตตกกระแสนพระนิพพาน เป็นโสดาบันบุคคล

๑. สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูป เห็นเวทนา เห็นวิญญาณ เป็นต้น เป็นต้น

๒. วิจิกิจฉา ความสงสัย, ความลังเล ไม่แน่ใจ

๓. สีลพตปรามาส ความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างงมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร

เมื่อบรรลุเป็นพระโสดาบัน ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกไม่เกิน ๗ ชาติแล้วจะบรรลุนิพพาน คือพระอรหันต์ ส่วน พระสกทาคามี ละสังโยชน์และกิเลสในระดับขั้นของพระโสดาบัน แต่จิตคลายจากราคะ โทสะ และโมหะมากขึ้น ดังบาลีว่า “เพราะพระสกทาคามีละสังโยชน์สามเหล่านั้นไม่มีส่วนเหลือ (สโยชนานํ นิรวเสสปปหานาย) และกระทำการมาราคะและพยาบาทให้เบาบาง (ตณฺหฺรพหาน) เมื่อบรรลุเป็นพระสกทาคามีจะเกิดอีกครั้งเดียว”^{๑๑๘}

ในพระสูตรตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต พระพุทธเจ้า ได้ตรัส สิกขา ๓ ประการ คือ ๑. อธิศีลสิกขา ๒. อธิจิตตสิกขา ๓. อธิปัญญาสิกขา สิกขา ๓ ประการนี้แลเป็นที่รวมของสิกขาบท ๑๕๐ นั้นทั้งหมด

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิพอประมาณ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสม (แก่มรรคผล) ไว้ แต่สิกขาบท เหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น ศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป (ติณฺณํ สโยชนานํ ปริกฺขยา) เธอจึงเป็นโสดาบัน (โสดาปนโน)^{๑๑๙} ไม่มีทางตกต่ำ (อสุสํ อวินิปาทมโม)^{๑๒๐} มีความแน่นอน (นิโยต) ที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า (สมโพธิปรายโน)^{๑๒๑}

วณฺณนาปเทสมตตเมว กโรนตติ สมาริสฺมี ปญฺญา ย จ มตตโส การิโน สีเลสุ ปริปุรีการิโน อิจฺเจว วุจฺจนติ ฯ อังใน วิสุทฺธิ.มหาฎีกา. (บาลี) ๓/๗/๓๒-๓๓.

^{๑๑๘} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา. (บาลี) ๓/๓๒๗/๕๙๕.

^{๑๑๙} โสดาบัน หมายถึง ผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะคำว่า โสตะ เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘ อังใน อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓๐, ดูประกอบใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๐๑/๓๐๐.

^{๑๒๐} ไม่มีทางตกต่ำ หมายถึง ไม่ตกไปในอภาย ๔ คือ นรก กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน แดนเปรต และพวกอสูร อังใน อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒.

^{๑๒๑} สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึง มรรค ๓ เบื้องสูง (สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค) อังใน อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒, อง.ติก.ฎีกา. (บาลี) ๒/๘๗/๒๓๕.

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิพอประมาณ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ช้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้ แต่สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้น มีศีลประจำตัว และมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะระคะ โทสะ โมหะ เบาบาง เธอจึงเป็นสภากามี มาสู่โลกนี้อีก เพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ทำได้เพียงบางส่วน ย่อมให้สำเร็จได้บางส่วน ผู้ทำได้บริบูรณ์ ย่อมให้สำเร็จได้บริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้แล เรากล่าวว่าสิกขาบททั้งหลายไม่เป็นหมันเลย^{๑๒๒}

อนาคามีมคคจิต คู่กับ อนาคามีผลจิต

อนาคามีมคคจิต มาจากคำว่า น (ไม่) + อาคามี (กลับมา) + มคค (ทาง) + จิต รวมแปลความว่า จิตถึงซึ่งทางที่ไม่กลับมาอีก มีความหมายว่า เป็นผู้ไม่กลับมาปฏิสนธิในภพโลกอีก คือจะต้องไปเกิดเป็นพรหมบุคคลในพรหมโลกแน่นอน

วจนัตถะของอนาคามีมคคจิต คัมภีร์วิสุทธิมรรค มหาฎีกา^{๑๒๓} อธิบายไว้ว่า

๑. “ปฏิสนธิวเสน อธิ อนาคมนโต อนาคามี^{๑๒๔} ฯ ปฏิสนธิวเสน กามภาวสส อนาคมนโต อนาคามี.^{๑๒๕} “ปฏิสนธิวเสน อิมิ กามธาดู น อากจจตีติ อนาคามี^{๑๒๖} ฯ แปลว่า ชื่อว่าอนาคามี เพราะไม่กลับมาเกิดอีกในโลกนี้ด้วยอำนาจปฏิสนธิจิต ฯ ชื่อว่า อนาคามี เพราะไม่กลับมาสู่ภพด้วยอำนาจปฏิสนธิ ฯ ผู้ใด ย่อมไม่มีสู่ภพธาดูนี้ เหตุฉนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า อนาคามี

๒. ตสส มคโค อนาคามีมคโค^{๑๒๗} ฯ มคคแห่งพระอริยบุคคลผู้อนาคามีนั้น ชื่อว่าอนาคามีมคค

๓. เตน สมပ္ยุตต์ จิตต์ อนาคามีมคคจิตต์^{๑๒๘} ฯ จิตที่สัมปยุตต์ด้วยอนาคามีมคค นั้น ชื่อว่าอนาคามีมคคจิต

อนาคามีมคคจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใด บุคคลนั้นได้ชื่อว่า อนาคามีมคคบุคคล

อนาคามีผลจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใด บุคคลนั้นได้ชื่อว่า อนาคามีผลบุคคล

^{๑๒๒} อัง.ติก. (ไทย) ๑๒/๘๗/๓๑๒-๓๑๔.

^{๑๒๓} วิสุทธิมหาฎีกา. (บาลี) ๓/๓๗๑/๖๕๕.

^{๑๒๔} วิสุทธิมหาฎีกา. (บาลี) ๓/๓๒๖/๕๕๕.

^{๑๒๕} วิสุทธิมหาฎีกา. (บาลี) ๓/๓๒๖/๕๕๕.

^{๑๒๖} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๙๒.

^{๑๒๗} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๙๒.

^{๑๒๘} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๙๒.

อนาคามีผลบุคคลนี้แหละเรียกว่า พระอนาคามี ยังเป็นเสกขบุคคลเหมือนกัน เพราะยังจะต้องศึกษา คือ ปฏิบัติต่อไปให้บรรลุอรหัตตผล

อนาคามีมคคจิต เป็นจิตที่กำลังพ้นจากกามโลกในส่วนที่เป็นมนุษย์โลก และเทวโลก อีก

อนาคามีผลจิต เป็นจิตที่พ้นแล้วจากกามโลกโดยเด็ดขาด หมายความว่า พระอนาคามีเมื่อจิตแล้ว จะไม่มาปฏิสนธิในกามโลก อีกเลย แต่จะไปปฏิสนธิเป็นพรหมบุคคลในพรหมโลกแน่นอน

อนาคามีมคคจิต เป็นจิตที่กำลังประหารกิเลส กล่าวโดยจิต ก็ประหารโทสมูลจิต ๒ และทวิภูตวิปปยุตตจิต ๔ ที่เกี่ยวเนื่องด้วยกามราคะ

อนาคามีผลจิต เป็นจิตที่ประหารแล้ว ซึ่งทวิภูตวิปปยุตตจิต ๔ ที่เกี่ยวเนื่องด้วยกามราคะ และโทสจิต ๒ โดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉตปหาน

กล่าวโดยอุคศลกรรมบถ ๑๐ อนาคามีมคคจิตเป็นจิตที่กำลังประหารอุคศลกรรมบถเพิ่มขึ้นอีก ๓ คือ ปิสุณาวาจา ผรุสวาท และ พยาบาท

อนาคามีผลจิต เป็นจิตที่ประหารแล้วซึ่งกิเลสเพิ่มขึ้นอีก ๓ ประการนั้นโดยเด็ดขาดขาดเป็นสมุจเฉตปหาน

พระอนาคามี มี ๕ จำพวกคือ

๑. อนตรปรินิพพายี ฯ พระอนาคามีผู้ถึงซึ่งปรินิพพานในกึ่งแรกแห่งอายุกาลในภุมินัน
๒. อุพหัจจปรินิพพายี ฯ พระอนาคามีผู้ถึงซึ่งปรินิพพานในกึ่งหลังแห่งอายุกาลในภุมินัน
๓. อสงขารปรินิพพายี ฯ พระอนาคามีผู้ไม่ต้องใช้ความเพียรแรงกล้า ก็ถึงซึ่งปรินิพพาน
๔. สสงขารปรินิพพายี ฯ พระอนาคามีผู้ต้องขะมักเขม้นพากเพียรอย่างแรงกล้า จึงจะถึงซึ่งปรินิพพาน
๕. อุทริโสตอกนิภูตคามิ ฯ พระอนาคามี ผู้มีกระแสไปถึงอกนิภูตภูมิ จึงจะถึงซึ่งปรินิพพาน^{๑๒๙}

การละกิเลสของพระอนาคามี

พระอนาคามี เป็นผู้ปกติทำให้สมาธิบริบูรณ์ เพราะท่านตัดขาดกามราคะและพยาบาทได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉตปหาน^{๑๓๐}

พระอนาคามี ละอุคศลจิต ได้ ๖ ดวง สมดังบาลี ว่า “อนาคามีมคเคน อนุสหตคามาราค-พยาปาทวเสน ตานิเอว ฉ จิตตานิ ปหีนนติ”^{๑๓๑} แปลว่า อนาคามีมรรคจิต ย่อมละอุคศลจิต

^{๑๒๙} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ.มหาฎีกา. (บาลี) ๓/๓๗๑/๖๕๕-๖๕๖.

^{๑๓๐} อนาคามี ปน กามราคะพยาบาทานํ สมุจฉินนตตา สมาธิสมิ ปรีปฐิการิ ฯ อังใน วิสุทธิ.มหาฎีกา. (บาลี) ๓/๗/๓๓.

^{๑๓๑} วิกาวินี. (บาลี) หน้า ๔๕๓.

ได้ ๖ ดวง คือ ทิณฺฐิตฺตวิปฺยุตฺตจิต ๔ ที่เกี่ยวกับกามราคะ และ ปฏฺิสมฺมปฺยุตฺตจิต ๒ หมายความว่า จิต ทั้ง ๖ ประการนี้ อนาคตามิมรรคจิต สามารถละอกุศลจิต ๖ ประการเหล่านี้ได้โดยเด็ดขาด เป็น สมุจเฉทปหาน พร้อมด้วยจิตตูปบาทที่ประกอบรวมอีก ๒๕ ประการ

อหัตตมคฺคจิต คู่กับ อหัตตผลจิต

อหัตตมคฺคจิต มาจากคำว่า อหัตต (ผู้ควรบูชาอย่างยิ่ง) + มคฺค (ทาง) + จิต รวมแปลว่า จิตถึงทางที่เป็นผู้ควรแก่การบูชาอย่างยิ่ง มีวจนัตถะของอหัตตมคฺคจิต มีว่า

๑. “อคฺคทกฺขิณฺเณยภาเวณ ปุชฺชาวิเสสํ อรหตฺตีติ อรหา”^{๑๓๒} ๑ บุคคลผู้ที่ชื่อว่าอรหันต์ เพราะ อรรถว่า ควรการบูชาพิเศษ เพราะเป็นพระทักขิณฺเณยบุคคลผู้เลิศ ๑ “อถวา กิเลสสงฺฆาตา อริโย สํสารจกฺกสฺส วา อรา กิเลสา หตา อเนนาติ อรหา ๑ ปาปกรณฺ รหาภาวโต วา อรหา อฏฺฐมโก อริยบุคคลโ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าพระอรหันต์เพราะอรรถว่า กำจัดข้าศึกคือกิเลส หรือทำลายกำแพงสังสารจักร คือกิเลส ๑ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป ได้แก่ พระอริยบุคคลที่ ๘ ๑

๒. ตสฺส ภาโว อรหตฺตํ ๑ จตฺตผลสฺสเสตํ อธิวจนํ”^{๑๓๓} ๑ ความเป็นแห่งพระอริยบุคคลผู้ควร แก่การอันวิเศษนั้น ชื่อว่า อหัตต คำว่า อหัตตนี้เป็นชื่อแห่งอหัตตผล

๓. ตสฺส อากมนฺภูโต มคฺโค อรหตฺตมคฺโค”^{๑๓๔} ๑ มคฺคเป็นที่มาแห่งอหัตตผลนั้น ชื่อว่า อหัตตมคฺค

๔. เตน สมฺปฺยุตฺตํ จิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ”^{๑๓๕} ๑ จิตที่สัมปยุตต์ด้วยอหัตตมคฺคนั้น ชื่อว่า อหัตตมคฺคจิต

อหัตตมคฺคจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใด บุคคลนั้นได้ชื่อว่าอหัตตมคฺคบุคคล

อหัตตผลจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใด บุคคลนั้นได้ชื่อว่าอหัตตผลบุคคล

อหัตตผลบุคคลนี้แหละ เรียกว่า พระอรหันต์ เป็นพระชินาสพ คือผู้ที่สิ้นอาสวะกิเลสแล้ว เป็น อเสกขบุคคล คือบุคคลที่ไม่ต้องศึกษา ไม่ต้องปฏิบัติอีกแล้ว เพราะบริสุทธิ์หมดจดจนสิ้นเชิงแล้ว

อหัตตมคฺคจิต เป็นจิตที่กำลังพ้นจากรูปโลกและอรุโลก (อนาคตามีพ้นจากกามโลกแล้ว นี้ กำลังพ้นจากรูปโลกและ อรุโลกอีก)

^{๑๓๒} วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๙๒.

^{๑๓๓} วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๙๒-๙๓.

^{๑๓๔} วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๙๓.

^{๑๓๕} วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๙๓.

อรหัตตผลจิต เป็นจิตที่พ้นแล้วจากรูปโลกและอรูปโลกโดยเด็ดขาดหมายความว่า พระอรหันต์เมื่อปรินิพพานแล้ว ไม่ต้องปฏิสนธิอีกเลย เป็นอันสิ้นภพสิ้นชาติ พ้นจากสังสารวัฏฏ์ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

อรหัตตมคคจิต เป็นจิตที่กำลังประหารกิเลส กล่าวโดยจิต ก็กำลังประหารอกุศลจิตที่เหลืออีก ๕ ดวง คือ โลกมุขจิตที่เป็นทวิภูมิจิต ๔ ที่เกี่ยวเนื่องด้วยรูปปราคะ และอรูปปราคะ และโมหมุขจิตที่เป็นอุทัจจสัมปยุตจิต ๑ พร้อมด้วยจิตตูปาทาที่ประกอบอีก ๒๑ ประการ โดยเด็ดสมุจเฉทปหาน

อรหัตตผล เป็นจิตที่ประหารแล้วซึ่งอกุศลจิตที่เหลือ ๕ ดวงที่กล่าวแล้วข้างต้นข้างบนนั้นได้ โดยเด็ดขาดเป็น สมุจเฉทปหาน เป็นอันว่าพระอรหันต์ไม่มีจิตที่เป็นอกุศลทั้ง ๑๒ ดวง เกิดในสันดานอีกเลย

กล่าวโดยอกุศลกรรมบถ ๑๐ อรหัตตมคคจิต เป็นจิตที่กำลังประหารอกุศลกรรมบถที่เหลืออีก ๒ คือ สัมผัสปลाप ๑ และ อภิชฌา ๑

อรหัตตผลจิต เป็นจิตที่ประหารแล้วซึ่งอกุศลกรรมบถที่เหลือ ๒ ประการที่กล่าวแล้วนั้นได้ โดยเด็ดขาดเป็น สมุจเฉทปหาน เป็นอันว่าพระอรหันต์ไม่มีอกุศลกรรมบถ ๑๐ เกิดในสันดานอีกเลย

พระอรหันต์บางที่เรียกว่า **พระชีนาสพ** บางที่เรียกว่า อเสกขบุคคลที่เรียกว่าพระอรหันต์ หมายความว่า เป็นบุคคล ที่ควรสักการบูชา ยิ่ง ที่เรียกว่าพระชีนาสพ หมายความว่า เป็นบุคคลที่สิ้นอาสวกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว และที่เรียกว่า พระอเสกขบุคคลนั้น หมายถึงว่า เป็นผู้ที่ไม่ต้องศึกษาต่อไปอีกแล้ว เพราะมีศีลสิกขา สมาธิสิกขา ปัญญาสิกขา โดยบริบูรณ์ บริสุทธ์แล้ว พระอรหันต์นี้จัดได้ว่ามี ๓ ประเภท คือ

๑. พระอรหันต์ที่ตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยพระองค์เองและสามารถโปรดเวไนยสัตว์ให้พ้นทุกข์คือให้ถึงอริยมัคคอรียผลได้ด้วย เพราะทรงเป็นผู้ที่ถึงพร้อมด้วย อาสยานุสยญาณ ญาณที่สามารถรู้อัธยาศัยของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ประการหนึ่ง อินทรีย์ปิโรปรียัตติญาณ ญาณที่สามารถรู้อินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายว่ายิ่งหรือหย่อนเพียงใด ประการหนึ่ง และ สัพพัญญุตญาณ ญาณที่สามารถรอบรู้สิ้นซึ่งปวงสังขตธรรม และอสังขตธรรม อีกประการหนึ่งจึงได้ชื่อว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า คือที่ชานพระนามกันว่าพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๒. พระอรหันต์ที่ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองเหมือนกัน แต่ไม่สามารถโปรดสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้ เพราะไม่ถึงพร้อมด้วยญาณ ๓ ประการ ดังกล่าวแล้วในข้อ ๑ นั้น พระอรหันต์ประเภทนี้ได้ชื่อว่า พระอรหันต์ปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระปัจเจกพุทธเจ้า

อยากจะทำโดย อัตโนมัตินั้น ที่พระปัจเจกพุทธเจ้าไม่สามารถโปรดสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้นั้น เป็นด้วยเหตุอีกประการหนึ่ง คือในยุคนั้นไม่มีผู้มีบารมีแก่กล้าพอที่จะเข้าถึงธรรมอันประเสริฐถึงขั้นนั้นได้ เพราะพระปัจเจกพุทธเจ้าบังเกิดมีได้เฉพาะใน ยุคที่ว่างพระพุทธานุชาตานั้น ก็ในกาลที่ว่าง

พระพุทธศาสนาเช่นนั้น บุคคลทั้งหลายย่อมปราศจากศีลธรรมประกอบแต่กรรม อันเป็นอกุศล ใครเล่าจะสามารถสั่งสอนผู้ไร้ศีลธรรมให้บรรลุถึงธรรมอันประเสริฐยิ่งปานนั้นได้ แม้แต่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงพระมหากรุณาได้เฉพาะผู้ที่ทรงโปรดได้เท่านั้น ไม่ใช่โปรดได้ทั่วไปทั้งหมด

๓. พระอรหันต์ที่ตรัสรู้หรือหัตถัมค อรหันต์ตามคำสั่งสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (คือไม่ได้ตรัสรู้เอง) นั้น ได้ชื่อว่าพระอรหันต์ ได้แก่พระอรหันต์ทั่วไป ที่นอกจากพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอรหันต์ปัจเจกพุทธเจ้า

๔.๙ สรุปลักษณะจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีและอัฐสาลินีตามหลักปรมาตมธรรมคือจิตปรมาตมโดยนัยยะทั้ง ๙

จากที่กล่าวมาทั้งหมดตั้งแต่ต้น คือตั้งแต่บทที่ ๑ ถึงบทที่ ๔ เป็นการอธิบายและวิเคราะห์สาระสำคัญของ “จิตปรมาตม” ตามลำดับคัมภีร์แห่งอภิธรรมปิฎกคือธรรมสังคณี อรรถกถาชื่ออรรถสาลินี และอภิธรรมมัตถสังคหะ (พระไตรปิฎก, อรรถกถา, ฎีกา, อนุฎีกา) ดังนั้น เพื่อให้เห็นภาพการสังเคราะห์จิตปรมาตม ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณีและอัฐสาลินี ท่านพระอนุรุธาจารย์และท่านพระสุมังคลมหาสามี จึงแยกสังเคราะห์ลงเกทหนัยมี “ชาติเกทหนัย ภูมิเกทหนัย โสภณเกทหนัย โลภียเกทหนัย เหตุเกทหนัย ฌานเกทหนัย เวทนาเกทหนัย สัมปยุตเกทหนัย สังขารเกทหนัย” ดังนี้

จำแนกจิตทั้ง ๘๙ โดยชาติเกทหนัยเป็นต้น

คาถาสังคหะสรุปว่า “อกุศล ๑๒ กุศล ๒๑ วิบาก ๓๖ กิริยา ๒๐ อย่างนี้”^{๑๓๖} หมายความว่า จิตทั้งหมด ซึ่งมีจำนวนโดยย่อ ๘๙ ดวงนั้น เมื่อจำแนกโดยชาติเกทหนัยแล้ว ก็มี ๔ ชาติ คือ ชาติอกุศล ชาติกุศล ชาติวิบาก และ ชาติกิริยา

ชาติอกุศล ได้แก่ จิต ๑๒ ดวง ล้วนแต่เป็นจิตที่เป็นโทษ และให้ผลเป็นทุกข์ คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง

ชาติกุศล ได้แก่ จิต ๒๑ ดวง ล้วนแต่เป็นจิตที่ปราศจากโทษและให้ผลเป็นสุข คือ มหากุศลจิต ๘ ดวง มหัคคตกุศลจิต ๙ ดวง โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง

ชาติวิบาก ได้แก่ จิต ๓๖ ดวง ล้วนแต่เป็นจิตที่เป็นผลบาปและผลของบุญ คืออกุศลวิบาก ๗ ดวง อเหตุกุศลวิบาก ๘ ดวง มหาวิบาก ๘ ดวง มหัคคตวิบาก ๙ ดวง โลกุตตรวิบาก ๔ ดวง

ชาติกิริยา ได้แก่จิต ๒๐ ดวง ล้วนแต่เป็นจิตที่ไม่เป็นบุญและไม่เป็นบาป ทั้งไม่ใช่ผลของบาปหรือผลของบุญด้วย เป็นจิตที่สักแต่ว่ากระทำเท่านั้นเอง คือ อเหตุกิริยา ๓ ดวง มหากิริยา ๘ ดวง มหัคคตกิริยา ๙ ดวง

^{๑๓๖} สงคท. (บาลี) หน้า ๕.

ชาติวิบากและชาติกิริยานี้รวมเรียกว่า ชาติอัพยากตะ หมายถึงแต่เพียงว่าชาติของจิตเหล่านั้น ไม่ใช่กุศลและไม่ใช่อกุศล ด้วยทั้ง ๒ อย่าง

จำแนกจิต ๘๙ โดยภูมิเภทนัย

คาถาสังคหะสรุปไว้ดังนี้ว่า “กามาวจร ๕๔ รูปาวจร ๑๕ อรูปาวจร ๑๒ โลกุตตร ๘ อย่าง นั้น”^{๑๓๗} มีอธิบายว่า จิตทั้งหมด ซึ่งมีจำนวนโดยย่อ ๘๙ ดวงนั้น เมื่อจำแนกโดยภูมิเภทนัยแล้ว มี ๔ ภูมิ คือ

กามาวจรจิต ๕๔ ดวง เป็นกามาวจรภูมิ

รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง เป็นรูปาวจรภูมิ

อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง เป็นอรูปาวจรภูมิ

โลกุตตรจิต ๘ ดวง เป็นโลกุตตรภูมิ

จำแนกจิตโดยย่อและจิตอย่างพิสดาร

คาถาสังคหะ ท่านแสดงไว้ดังนี้ว่า “บัณฑิตพึงจำแนกจิตด้วยประการฉะนี้ว่า มีประเภท ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง”^{๑๓๘} หมายความว่า จิตทั้งหมด เมื่อจำแนกประเภทโดยย่อ ก็มี ๘๙ ดวง แต่ถ้า จำแนกโดยพิสดารแล้ว มีถึง ๑๒๑ ดวง ที่มากขึ้นหรือที่เพิ่มขึ้นนั้น ก็มากขึ้นหรือเพิ่มขึ้นที่โลกุตตรจิต แห่งเดียวเท่านั้น ส่วนกามาวจรจิตก็ดี รูปาวจรจิตก็ดี อรูปาวจรจิตก็ดี จำนวนคงที่ไม่มีเพิ่มให้มากขึ้นแต่อย่างใด

จำแนกจิต ๘๙ โดยเวทนาเภทนัย

จิตโดยย่อ ๘๙ ดวงนั้น จำแนกโดยย่อประเภทแห่งเวทนาแล้ว ได้ดังนี้ (๑) สุขเวทนา มี ๑ คือ สุขกาย (๒) ทุกขเวทนา มี ๑ คือ ทุกข์กาย (๓) โสมนัสเวทนา มี ๓๐ คือ กามโสมนัส ๑๘, ฌานโสมนัส ๑๒ (กามโสมนัส ๑๘ ได้แก่ โสมนัสโลกมุขจิต ๔, โสมนัสสันตிரณะ ๑, โสมนัสสหัสสุปปาทะ ๑, โสมนัสสมหาคุศล ๔, โสมนัสสมหาวิบาก ๔, โสมนัสสมหากิริยา ๔ ส่วนฌานโสมนัส ๑๒ นั้น ได้แก่ รูปาวจรปฐมฌาน ๓, รูปาวจรทุติยฌาน ๓, รูปาวจรตติยฌาน ๓ และ รูปาวจรจตุตถฌาน ๓) (๔) โทมนัสเวทนา มี ๒ คือ โทสมุขจิตทั้ง ๒ ดวง (๕) อุเบกขาเวทนา มี ๕๕ คือ อุเบกขาลอกมุขจิต ๔, อุเบกขาโมหมุขจิต ๒, อุเบกขาอเหตุกจิต ๑๔, อุเบกขามหาคุศล ๔, อุเบกขามหาวิบาก ๔, อุเบกขามหากิริยา ๔, รูปาวจรปัญจมฌาน ๓, อรูปาวจรจิต ๑๒ และ โลกุตตรจิต ๘

จำแนกจิต ๘๙ โดยเหตุเภทนัย

จิตโดยย่อ ๘๙ ดวงนั้น จำแนกโดยประเภทแห่งเหตุแล้ว ได้ดังนี้

-เป็น อเหตุก คือเป็นจิตที่ไม่มีเหตุนี้ มี ๑๘ ดวง ได้แก่ อเหตุกจิต ๑๘ ดวงเท่านั้นเอง

^{๑๓๗} สงคห. (บาลี) หน้า ๕.

^{๑๓๘} สงคห. (บาลี) หน้า ๕.

-เป็น สเหตุก คือเป็นจิตที่มีสัมปยุตต์นั้น มี ๗๑ ดวง ดังรายละเอียดต่อไปนี้
 เป็นสเหตุกจิตที่มีเหตุเดียว เรียกว่า เอกเหตุกจิต นั้นมี ๒ ดวง คือโมหมูลจิต ๒ โมหมูลจิตนี้
 เป็นจิตที่มีโมหเหตุเพียงเหตุเดียวเท่านั้น
 เป็นสเหตุกจิตที่มีเหตุ ๒ เรียกว่า ทวิเหตุกจิต นั้น มีอยู่ ๒๒ ดวง คือ
 โลกมูลจิต ๘ มีโลกเหตุกับโมหเหตุ
 โทสมูลจิต ๒ มีโทสมูลจิตกับโมหเหตุ
 กามาวจรโสภณจิตที่เป็นญาณวิปยุตต์ ๑๒ ดวง มี อโลกเหตุกับอโทสเหตุ
 เป็นสเหตุกจิตที่มีเหตุ ๓ เรียกว่า ตริเหตุกจิต คือ มีทั้ง อโลกเหตุ อโทสเหตุ และ อโมหเหตุ
 นั้นมี ๔๗ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๑๒ ดวง มหัคคจิต ๒๗ ดวง โลกุตตรจิต
 ๘ ดวง

จำแนกจิต ๘๙ โดยสังขารเภทนัย

จิตโดยย่อ ๘๙ ดวงนั้น จำแนกโดยประเภทแห่งสังขารแล้ว ได้ดังนี้
 -เป็น อสังขาริก มี ๓๗ ดวง คือ อกุศลจิตที่เป็นอสังขาริก ๗, อเหตุกจิตซึ่งจัดเป็นอสังขาริก
 ทั้ง ๑๘ และ กามโสภณจิต ที่เป็น อสังขาริก ๑๒
 -เป็น สสังขาริก มี ๕๒ ดวง คือ อกุศลจิตที่เป็นสสังขาริก ๕ กามโสภณจิตที่เป็นสสังขาริก
 ๑๒ มหัคคจิต ๒๗ และ โลกุตตรจิต ๘

จำแนกจิต ๘๙ โดยสัมปยุตต์เภทนัย

จิตโดยย่อ ๘๙ ดวงนั้น จำแนกโดยประเภทสัมปยุตต์แล้ว ได้ดังนี้
 เป็น ทิฏฐิสัมปยุตต์ มี ๔ คือ โลกมูลจิตที่เป็นทิฏฐิคตสัมปยุตต์ ๔ ดวง
 เป็น ปฏิมสัมปยุตต์ มี ๒ คือ โทสมูลจิตทั้ง ๒ ดวง
 เป็น วิจิกิจฉาสัมปยุตต์ มี ๑ คือ โมหมูลจิตดวงที่ ๑
 เป็น อุทัจจสัมปยุตต์ มี ๑ คือ โมหมูลจิตดวงที่ ๒
 เป็น ญาณสัมปยุตต์ มี ๔๗ คือ กามโสภณญาณสัมปยุตต์จิต ๑๒ มหัคคจิต ๒๗ และ
 โลกุตตรจิต ๘
 เป็น ทิฏฐิวิปยุตต์ มี ๔ คือ โลกมูลจิตที่เป็นทิฏฐิวิปยุตต์ ๔ ดวง
 เป็น ญาณวิปยุตต์ มี ๑๒ คือ กามโสภณญาณวิปยุตต์จิต ๑๒ ดวง
 เป็น วิปยุตต์จิต มี ๑๘ คือ อเหตุกจิต ๑๘ ซึ่งไม่มีทิฏฐิ ปฏิมะ วิจิกิจฉา อุทัจจจะ หรือ
 ญาณ (ปัญญา) มาสัมปยุตต์ ด้วยเลยแม้แต่อย่างเดียว

จำแนกจิต ๘๙ โดยโสภณภณีย์

จิตโดยย่อ ๘๙ ดวงนั้น จำแนกโดยประเภทแห่งโสภณะแล้ว ได้ดังนี้

เป็น โสภณะ ๕๙ ดวง คือ กามโสภณจิต ๒๔ , มหัคคตจิต ๒๗ และโลกุตตรจิต ๘

เป็น อโสภณะ ๓๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ และ อเหตุกจิต ๑๘

จำแนกจิต ๘๙ โดยโลกภณีย์

จิตโดยย่อ ๘๙ ดวงนั้น จำแนกโดยประเภทแห่งโลกแล้ว ได้ดังนี้

เป็น โลกียะ ๘๑ ดวง คือ กามจิต ๕๔ และ มหัคคตจิต ๒๗

เป็น โลกุตตระ ๘ ดวง คือ โลกุตตรจิต ๘

จำแนกจิต ๘๙ โดยฌานภณีย์

จิตโดยย่อ ๘๙ ดวงนั้น จำแนกโดยประเภทแห่งฌานแล้ว ได้ดังนี้

เป็น ฌานจิต ๒๗ ดวง คือ มหัคคตจิต ๒๗

เป็น อฌานจิต ๖๒ คือ อกุศลจิต ๑๒ , กามโสภณจิต ๒๔ และ โลกุตตรจิต ๘

จำแนกโลกุตตรจิตโดยองค์ฌาน

คาถาสังคหะท่านแสดงสรุปไว้ดังนี้ “โลกุตตรจิตนั้น ท่านกล่าวว่ามี ๔๐ เพราะจำแนกออกไป ๕ ประเภทตามจำนวนองค์ฌานที่ประกอบ”^{๑๓๙} มีความหมายว่า โลกุตตรจิต ๘ ดวงนั้น เมื่อจำแนกออกไปตามจำนวนองค์ฌานที่ประกอบแล้ว ก็ได้ ๕ ประเภท คือ

ประเภทที่ ๑ โลกุตตรจิต ๘ ดวง มีองค์ฌานประกอบ ๕ องค์ ได้แก่ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา (คือ โลกุตตรจิต ที่ประกอบด้วยปฐมฌาน)

ประเภทที่ ๒ โลกุตตรจิต ๘ ดวง มีองค์ฌานประกอบ ๔ องค์ ได้แก่ วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา (คือ โลกุตตรจิต ที่ประกอบด้วยทุติยฌาน)

ประเภทที่ ๓ โลกุตตรจิต ๘ ดวง มีองค์ฌานประกอบ ๓ องค์ ได้แก่ ปิติ สุข เอกัคคตา (คือ โลกุตตรจิต ที่ประกอบด้วยตติยฌาน)

ประเภทที่ ๔ โลกุตตรจิต ๘ ดวง มีองค์ฌานประกอบ ๒ องค์ ได้แก่ สุข เอกัคคตา (คือ โลกุตตรจิต ที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน)

ประเภทที่ ๕ โลกุตตรจิต ๘ ดวง มีองค์ฌานประกอบ ๒ องค์ ได้แก่ อุเบกขา เอกัคคตา (คือ โลกุตตรจิต ที่ประกอบด้วยปัญจฌาน)

^{๑๓๙} สงคห. (บาลี) หน้า ๖.

มีข้อควรสังเกตว่า ประเภทที่ ๔ กับประเภทที่ ๕ แม้ว่าจะมีองค์มาน ๒ องค์เท่ากันก็จริง แต่ว่าชนิดขององค์มาน นั้นไม่เหมือนกัน จึงต้องแยกเป็นคนละประเภท

รวมเป็น ๕ ประเภท ซึ่งแต่ละประเภทก็มีโลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า โลกุตตรจิต ๘ ดวงนั้น แต่ละดวงก็มี ๕ ประเภท ด้วยเหตุนี้โลกุตตรจิตอย่างพิสดารจึงมี ๔๐ ดวง

ฌานจิต ๖๗

คาถาสังคะ ท่านสรุปไว้ดังนี้ว่า “ปฐมฌานเป็นต้น ท่านกล่าวว่าแต่ละฌานมี ๑๑ ดวง ที่สุดคือ ปัญจฌานนั้น มี ๒๓ ดวง”^{๑๔๐}

ปฐมฌาน ๑๑ ได้แก่ โลกียจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

ทุติยฌาน ๑๑ ได้แก่ โลกียจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

ตติยฌาน ๑๑ ได้แก่ โลกียจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

จตุตถฌาน ๑๑ ได้แก่ โลกียจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

ปัญจฌาน ๒๓ ได้แก่ โลกียจิต ๑๕ โลกุตตรจิต ๘

รวมเป็นฌานจิต ๖๗ นั่นก็คือ มหัคคจิต ๒๗ ดวง และ โลกุตตรจิต พิสดาร ๔๐ ดวง

ที่ว่า ปฐมฌาน ๑๑ ได้แก่ โลกียจิต ๓ คือ รูปาวจรปฐมฌานกุศลจิต ๑, รูปาวจรปฐมวิบากจิต ๑, รูปาวจรกิริยาจิต ๑ และ โลกุตตรจิต ๘ คือ โสตาปัตติมัคคจิต ๑ ผลจิต ๑, สกาทาคามีมัคคจิต ๑ ผลจิต ๑, อนาคามีมัคคจิต ๑ ผลจิต ๑, อรหัตตมัคคจิต ๑ ผลจิต ๑ ซึ่งได้ *ปฐมฌาน*

ทุติยฌาน ๑๑, ตติยฌาน ๑๑, จตุตถฌาน ๑๑ ก็มีนัยทำนองเดียวกันนี้

ส่วน *ปัญจฌาน ๒๓* นั้นได้แก่ โลกียจิต ๑๕ คือรูปาวจรปัญจฌานกุศลจิต ๑, รูปาวจรปัญจฌานวิบากจิต ๑, รูปาวจรปัญจฌานกิริยาจิต ๑, อรูปาวจรกุศลจิต ๔, อรูปาวจรวิบากจิต ๔, อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ และ โลกุตตรจิต ๘ ซึ่งได้ปัญจฌาน

จากที่กล่าวมาตั้งแต่ต้น แสดงให้เห็นว่าการศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับจิตหรือจิตปรมาณูนั้นเป็นการศึกษาความจริงที่เป็นธรรมชาติของจิต ลักษณะของจิต ที่ตั้งที่เกิดของจิต อำนาจของจิต ประเภทของจิต และการละกิเลสของจิต ในแต่ละประเภทตามแนวปรมาณูธรรม อันเป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท ที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้แก่พระสาวก แล้วพระสาวกนำมาถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน การทำความเข้าใจให้ถูกต้องเกี่ยวกับจิตจึงเป็นสิ่งสำคัญในพระพุทธศาสนา เพราะพระองค์ตรัสว่า ‘จิตเป็นใหญ่แห่งสภาวะธรรมทั้งหลาย’ ถ้ามีความเข้าใจผิดเรื่องเกี่ยวกับจิตก็จะทำให้ผู้นั้นเป็นมิจฉาทิฎฐิ เห็นจิตและเข้าใจผิดคิดว่า “จิตเป็นอัตตา เป็นตัวตน เป็นเราเป็นเขา” จิตสามารถล่องลอยไปมาได้เหมือนกับทรศนะของอาตมันหรือปรมาณูในทรศนะศาสนาประเภทเวทนิยม การละตัวตนหรือการประหารสัทธิญาณนั้นเป็น

^{๑๔๐} สงคห. (บาลี) หน้า ๖.

เบื้องต้นแห่งการเข้าถึงกระแสพระนิพพาน ดังนั้น การศึกษาและเข้าใจให้ถูกต้องเกี่ยวกับจิตจึงเป็น
 ป่อเกิดแห่งการก้าวเข้าสู่โลกุตระธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑

๔.๑๐ สรุปความรู้ประจำบทที่ ๔

อภิธรรมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รจนาขึ้น เพื่อรวบรวมเนื้อหาของ
 อภิธรรมปิฎกทั้งหมดมาไว้ในคัมภีร์นี้ โดยเรียกชื่อย่อว่า “ปรมัตถ์ หรือ ปรมัตถธรรม ๔” ได้แก่ จิต
 เจตสิก รูป นิพพาน ในการศึกษาวิจัยในบทที่ ๔ นี้ผู้วิจัยได้นำมาศึกษาวิเคราะห์เฉพาะจิตปรมัตถ์
 เท่านั้น เพื่อให้เห็นว่า ท่านได้รวบรวม สงเคราะห์อภิธรรมทั้งหมดลงในจิตปรมัตถ์ ซึ่งได้นำมาเรียบ
 เรียงใหม่ได้เข้าใจง่ายขึ้นกว่าเดิม จากเดิมในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก และคัมภีร์อรรถสาลินี ได้จัดเรียง
 กุศล อกุศล และอัปยาคตะ แต่ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ได้จัดเรียงใหม่เป็น “หมวดอโสมณจิต และ
 หมวดโสภณจิต”

อโสมณจิต ประกอบด้วย อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ ในฝ่าย โสภณจิต ประกอบด้วย
 กามาวจรโสภณจิต ๒๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

สรุปลงเป็นองค์ความรู้ได้ดังนี้

ธรรมสังคณี และอรรถสาลินี	อภิธรรมมัตถสังคหะ
กุศลธรรม (กุสลา ฌมมา)	องค์ธรรมได้แก่ กุศลจิตตูปบาท ๓๙ (กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘)
อกุศลธรรม (อกุสลา ฌมมา)	องค์ธรรมได้แก่ อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ (เจตสิก ๒๗)
อัปยาคตธรรม (อพยาคตา ฌมมา)	องค์ธรรมได้แก่ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ รูป ๒๘ นิพพาน

ฯลฯ

๔.๑๑ สรุปองค์ความรู้จากการวิจัย

สรุปองค์ความรู้ชั้นที่ ๑ ในการอธิบายมาติกา มีกุสลติกเป็นต้น (กุสลา ฌมมา อกุสลา
 ฌมมา อพยาคตา ฌมมา) ในงานวิจัยนี้ได้ยกกันท์ที่ว่าด้วยจิตติปปาทกันท์ ขึ้นมาแสดงตามแนวของ
 กุสลติก ที่ปรากฏในคัมภีร์ในคัมภีร์อัมมสังคณี ดังนั้น การอธิบายความตามคัมภีร์อัมมสังคณี จึง
 เป็นการอธิบายตามบทมาติกา

ส่วนในคัมภีร์อรรถสาลินี ก็เป็นการไขความตามพระอภิธรรมปิฎกแห่งคัมภีร์
 อัมมคณีนั่นเอง เพียงแต่เป็นการไขความอธิบายความของบทที่ยังไม่ชัดเจนในอัมมสังคณี

ส่วนในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี นี้ เป็นการสรุปรวบรวมที่
 เรียกว่า “สังคหะ” เนื้อหาในปรมัตถธรรม ท่านพระอนุรุทธาจารย์ไม่ได้เรียงตามแนวทางของคัมภีร์
 อัมมสังคณี และอรรถสาลินี นำมาเรียบเรียงใหม่ สงเคราะห์ใหม่ เพื่อความสะดวกแก่การเข้าใจแก่
 อนุชนรุ่นหลัง โดยยึดแนวทางแห่งมาติกาที่มีกุสลติกเป็นต้น เป็นแม่แบบ นำมาเรียงใหม่ได้โดยยก

อกุศลจิตขึ้นมาก่อนเป็นบพตั้งก่อน แล้วอธิบายต่อไปด้วย อเหตุกจิต ทั้ง ๒ หมวดนี้ เรียกว่า อโสภณจิต ๓๐ คือจิตที่ไม่สวยงาม หรือ จิตที่ประกอบด้วยด้วยอกุศลเจตสิก ซึ่งเป็นเจตสิกที่ไม่สวยงาม ต่อจากนั้นก็อธิบาย โสภณจิต ๘๙ หรือ ๙๘ คือ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

จากข้อความดังกล่าวมานี้สามารถสรุปให้เห็นความแตกต่างได้ดังนี้

ความเหมือนและความแตกต่างของจิตปรมัตถ์ในพระอภิธรรม

คัมภีร์ธัมมสังคณี และ คัมภีร์อรรถุสสาธินี

กุศลติกะ ติกมาติกา

๑. กุศลธรรม (กุสลา ธมมา) สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ หรือ ๓๗ ประกอบด้วย มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐

๒. อกุศลธรรม (อกุสลา ธมมา) สภาวธรรมที่เป็นอกุศล ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ประกอบด้วย โลกจิต ๘ โทสจิต ๒ โมหจิต ๒

๓. อภัยกตธรรม (อพยักตา ธมมา) สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นอภัยกตะ ได้แก่ (๑) อภัยกตะที่เป็นวิบากจิต ๓๖ หรือ ๕๖ ประการ ได้แก่ อกุศลวิบากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ มหาวิบากจิต ๘ รูปาวจรวิบากจิต ๕ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ โลกุตตรวิบากจิต ๔ หรือ ๒๐ (๒) อภัยกตะที่เป็นกิริยาจิต ๒๐ ประการ ได้แก่ อเหตุกกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔

จิตปรมัตถ์ตามนัยแห่งอภิธรรมตถสังคหะและอภิธรรมตถวิภาวินีฎีกา

๑. อกุศลจิต จิตที่เป็นอกุศล มี ๑๒ ประการ ประกอบด้วย (๑) โลกมุขจิต ๘ (๒) โทสมุขจิต ๒ (๓) โมหมุขจิต ๒

๒. อเหตุกจิต จิตที่เป็นอเหตุกะ มี ๑๘ ประการ ประกอบด้วย (๑) อกุศลวิบากจิต ๗ (๒) อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ (๓) อเหตุกกิริยาจิต ๓

๓. กามาวจรโสภณจิต จิตที่สวยงาม หรือจิตที่ประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายสวยงาม มี ๒๔ ประการ ประกอบด้วย (๑) มหากุศลจิต ๘ (๒) มหาวิบากจิต ๘ (๓) มหากิริยาจิต ๘

๔. รูปาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปบัญญัติเป็นอารมณ์ หรือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปภพ ประกอบด้วย (๑) รูปาวจรกุศลจิต ๕ (๒) รูปาวจรวิบากจิต ๕ (๓) รูปาวจรกิริยาจิต ๕ (ผนวกกับ ฌาน ๕ ก็เท่ากับ ๑๕)

๕. อรูปาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปในอรูปบัญญัติเป็นอารมณ์ หรือจิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปภพ มี ๑๒ ประการ ประกอบด้วย (๑) อรูปาวจรกุศลจิต ๔ (๒) อรูปาวจรวิบากจิต ๔ (๓) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ (ผนวกกับอรูปฌาน ๔ ก็เท่ากับ ๑๒)

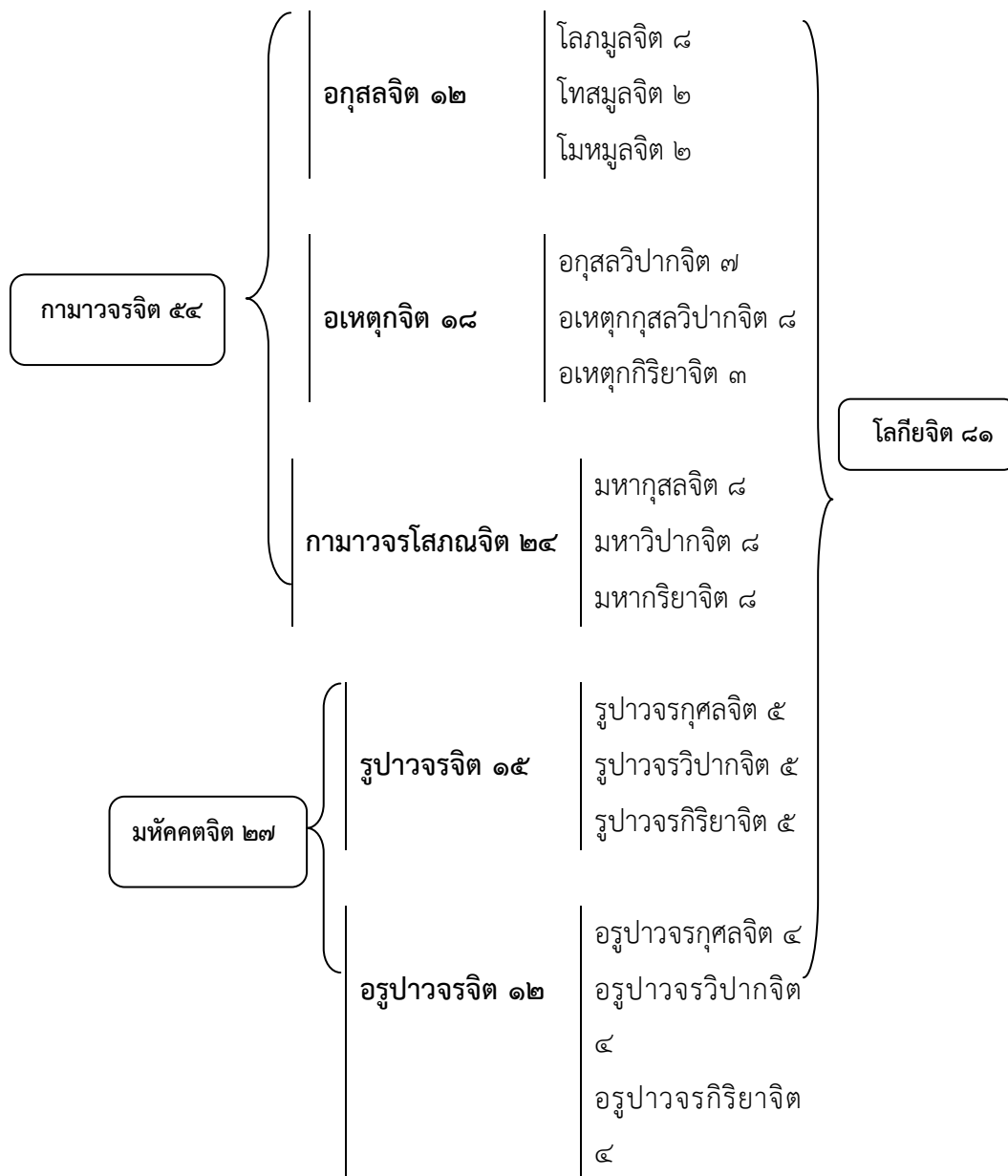
๖. โลกุตตรจิต จิตที่พ้นจากโลกทั้งสาม คือกามโลก รูปโลก อรูปโลก มี ๘ หรือ ๔๐ ประการ ประกอบด้วย (๑) โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐ (๒) โลกุตตรวิบากจิต ๔ หรือ ๒๐

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ในบทมาติกาแห่งจิตตูปาทกัณฑ์นั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกสภาวะธรรมแบ่งออกเป็นหมวดละ ๓ มี กุศล อกุศล อัพยาทตะ เป็นต้น ซึ่งซ้อนองค์ธรรมทั้งหลายไว้ภายใต้มาติกาที่เป็นแม่บทเหล่านั้นแต่ละบท ส่วนการวิเคราะห์และการสังเคราะห์สภาวะธรรมตามนัยแห่งสังคหะและวิภาวินี ท่านได้จำแยกหมวดหมู่ขององค์ธรรมมาไว้ในกลุ่มเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็น กุศล อกุศล อัพยาทตะ ถ้าเป็นกลุ่มเดียวกันก็นำมาไว้ในหมวดเดียวกัน โดยเฉพาะในหมวดที่เป็นอัพยาทตะ (ทั้งวิบากจิต และกิริยาจิต) เช่น กามาวจรจิต ก็จะมีครบทั้ง ๓ ประการในคราวเดียวกัน คือ มหากุศลจิต มหาวิบากจิต และมหากิริยาจิต เป็นต้น โดยไม่แยกอัพยาทตะไปไว้ที่อื่นต่างหาก ในรูปาวจรจิต ก็เช่นเดียวกัน นำมารวมไว้เป็นหมวดเดียวกัน คือ รูปาวจรกุศลจิต รูปาวจรวิบากจิต รูปาวจรกิริยาจิต ในโลกุตตรจิตก็เหมือนกันคือ นำมาไว้ในกลุ่มเดียวกัน คือ โลกุตตรกุศลจิต และโลกุตตรวิบากจิต

สรุปองค์ความรู้ประการที่ ๒ จิตปรমัตถ์ที่กล่าวไว้ในอภิธรรมปิฎกทั้งหมด เมื่อนับจำนวนแล้ว ตรงกันทุกคัมภีร์ คือ มี ๘๙ หรือ ๑๒๑ ประการ (ประเภท) จะแตกต่างกันในมิติของการนำไปขยายความ อธิบายความ วิเคราะห์ตามองค์ธรรมต่างๆ เช่น ในอัมมสังคณีก่อธิบายไปตามแม่บทของมาติกาที่ตั้งเอาไว้อย่างละ ๓ คือ กุศลติกะ เวทนาติกะ วิบากติกะ อุปาทินนติกะ สังกิลิฐฐิติกะ วิตักกติกะ ปิตติติกะ ทัสสนติกะ ทัสสเหตุติกะ อาจยคามติกะ เสกขติกะ ปริตตติกะ ปริตรตารัมมติกะ หีนติกะ มิฉัตตติกะ มัคคารัมมติกะ อุปันนติกะ อตีตติกะ อตีตารัมมติกะ อัชฉัตตติกะ อัชฉัตตารัมมติกะ สนิทสสนติกะ รวมเป็น ๒๒ ติกะ ในส่วนคัมภีร์วิภังค์ก็อธิบายและวิเคราะห์ไปตามหลัก ชั้นธ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

ภาคผนวกท้ายบทที่ ๔ :

ประเภทของจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐	โลกุตตรกุศลจิต หรือมัคคจิต ๔ /๒๐
โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐	โลกุตตรวิปากจิต หรือมัคคจิต ๔ /๒๐

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

วิจัยเรื่อง “การศึกษาจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีตามหลักปรมัตถธรรม” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาจิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณี ๒) เพื่อศึกษาจิตในคัมภีร์อรรถกถาอรรถสาลินี และ ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์จิตในคัมภีร์ธรรมสังคณีและอรรถสาลินีตามแนวปรมัตถธรรม ซึ่งการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research)

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ผลของการวิจัยการศึกษาเรื่องจิตในพระอภิธรรมตามแนวปรมัตถ์ สามารถสรุปได้ดังนี้

๕.๑.๑ จากการศึกษาวิจัยเรื่องจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณี ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ ผลการศึกษา พบว่า

ในคัมภีร์ขุททกนิกายธรรมบท พระพุทธองค์ตรัสธรรมชาติของจิตไว้ดังนี้ว่า จิตนี้เป็นธรรมชาติ ที่ดีนรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ธรรมชาติของจิตนี้ย่อมดีนรนไปมาเหมือนปลาที่ถูกยกขึ้นจากน้ำโยนไปบนบก ฉะนั้น

จิตเป็นธรรมชาติที่เกี่ยวไปไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในถ้ำคือร่างกาย จิตเป็นธรรมชาติที่วิจิตรกว่าภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้ ทั้งวิจิตรด้วยธรรมชาติของจิตเอง และทำสิ่งอื่นๆ ให้วิจิตรไปด้วย

จิตมีชื่อเรียกต่าง ๆ ๑๐ อย่าง ดังนี้คือ จิต มโน มานัส หทัย ปันชระ มโน มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาน วิญญานขันธ และ มโนวิญญานธาตุ

การอธิบายจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณี พระพุทธองค์ทรงจำแนกตามแม่บทแห่งมาติกา ในหมวดจิตตูปาทกัณฑ์ เรียกว่า กุศลติกะ เป็นต้น กล่าวคือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม (กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา) กล่าวคือ ติกะที่ ๑. หมวดกุศล (กุสลา ธมมา) กุศลธรรมคือสภาวะธรรมที่เป็นกุศล ที่สัมปยุตต์ด้วยกุศลธรรม มีโลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นกุศลจิตตูปาทกัณฑ์ ประกอบด้วยเจตสิกสิกในฝ่ายที่ติงาม ได้แก่ มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐ รวมเป็นกุศลธรรม ๒๑ หรือ ๓๗ ประการ ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นฝ่ายกุศลกรรม เป็นฝ่ายกรรมดี ติกะที่ ๒. หมวดอกุศล (อกุสลา ธมมา) อกุศลธรรม คือสภาวะธรรมที่เป็นอกุศล (อกุศลจิตตูปาทกัณฑ์) เป็นจิตที่ประกอบด้วยอกุศลเจตสิกธรรม คือ เจตสิกฝ่ายที่ไม่สวยงาม หรือเจตสิกฝ่ายชั่ว มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น เป็นธรรมที่เป็นข้าศึกต่อกุศลธรรม เป็นเหมือนอมิตรผู้

เป็นข้าศึกต่อมิตร ได้แก่ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ และ ติกะที่ ๓. อภัยกตธรรม (อภัยกตา ฌมมา) อภัยกตธรรม คือสภาวะธรรมที่ไม่ได้กระทำให้แจ้งโดยความเป็นกุศลและอกุศล แสดงโดยความเป็นอภัยกตะที่เป็นวิบากจิตและอภัยกตะที่เป็นกิริยาจิต ได้แก่ อภัยกตะที่เป็นวิบากจิต คือ อกุศลวิบากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ มหาวิบากจิต ๘ รูปาวจรวิบากจิต ๕ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ โลกุตตรวิบากจิต ๔ หรือ ๒๐ และอภัยกตะที่เป็นกิริยาจิต คือ อเหตุกกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ รวมเป็น อภัยกตธรรม (อภัยกตา ฌมมา) ๕๖ หรือ ๗๒ ประการ ซึ่งเป็นหมวดธรรมในฝ่ายที่เหลือจากสภาวะที่ไม่ใช่กุศล อกุศล แต่เป็นวิบากจิต และกิริยาจิตเท่านั้น

๕.๑.๒ จากการศึกษาเรื่องจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาชื่ออัญญสาสนี ตามวัตถุประสงค์ ข้อที่ ๒ ซึ่งผลการศึกษา พบว่า

คำว่า จิต หมายถึง คุณชาตที่คิด หรือรู้แจ้งอารมณ์ ทั้งยังสั่งสมสันดานของตนไว้ด้วยอำนาจขวนวิถี โดยการเสพเสวยอารมณ์นั้น ๆ และยังถูกกิเลสทั้งหลายสั่งสมวิบากเอาไว้ และเป็นธรรมชาติที่วิจิตร จิตนั้น เรียกชื่อต่างออกไปด้วยอำนาจกิเลสที่ประกอบ คือ มีโลภะ โทสะ โมหะ ประกอบ เรียกชื่อว่า อกุศลจิต หรือ มีอโลภะ อโทสะ อโมหะประกอบ เรียกชื่อว่า กุศลจิต และเรียกแยกตามภูมิที่เกิดเป็นกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต พร้อมทั้งสภาวะธรรม คือ เจตสิกทั้งหลายที่สัมปยุตต์เข้าด้วย^๑ โดยท่านอธิบายรายละเอียดไว้ดังนี้

คำว่า จิตต์ (จิตต์) สภาวะที่ชื่อว่าจิต เพราะใช้ในความหมายว่าย่อมคิด อธิบายว่า ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ ศัพท์ว่า จิตนี้ทั่วไปแก่จิตทั้งปวง (คือ วิญญาณชั้นทั้งหมด ที่ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑) เพราะฉะนั้น จิต (จิตต์) นี้ จิตใดที่เป็นกุศล อกุศล และ มหากิริยาจิตฝ่ายโลกียะ จิตนั้นชื่อว่าจิต เพราะใช้ในความหมายว่า ย่อมสั่งสมสันดาน (ความสืบทอดติดต่อกันอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย) ของตนด้วยสามารถแห่งขวนวิถี ๆ ชื่อว่าจิต เพราะใช้ในความหมายว่า เป็นธรรมชาติอันกรรมและกิเลสทั้งหลายสั่งสมวิบาก อีกอย่างหนึ่ง จิตแม้ทั้งหมด ชื่อว่าจิต เพราะความเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควร ชื่อว่าจิต เพราะกระทำให้วิจิตร จากที่กล่าวมาสรุปความของจิตได้ว่า (๑) จิตคือธรรมชาติที่คิด หรือรู้แจ้งอารมณ์ (๒) จิตเป็นธรรมชาติที่สั่งสมสันดาน (ความสืบทอด) ของตนด้วยขวนวิถี โดยการเสพเสวยอารมณ์ (๓) จิตถูกกรรมและกิเลสสั่งสมวิบากเก็บไว้ (๔) จิตเป็นธรรมชาติที่วิจิตร ส่วน จิตมีชื่อเรียกต่างๆ ออกไป เพราะเจตสิกที่เข้ามาประกอบ ถ้ามีอกุศลมูล คือโลภะ โทสะ โมหะเข้าประกอบ ก็เป็นอกุศลจิต ถ้ามีกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เข้าประกอบ ก็เป็นกุศลจิต อนึ่ง จิตมี ๔ ประเภท เพราะเรียกตามภูมิที่เกิด คือกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต พร้อมด้วยเจตสิกที่ประกอบ

^๑ อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๘.

นอกจากนี้คำว่า “จิต” ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ กล่าวไว้ว่า “ธรรมชาติใด ย่อมคิดซึ่งอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต” แต่เมื่อก้าวโดยลักษณะที่ตกตะกั่วแล้ว มี ๔ ประการ คือ จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นหัวหน้าเป็นกิจ มีความเกี่ยวข้องกันสืบต่อกัน เป็นปัจจุภูมิจานคืออาการปรากฏ มีนามและรูปเป็นปทัฏฐาน คือเหตุใกล้

จิตเป็นนามธรรม และมีชื่อเรียกหลายชื่อ ตัวอย่างเช่น จิต มโน วิญญาณ เป็นต้น ไปพร้อมกัน คือเกิดร่วมกัน ระคนกัน เกี่ยวเนื่องกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับความอัมเอิบ นี้”

๑. ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะความเป็นวิจิตรของจิต

๒. ธรรมชาติที่ชื่อว่ามโน เพราะใช้ในความหมายว่า รับรู้อารมณ์ได้ (ธรรมชาติใด เมื่อกำหนด ย่อมรู้ซึ่งอารมณ์ได้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ามโน

๓. ธรรมชาติที่ชื่อว่ามานัส เพราะใช้ในความหมายว่ามีธรรมที่สัมปยุตกับมโน หรือ มโนนั้นเองชื่อมานัส (มานส์ –คือใจนั่นเอง) เพราะอรรถว่า เป็นธรรมที่สัมปยุตกับใจ

๔. ธรรมชาติที่ชื่อว่าหทัย เพราะใช้ในความหมายว่า อยู่ภายใน

๕. ธรรมชาติที่ชื่อว่าปณฺฑระ เพราะใช้ในความหมายว่าบริสุทธิ์, จิตดวงนั้นแหละชื่อว่าปณฺฑระ เพราะอรรถว่าบริสุทธิ์ คำว่าปณฺฑระ นี้ หมายถึงดวงจิต เหมือนอย่างที่เราได้รู้ไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตดวงนี้ประภัสสร (ผุดผ่อง) แต่จิตดวงนั้นแล เศร้าหมองแล้วเพราะอุปกิเลส ที่จรมา (ที่เกิดขึ้นในภายหลัง)” ดังนี้ อนึ่ง แม้กุศลก็ตรัสเรียกว่า ปณฺฑระเหมือนกัน เพราะออกจากจิตนั้นเหมือนแม่น้ำคงคา ไหลมาจากแม่น้ำคงคา และแม่น้ำโคธาวรี ไหลมาจากแม่น้ำโคธาวรี ฉะนั้น

๖. ธรรมชาติที่ชื่อว่ามนายตนะ เพราะเป็นที่อยู่อาศัย, เป็นบ่อเกิด, เป็นที่ประชุม, เป็นแดนเกิด เป็นถิ่นกำเนิด รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะในภายนอก ย่อมรวมลงในมโนนี้ เพราะเหตุนี้มโนนี้จึงชื่อว่าอายตนะ แม้เพราะมีความหมายว่าเป็นที่รวมลง แต่บัณฑิตทราบมโนนี้ว่า “อายตนะ” เพราะมีความหมายว่าเป็นปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้นของผัสสะบ้าง เพราะเป็นเหตุบ้าง เพราะมีความหมายว่าเป็นเหตุบ้าง

๗. ธรรมชาติที่ชื่อว่ามโนทริย เพราะเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์

๘. ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิญญาณ เพราะรับรู้แจ้งอารมณ์ต่าง ๆ

๙. ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิญญาณขันธ เพราะเป็นกองแห่งวิญญาณ (ธรรมชาติใดย่อมรู้แจ้งอารมณ์ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าวิญญาณ ขันธคือวิญญาณชื่อว่าวิญญาณขันธ)

๑๐. ธรรมชาติที่ชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุ เพราะเป็นสภาวะที่รับรู้และรับทราบอันสมควรแก่ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น

คำว่า “จิต มโน วิญญาณ” ดังนี้เป็นต้น โดยเนื้อความก็อันเดียวกัน วิญญาณนี้นั้น แม้เป็น อย่างเดียวตามสภาพ โดยลักษณะคือความรู้แจ้ง แต่ว่าโดยชาติเป็น ๓ อย่าง คือ เป็นกุศล อกุศล และ อภัยกฤต (ท่านใช้คำว่า วิญญาณบ้าง จิตบ้างปน ๆ กัน)

ประเภทของจิตในคัมภีร์อรรถกถาอรรถสาลินี ท่านอธิบายและไขความตามนัยแห่งมาติกา ๒๒ โดยเริ่มจาก กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา เป็นต้น ดังนั้น การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาค้นคว้าและเรียงเนื้อหาตามหลักคัมภีร์ดังกล่าวคืออรรถสาลินี เพื่อมิได้เป็นการสับสน กับเนื้อหาในบทต่อไป โดยยกบทจิตตูปาทกัณฑ์ขึ้นแสดง จากเนื้อหาทั้งหมดที่กล่าวมาในบทที่ ๓ กล่าวโดยสรุปมีดังนี้

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศลในภูมิ ๔ (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจร ภูมิ โลกุตตรภูมิ) สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล^๒ จิตที่เป็นกุศลกล่าวตามนัยแห่งอภิธรรม คือ กุศล จิต ๒๑ หรือ ๓๗ มี ๔ ประเภท คือ มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรจิต ๕ อรูปาวจรจิต ๔ โลกุตตรจิต ๔ หรือ ๒๐

สภาวะที่ชื่อว่ากุศล เพราะใช้ในความหมายว่า ยังปาปกรรมอันบัณฑิตเกลียด ให้ไหว ให้ เคลื่อนไป ให้หวั่นไหวคือให้พินาศไป อีกนัยหนึ่ง สภาวะธรรมใด ย่อมผูกพันโดยอาการที่บัณฑิตเกลียด สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่ากุสะ ธรรมที่ชื่อว่ากุศล เพราะใช้ในความหมายว่าย่อมถอนขึ้น คือย่อมตัดกุสะ กล่าวคืออกุศลเหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง ญาณ ชื่อว่ากุสะ เพราะทำกุศลอันบัณฑิตเกลียดให้สิ้นสุด หรือ เบาบาง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ากุศล เพราะใช้ในความหมายว่า อันญาณชื่อกุสะนั้นพึงตัด คือพึงถือเอา พึงให้เป็นไปทั่วด้วยกุสะญาณนั้น อีกอย่างหนึ่งชื่อว่ากุศล เพราะอรรถว่า ธรรมแม้เหล่านี้ ย่อมตัด ส่วนสังกิเลสที่ถึงส่วนทั้งสอง คือที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิด เหมือนหญ้าคาย่อมบาดส่วนแห่งมือที่ลูบ คมหญ้าทั้งสอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ากุศล เพราะอรรถว่า ย่อมตัด คือย่อมทำลายอกุศลเหมือนหญ้า คา ฉะนั้น

คำว่ากุศล ใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ (๑) เพราะมีความหมายว่าไม่มีโรค (๒) เพราะ มีความหมายว่าไม่มีโทษ (๓) เพราะมีความหมายว่าเกิดจากความเป็นผู้ฉลาด เมื่อสรูปกุศล ๓ ประการดังกล่าวลงในกุศลที่เป็นญาณวิปยุตตจิต มีได้เพียง ๒ ประการเท่านั้น (คือ ไม่มีโรค และ ไม่มีโทษ) ส่วนกุศลที่เป็นญาณสัมปยุตตจิต ย่อมครอบคลุมกุศลทั้ง ๓ ประการนี้

ส่วนภาวะที่ชื่อว่าธรรม เพราะใช้ในความหมายว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน อีกนัย หนึ่ง ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า อันปัจจัยทั้งหลายทรงไว้ หรือว่า ย่อมทรงไว้ตามสภาวะ

^๒ อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๘๔/๓๔๓.

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือจิตตูปบาทที่เป็นอกุศล ๑๒ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอกุศล^๓ ว่าโดยนัยแห่งอภิธรรม คือ โลกมุขจิต ๘ โทสมุขจิต ๒ โมหมุขจิต

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า อกุศล เพราะใช้ในความหมายว่า ไม่ใช่กุศล อธิบายว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล เหมือนอมิตรเป็นปฏิปักษ์ต่อมิตรโลกะ เป็นต้นเป็นปฏิปักษ์ต่อโลกะ เป็นต้น ฯ

สภาวะธรรมที่ชื่อว่าอัปยาคตะ เพราะในความหมายว่า ไม่กระทำให้แจ้ง อธิบายว่า ท่านไม่กล่าวไว้โดยความเป็นกุศลและอกุศล

ในบรรดาธรรมทั้งสามนั้น (คือ กุศล อกุศล อัปยาคตะ) กุศลมีความไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุขเป็นลักษณะ อกุศลมีโทษและมีทุกข์เป็นวิบากเป็นลักษณะ อัปยาคตะมีวิบากเป็นลักษณะ

อัปยาคธรรม มี ๒ ประเภทคือ อัปยาคตะที่เป็นวิบากจิต และอัปยาคตะที่เป็นกิริยาจิต

ความหมายของอัปยาคตะที่เป็นวิบากจิต ชื่อว่าวิบาก เพราะใช้ในความหมายว่า เป็นผลของกุศล และอกุศลกรรมทั้งหลาย ซึ่งพิเศษกว่ากันและกัน คำว่าวิบากนี้ เป็นชื่อของอรูปธรรมทั้งหลาย ที่ถึงความเป็วิบาก ธรรมทั้งหลายอันยังวิบากให้เกิดขึ้น (วิปากธมมธมมา) เหมือนสัตว์ทั้งหลาย มีความเกิดและความแก่เป็นสภาวะ มีปกติดกไปสู่ความเกิดและความแก่ท่านเรียกว่า มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีวิบากเป็นสภาวะ มีปกติดกไปสู่วิบาก เพราะความที่ธรรมเหล่านี้ยังวิบากให้เกิดขึ้น กล่าวโดยสรุป วิบากธรรมเป็นผลกุศลและอกุศล มีสุขและทุกข์เป็นผล เป็นไปในวัฏฏะ ภูมิใดภูมิหนึ่ง

ความหมายของอัปยาคตะ เป็นสภาวะที่ไม่กระทำให้แจ้งโดยความเป็นกุศลและอกุศล ไม่มีผลคือวิบาก เพราะเป็นเพียงสักแต่ว่ากิริยา ซึ่งเกิดขึ้นกับพระชินาสพเท่านั้น ไม่เป็นไปในวัฏฏะ

กล่าวโดยองค์ธรรม สภาวะธรรมที่เป็นอัปยาคฤต คือ วิบากในภูมิ ๔ (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตตรภูมิ คือ อกุศลวิบากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ มหากุศลจิต ๘ มหัคคตวิบากจิต ๙ โลกุตตรวิบาก ๔ หรือ ๒๐) อัปยาคตกิริยาในภูมิ ๓ รูป (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ คือ อเหตุกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๙) และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอัปยาคฤต

๕.๑.๓ จากการศึกษาเรื่องจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีและอรรถกถาชื่ออัฐฐสาลินีตามหลักปรมัตถธรรม ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ ผลการวิจัยพบว่า

ส่วนในคัมภีร์อภิมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินีนี้ เป็นการสรุปรวบรวมที่เรียกว่า “สังคหะ” เนื้อหาของมาติกาที่เรียกว่าอภิธรรมมาไว้ในปรมัตถ์หรือปรมัตถธรรม โดยไม่ได้เรียงตามแนวทางของคัมภีร์ธัมมสังคณี และ อัฐฐสาลินี นำมาเรียบเรียง รวบรวมสงเคราะห์ใหม่เพื่อความสะดวกแก่การเข้าใจแก่นุชนรุ่นหลัง โดยยึดแนวทางแห่งมาติกาที่มีกุศลตักะเป็นต้น เป็นแม่แบบ

^๓ อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๘๕/๓๔๓.

นำมาเรียงใหม่ได้โดยยก อกุศลจิตขึ้นมาเป็นบทตั้งก่อน แล้วอธิบายต่อไปด้วย อเหตุกจิต ทั้ง ๒ หมวดนี้ เรียกว่า โสภณจิต ๓๐ คือ จิตที่ไม่สวยงาม หรือ จิตที่ประกอบด้วยตัวยอกุศลเจตสิก ซึ่งเป็นเจตสิกที่ไม่สวยงาม ต่อจากนั้นก็อธิบาย โสภณจิต ๘๙ หรือ ๙๘ คือ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

จากข้อความดังกล่าวมานี้สามารถสรุปความเหมือนและความแตกต่างของจิตปรมัตถ์ในพระอภิธรรม

๑. อกุศลจิต จิตที่เป็นอกุศล มี ๑๒ ประการ ประกอบด้วย (๑) โลกมุลจิต ๘ (๒) โทสมูลจิต ๒ (๓) โมหมูลจิต ๒

๒. อเหตุกจิต จิตที่เป็นอเหตุกะ มี ๑๘ ประการ ประกอบด้วย (๑) อกุศลวิบากจิต ๗ (๒) อเหตุกะกุศลวิบากจิต ๘ (๓) อเหตุกะกิริยาจิต ๓

๓. กามาวจรโสภณจิต จิตที่สวยงาม หรือจิตที่ประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายสวยงาม มี ๒๔ ประการ ประกอบด้วย (๑) มหากุศลจิต ๘ (๒) มหาวิบากจิต ๘ (๓) มหากิริยาจิต ๘

๔. รูปาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปบัญญัติเป็นอารมณ์ หรือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปภาพ ประกอบด้วย (๑) รูปาวจรกุศลจิต ๕ (๒) รูปาวจรวิบากจิต ๕ (๓) รูปาวจรกิริยาจิต ๕ (ผนวกกับฌาน ๕ ก็เท่ากับ ๑๕)

๕. อรูปาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปบัญญัติเป็นอารมณ์ หรือจิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปภาพ มี ๑๒ ประการ ประกอบด้วย (๑) อรูปาวจรกุศลจิต ๔ (๒) อรูปาวจรวิบากจิต ๔ (๓) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ (ผนวกกับอรูปฌาน ๔ ก็เท่ากับ ๑๒)

๖. โลกุตตรจิต จิตที่พ้นจากโลกทั้งสาม คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก มี ๘ หรือ ๔๐ ประการ ประกอบด้วย (๑) โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐ (๒) โลกุตตรวิบากจิต ๔ หรือ ๒๐

จากตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ในบทมาติกาแห่งจิตตูปาทกัณฑ์นั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกสภาวธรรมแบ่งออกเป็นหมวดละ ๓ มี กุศล อกุศล อภัยกตตะ เป็นต้น ซึ่งซ้อนองค์ธรรมทั้งหลายไว้ภายใต้มาติกาที่เป็นแม่บทเหล่านั้นแต่ละบท ส่วนการวิเคราะห์และการสังเคราะห์สภาวธรรมตามนัยแห่งสังคหะและวิภาวินี ท่านได้จำแยกหมวดหมู่ขององค์ธรรมมาไว้ในกลุ่มเดียวกันไม่ว่าจะเป็น กุศล อกุศล อภัยกตตะ ถ้าเป็นกลุ่มเดียวกันก็นำมาไว้ในหมวดเดียวกัน โดยเฉพาะในหมวดที่เป็นอภัยกตตะ (ทั้งวิบากจิต และกิริยาจิต) เช่น กามาวจรจิต ก็จะมีครบทั้ง ๓ ประการในคราวเดียวกัน คือ มหากุศลจิต มหาวิบากจิต และมหากิริยาจิต เป็นต้น โดยไม่แยกอภัยกตตะไปไว้ที่อื่นต่างหาก ในรูปาวจรจิต ก็เช่นเดียวกัน นำมารวมไว้เป็นหมวดเดียวกัน คือ รูปาวจรกุศลจิต รูปาวจรวิบากจิต รูปาวจรกิริยาจิต ในโลกุตตรจิตก็เหมือนกันคือ นำมาไว้ในกลุ่มเดียวกัน คือ โลกุตตรกุศลจิต และ โลกุตตรวิบากจิต

สรุปองค์ความรู้ประการที่ ๒ จิตปรมัตถ์ที่กล่าวไว้ในอภิธรรมปิฎกทั้งหมด เมื่อนับจำนวนแล้ว ตรงกันทุกคัมภีร์ คือ มี ๘๙ หรือ ๑๒๑ ประการ (ประเภท) จะแตกต่างกันในมิติของการนำไปขยายความ อธิบายความ วิเคราะห์ตามองค์ธรรมต่างๆ เช่น ในอัมมสังคณี ก็อธิบายไปตามแม่บทของมาติกา ที่ตั้งเอาไว้อย่างละ ๓ คือ กุสลติกะ เวทนาติกะ วิบากติกะ อุปาทินนติกะ สังกิลิฏฐิติกะ วิตักกติกะ ปิตติติกะ ทัสสนติกะ ทัสสเหตุติกะ อาจยคามิติกะ เสกขติกะ ปริตตติกะ ปริตรตารัมมณติกะ หีนติกะ มิจฉัตตติกะ มัคคารัมมณติกะ อุปันนติกะ อตีตติกะ อตีตารัมมณติกะ อัชฉัตตติกะ อัชฉัตตารัมมณติกะ สนิทสสนติกะ รวมเป็น ๒๒ ติกะ ในส่วนคัมภีร์วิภังค์ก็อธิบายและวิเคราะห์ไปตามหลัก ชั้นธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

ดังนั้น เพื่อให้เห็นภาพการสงเคราะห์จิตปรมัตถ์ ที่ปรากฏในคัมภีร์อัมมสังคณีและอัฐุสาลินี ท่านพระอนรุทธาจารย์ และท่านพระสุมังคลมหาสามี จึงทำการสงเคราะห์จิตทั้งหมดลงภณนัย ทั้ง ๙ คือ “ชาติภณนัย ภูมิภณนัย โสภณภณนัย โลภนัย เหตุภณนัย ฌานภณนัย เวทนาภณนัย สัมปยุตภณนัย สังขารภณนัย” ดังนี้

สงเคราะห์จิตทั้ง ๘๙ หรือ ๑๒๑ ประการ โดยชาติภณ (นัยแห่งจิตที่มีความต่างโดยชาติ คือการเกิด) มี ๔ ชาติ คือชาติอกุศล ๑๒ ชาติกุศล ๒๑ ชาติวิบาก ๓๖ และ ชาติกิริยา ๒๐

จำแนกจิต ๘๙ โดยภูมิภณนัย (นัยแห่งจิต แต่ละระดับตามภูมิ) มี ๔ ภูมิ คือ กามาวจรภูมิ ๕๔ รูปาวจรภูมิ ๑๕ อรูปาวจรภูมิ ๑๒ และ โลกุตตรภูมิ ๘

จำแนกจิต ๘๙ โดยเวทนาภณนัย (นัยแห่งจิตที่มีเสวยอารมณ์) ได้ดังนี้ (๑) สุขเวทนา มี ๑ คือ สุขกาย (๒) ทุกขเวทนา มี ๑ คือ ทุกข์กาย (๓) โสมนัสเวทนา มี ๓๐ คือ กามโสมนัส ๑๘, ฌานโสมนัส ๑๒ (กามโสมนัส ๑๘ ได้แก่ โสมนัสโลกมูลจิต ๔, โสมนัสสันตிரณะ ๑, โสมนัสหสิตุปปาพะ ๑, โสมนัสสมหากุศล ๔, โสมนัสสมหาวิบาก ๔, โสมนัสสมหากิริยา ๔ ส่วนฌานโสมนัส ๑๒ นั้น ได้แก่ รูปาวจรปฐมฌาน ๓, รูปาวจรทุติยฌาน ๓, รูปาวจรตติยฌาน ๓ และ รูปาวจรจตุตถฌาน ๓) (๔) โทมนัสเวทนา มี ๒ คือ โทสมูลจิตทั้ง ๒ ดวง (๕) อุเบกขาเวทนา มี ๕๕ คือ อุเบกขาโลกมูลจิต ๔ , อุเบกขาโมหมูลจิต ๒, อุเบกขาอเหตุกจิต ๑๔, อุเบกขามหากุศล ๔, อุเบกขามหาวิบาก ๔, อุเบกขามหากิริยา ๔, รูปาวจรปัญจฌาน ๓, อรูปาวจรจิต ๑๒ และ โลกุตตรจิต ๘

จำแนกจิต ๘๙ โดยเหตุภณนัย (จิตที่มีเหตุประกอบ และไม่มีเหตุประกอบ) มี ๒ ประเภท คือ (๑) เป็นอเหตุกจิต ๑๘ ดวง (๒) สเหตุกจิต ๗๑ ดวง

จำแนกจิต ๘๙ โดยสังขารภณนัย (นัยแห่งจิตที่มีเหตุกระตุ้นเตือน และไม่มีเหตุชักจูง) มี ๒ ประเภท คือ (๑) อสังขาริก มี ๓๗ ดวง คือ อกุศลจิตที่เป็นอสังขาริก ๗, อเหตุกจิตซึ่งจัดเป็นอสังขาริกทั้ง ๑๘ และ กามโสมนัสจิต ที่เป็น อสังขาริก ๑๒ (๒) สสังขาริก มี ๕๒ ดวง คืออกุศลจิตที่เป็นสสังขาริก ๕ กามโสมนัสจิตที่เป็นสสังขาริก ๑๒ มหัคคจิต ๒๗ และ โลกุตตรจิต ๘

จำแนกจิต ๘๙ โดยสัมปยุตต์เภทนัย (การประกอบพร้อมและไม่ประกอบพร้อมด้วย..) มี ๒ ประเภท คือ สัมปยุตต และวิปยุต ได้แก่ เป็นทิวฏฐีสัมปยุตต์ มี ๔ คือ โลกมูลจิตที่เป็นทิวฏฐิต สัมปยุตต์ ๔ ดวง, เป็นปฏิขัมปยุตต์ มี ๒ คือ โทสมูลจิตทั้ง ๒ ดวง, เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุตต์ มี ๑ คือ โมหมูลจิตดวงที่ ๑, เป็นอุทัจจสัมปยุตต์ มี ๑ คือ โหมมูลจิตดวงที่ ๒, เป็นญาณสัมปยุตต์ มี ๔๗ คือ กามโสภณญาณสัมปยุตต์จิต ๑๒ มหัคคจิต ๒๗ และ โลกุตตรจิต ๘, เป็นทิวฏฐีวิปยุตต์ มี ๔ คือ โลกมูลจิตที่เป็นทิวฏฐิตวิปยุตต์ ๔ ดวง, เป็นญาณวิปยุตต์ มี ๑๒ คือ กามโสภณญาณวิปยุตต์จิต ๑๒ ดวง, เป็นวิปยุตต์จิต มี ๑๘ คือ อเหตุกจิต ๑๘ ซึ่งไม่มีทิวฏฐิ ปฏิขะ วิจิกิจฉา อุทัจจจะ หรือ ญาณ (ปัญญา) มาสัมปยุตต์ ด้วยเลยแม้แต่อย่างเดียว

จำแนกจิต ๘๙ โดยโสภณเภทนัย (นัยแห่งความงามและไม่งามของจิต) มี ๒ ประเภท โสภณจิต และ อโสภณจิต ดังนี้ (๑) เป็นโสภณะ ๕๙ ดวง คือ กามโสภณจิต ๒๔ , มหัคคจิต ๒๗ และ โลกุตตรจิต ๘ (๒) เป็นอโสภณะ ๓๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ และ อเหตุกจิต ๑๘

จำแนกจิต ๘๙ โดยโลกเภทนัย (นัยแห่งจิตที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ) มี ๒ ประเภท คือ โลกิยะ และ โลกุตตระ ดังนี้ (๑) เป็นโลกิยะ ๘๑ ดวง คือ กามจิต ๕๔ และ มหัคคจิต ๒๗ (๒) เป็นโลกุตตระ ๘ ดวง คือ โลกุตตรจิต ๘

จำแนกจิต ๘๙ โดยฉานเภทนัย (นัยแห่งจิตที่มีฉานและไม่มีฉาน) มี ๒ ประเภท คือ ฉานจิต และ อฉานจิต ได้ดังนี้ (๑) เป็น ฉานจิต ๒๗ ดวง คือ มหัคคจิต ๒๗ (๒) เป็นอฉานจิต ๖๒ คือ อกุศลจิต ๑๒ , กามโสภณจิต ๒๔ และ โลกุตตรจิต ๘

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะที่ค้นพบจากการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยทำให้ทราบว่า จิตที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณี และ คัมภีร์อรรถกถาอัฐฐสาลินี นั้น เป็นการอธิบายจิตตามแนวแห่งมาติกะ มีกุสลติกะเป็นต้น ซึ่งการวางหัวข้อมาติกาในอัมมสังคณีและอัฐฐสาลินี ท่านแบ่งออกเป็น ๔ กัณฑ์ คือ หมวดจิตตูปาทกัณฑ์ (กัณฑ์ที่แสดงเรื่องจิตและเจตสิก) หมวดรูปกัณฑ์ (กัณฑ์ที่แสดงเรื่องรูป) หมวดนิคเขปกัณฑ์ (กัณฑ์ที่แสดงติกะและทุกะรวมกันด้วยวิธีการไม่ย่อไม่พิสดารจนเกินไป) และหมวดอัฐฐกถากัณฑ์ (กัณฑ์ที่แสดงองค์ธรรมติกะและทุกะทั้งหมด ยกเว้นสุดตันติกะทุกะ) แต่ในงานวิจัยนี้ได้อธิบายจิตตามแนวจิตตูปาทกัณฑ์เป็นหลักในการอธิบายและสังเคราะห์เนื้อหาทั้งหมด มียกเอากุสลติกะ มี กุศลธรรม อกุศลธรรม อพยากธรรม เป็นแม่บท ส่วนในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวิภาวินี ท่านได้นำเอาทั้งสองคัมภีร์มารวมกันเรียกว่า สังคหะ โดยเรียงลำดับหัวข้อหลักธรรมใหม่ให้แตกต่างจากทั้ง

สองคัมภีร์ดังกล่าว คือ เริ่มจาก อกุศลจิต อเหตุกจิต กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต อันที่จริงแล้ว โดยเนื้อหาและองค์ธรรมที่อธิบายทั้ง ๓ คัมภีร์ คือ ธรรมสังคณี อัฐฐสาลินี อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวิภาวนี มิได้มีอรรถแตกต่างกัน โดยเฉพาะจำนวนและประเภทของจิตและองค์ธรรมที่รองรับสภาวะแต่ละหมวดไม่มีความแตกต่างกัน ส่วนข้อที่แตกต่างกันนั้นข้อความที่อธิบายศัพท์ซึ่งเป็นการขยายความที่ไม่ชัดเจนของคัมภีร์ธรรมสังคณี แล้วคัมภีร์อัฐฐสาลินี อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวิภาวนี นำมาอธิบายขยายความเพิ่มเติมให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ดังนั้น การศึกษาอภิธรรมเพื่อให้เกิดความรู้และความเข้าใจจากการศึกษาทำให้ทราบว่า ควรทำการศึกษาตามลำดับแห่งคัมภีร์ เช่น พระไตรปิฎก อรรถกถา สฎีกา อนุสฎีกาแห่งคัมภีร์นั้นๆ ไม่ควรหยิบยกคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งมาอธิบาย และวิเคราะห์เป็นการเฉพาะ เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดอันเกิดจากการปริยัติธรรม

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะการวิจัยครั้งต่อไป

จากการวิจัยเรื่องเรื่องจิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณีตามแนวปรมาัตถธรรม ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะในการทำวิจัยดังต่อไปนี้

๑. ควรศึกษาวิเคราะห์จิตในคัมภีร์อภิธรรมปิฎกและสุตตันตปิฎก
๒. ควรศึกษาวิเคราะห์จิตที่ปรากฏสงเคราะห์ตามชั้นธ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจักษุมุขปาท
๓. ควรศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของจิตและเจตสิกที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก
๔. ควรศึกษาเปรียบเทียบจิตในอภิธรรมปิฎกกับจิตตามแนวตะวันตก

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ :

- มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____ . **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____ . **อรรถกถาภาษาไทย พระอภิธรรมปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์ รจนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.
- _____ . **อรรถกถาภาษาบาลี พระอภิธรรมปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ :

(๑) หนังสือ :

- ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม**. กรุงเทพฯ : ศิวพร, ๑๕๑๗.
- คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อภิธรรมปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- คณะกรรมการแผนกตำรา. **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ. **จิตในพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. พิษณุโลก : โฟกัสการพิมพ์, ๒๕๕๘.
- _____ . **จิตวิทยาแนวพุทธ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พิษณุโลก : โฟกัสการพิมพ์, ๒๕๕๗.
- _____ . **พุทธปรัชญาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พิษณุโลก : บริษัทโฟกัสพินดี จำกัด, ๒๕๖๐.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ. **ปรหมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๖.
- พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต. พระคันธसारากวรงค์ แปล. **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรหมัตถทีปนี**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒.

พระมหาสมปอง มุทิโต (แปล และเรียบเรียง). **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกแก่นธรรม : อภิธรรม**. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

ระวี ภาวิไล. **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**. กรุงเทพมหานคร : กะรัตการพิมพ์, ๒๕๓๑.

วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. **สารน่ารู้เกี่ยวกับพระอภิธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : อภิธรรมโชติกะ

วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

วินัย อ.ศิวกุล. **ทฤษฎีพุทธจิตวิทยา** สถาบันพุทธจิตวิทยาศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : ประยุกต์อภิธรรม

มูลนิธิ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, ๒๕๒๓.

วาริญา (วไลพร) ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม. **จิตวิทยาพุทธศาสนา, ภาควิชามนุษยศาสตร์ คณะ**

สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล. พิมพ์ครั้งที่ ๓. นครปฐม : โรงพิมพ์

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

สรรงค์ชัย พรหมฤกษ์. **เอกสารการเรียนรู้พระอภิธรรมทางไปรษณีย์**. กรุงเทพมหานคร :

ชมรมผู้เฒ่าในธรรม, ๒๕๓๗.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

กัณฑ์ทิพย์ ชลวิสุทธิ. การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระอภิธรรม : คำสอนของพระพุทธเจ้าที่นำไปใช้ใน

ชีวิตประจำวันได้. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา,**

บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

มาลี อาณากุล. การศึกษาเปรียบเทียบกรรมฐานในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ และคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

ของสำนักวิปัสสนาอ้อมน้อย กับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, **ปริญญาอักษรศาสตรมหา**

บัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.

นัตติมา ชูดวงแก้ว. การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในอภิธรรมปิฎกกับสุตตันตปิฎก. **ปริญญา**

พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหา

จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ** : นายราเชนทร์ พงษ์วิทยานุสรณ์
- เกิด** : ๖ ธันวาคม ๒๕๐๒
- การศึกษา** : พ.ศ. ๒๕๒๕ วิศวกรรมศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
: พ.ศ. ๒๕๔๐ บริหารธุรกิจมหาบัณฑิต สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
- ปีที่เข้าศึกษา** : พ.ศ. ๒๕๕๗ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช
- ปีที่สำเร็จการศึกษา** : พ.ศ. ๒๕๖๐ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ประสบการณ์** : วิศวกรควบคุมการก่อสร้าง
- ที่อยู่ปัจจุบัน** : ๘๘ หมู่ ๗ ตำบลสมอแข อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก ๖๕๐๐๐
- โทรศัพท์ และอีเมล** : ๐๘๙ ๑๑๔-๖๕๕๓, ๐๕๕-๙๘๗-๗๖๑, Email : ban.tmtt@hotmail.com